

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ АГРАРНИХ НАУК
НАЦІОНАЛЬНА НАУКОВА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА БІБЛІОТЕКА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ХУТОРЯНСЬКИЙ МИХАЙЛО ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК 94(477): [329.15+3.08]«1950/1964»

ДИСЕРТАЦІЯ

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА МІЖНАРОДНІ ЧИННИКИ
ФОРМУВАННЯ НАСТРОЇВ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ
У 1950-Х – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1960-Х РОКІВ**

07.00.01 – історія України

07 Історичні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ М. В. Хуторянський

Науковий керівник: **Щебетюк Наталія Борисівна,**
доктор історичних наук, старший науковий співробітник

КИЇВ – 2023

АНОТАЦІЯ

Хуторянський М.В. Соціально-економічні та політичні чинники формування настроїв населення України у 1950-х – першій половині 1960-х років. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України (07 Історичні науки) – Національна наукова сільськогосподарська бібліотека Національної академії аграрних наук України.

У дисертації на основі аналізу широкого кола джерел із урахуванням наявних теоретичних наукових розробок проаналізовано фактори, які вплинули на формування настроїв населення України у 1950-х – першій половині 1960-х років. Ці фактори поділено на три умовні групи: соціально-економічні, суспільно-політичні та ті, що пов'язані із впливом міжнародних відносин.

У дослідженні визначено, що загострення суперечностей між економічною політикою влади та її оцінкою населенням, зростання вільнодумства, незадоволення репресивною політикою влади, недовіри до неї, прихованого, а іноді і відкритого, опору тоталітарному режимові стали вагомими чинниками періоду десталінізації СРСР після смерті Й. Сталіна.

Одним із виразників ставлення громадян України до економічної політики стало поширення розкрадання суспільної власності. Якщо крадіжки у громадян сприймалися вкрай негативно, то розкрадання державного майна розглядалося певним засобом підвищення власного матеріального добробуту. Фактично пріоритет загальнодержавних цінностей, що нав'язували владними органами, вступав у протиріччя із системою цінностей, що була сформована у процесі побутового спілкування.

Найбільш вагоме поширення антирадянських настроїв спостерігалось у зв'язку із прорахунками у здійсненні економічної політики. Негативно сприймалося збільшення податків і платежів на користь держави. Особливо негативно сприймалася підписка на державні позики, яка переважно здійснювалася примусово. Антирадянські настрої виражалися найчастіше у поширенні листівок чи звернень відповідного змісту, сутичок та суперечок із органами влади. Одночасно позитивно сприймалося розширення асортименту товарів широкого вжитку та першої необхідності, що передусім забезпечувалося для населення міст.

Однак не варто вважати, що поширення критичних настроїв серед пересічних громадян перетворило більшість з них на противників панівного режиму. Попри незадоволення певними діями влади, більшість критично мислячих людей вважали необхідним лише модернізацію тогочасної системи, а не її демонтаж. Критика на вищому рівні дій окремих партійних діячів сприймалася як дозвіл критикувати керівництво на місцях. Сплеск критичних зауважень на адресу місцевого партійного і радянського керівництва був зафіксований у зв'язку з арештом Л. Берії та критикою культу особи. Критичні зауваження стосувалися конкретних дій у роботі посадовців. Найчастіше осуду підлягало грубе адміністрування, побиття підлеглих та пияцтво. Якщо такі дії місцевих керівників ставили регулярними чи супроводжувалися жорстокістю стосовно підлеглих, громадяни зверталися до вищих інстанцій з проханням покарати винуватців. У резонансних випадках подібні звернення призводили до того, що посадовців переводили на інше місце роботи.

В українському суспільстві сформувалося чітке уявлення про можливість використання права на звернення у власних інтересах з метою отримання певної вигоди. У такий спосіб зводили рахунки, забезпечували кар'єрне зростання. Регулярне звернення до вищих органів навіть ставало для окремих осіб одним із елементів їхнього способу життя.

Значаний вплив на формування настроїв населення України справило викриття культу особи на XX з'їзді КПРС. Здійснене у рамках боротьби за владу у вищому партійному керівництві і покликане зміцнити позиції М. Хрущова, воно сколихнуло радянське суспільство. Проблемні питання, порушені у виступі М. Хрущова, змусили замислюватися над причинами поширення репресій, поразок першого періоду німецько-радянської війни. За цими подіями стояли понівечені життя сотень тисяч радянських громадян, що спричинило поширення сумнівів у виваженості та довершеності радянської системи влади. Зважаючи на явища масових репресій та культ особи, вона стала виглядати значно менш привабливою в очах багатьох пересічних громадян.

У дослідженні виявлено, що визначальними факторами міжнародних відносин, які вплинули на формування настроїв населення України, була підготовка Й. Сталіна до розв'язування Третьої світової війни, а також численні загострення стосунків СРСР із країнами Заходу у роки хрущовської «відлиги».

Розгортання «холодної війни» сприймалося громадянами неоднозначно. З одного боку, під впливом радянської пропаганди вони не бажали обмеження впливу Радянського Союзу на події і явища світового характеру. Статус наддержави формував почуття гордості за власну країну. З другого боку, часто із нерозумінням сприймалося зростання витрат на розбудову військово-промислового комплексу в умовах, коли не відбувалося бажаного зростання рівня життя.

Уявлення про способи ведення бойових дій поступово трансформувалися. Якщо на початку 1950-х років утверджувалося переконання у можливості уникнути руйнівного впливу війни шляхом зміни місця проживання, то в роки правління Хрущова поширилося усвідомлення невідворотності загибелі людства у випадку початку термоядерної війни. Тому відвертий страх перед можливим початком бойових дій примушував громадян оцінювати дії політичних лідерів

Радянської країни у цьому контексті переважно з погляду їх спроможності відвернути Третю світову війну. Водночас на початку 1950-х років, переважно серед західноукраїнського населення, висловлювалася й думка про бажаність глобального протистояння СРСР та США. Така думка мотивувалася надією, що збройний конфлікт між цими країнами забезпечить сприятливі умови для відновлення Української державності.

Оцінки населенням України локальних збройних конфліктів переважно виходили із їх віддаленості від території республіки. Набагато більш масштабні людські втрати у Корейській війні не справили такого сильного враження на громадян, як придушення радянськими військами народних повстань у Польщі та Угорщині. Тут також варто враховувати ступінь поінформованості жителів України про відповідні події та розуміння ними загальної ситуації, що склалася на Далекому Сході та у Східній Європі.

Корейська війна переважно сприймалася як чергове протистояння з імперіалістичним світом, у якому офіційно війська СРСР не брали участі (протилежний факт Радянський Союз визнав лише у 1970-х роках). Суперечки переважно точилися навколо того, хто переможе у війні, чи потрібно загострювати стосунки із США та які шанси у Радянського Союзу вистояти в ядерній війні з американцями.

Участь радянських Збройних Сил у придушенні повстань у Польщі та Угорщині переважно негативно була сприйнята в Україні. Твердження радянських пропагандистів про «провокації імперіалістів» вже не знаходили відповідного розуміння, оскільки боротьба точилася всередині соціалістичного табору, який перед тим подавався як монолітне утворення, недоступне для зовнішнього руйнівного впливу. Крім того, війна в Угорщині негативно позначилася й на оцінках перспектив побудови комуністичного суспільства. Це було обумовлене поширенням переконання у необхідності модернізації суспільно-політичних та соціально-економічних відносин для того, щоб утримувати країни східної демократії

у соціалістичному таборі не силовими методами. Такі твердження набули особливого поширення серед молодих людей, переважно студентів.

Із нерозумінням сприймалося в Україні і погіршення зовнішньополітичних відносин між СРСР та Китаєм, яке призвело до розколу соціалістичного табору. Попри спроби радянської пропаганди зробити винуватцями китайську сторону, громадяни переважно звинувачували у цьому особисто М. Хрущова, чий імпульсивний характер та не виважена оцінка реалій міжнародної політики призвели до таких наслідків. Але найбільш негативно було оцінене загострення стосунків між СРСР та США у період Карибської кризи, оскільки таке загострення поставило світ перед початком Третьої світової війни. І хоча радянський лідер діяв відповідно до власних уявлень про адекватну відповідь на розміщення американських ракет у Туреччині, однак він не оцінив рішучості керівництва США відстоювати власні інтереси у стосунках із СРСР силою зброї. Це змусило Хрущова поступитися і повернути до СРСР розміщені на Кубі ракети, що набуло негативного сприйняття у середовищі радянських військових.

Перетворення СРСР на супердержаву у повоєнні роки сприяло посиленню агресивності у відстоюванні зовнішньополітичних інтересів вищим керівництвом СРСР. Водночас активна пропаганда зі створення образу агресивного капіталістичного оточення та виправдання будь-яких кроків радянської зовнішньої політики супроводжувалася формуванням у свідомості народу образу СРСР як країни, що бореться за мир. Така пропаганда вирішувала й важливі завдання внутрішньополітичного характеру. По-перше, дуже часто провали та прорахунки економічної політики розглядали у контексті обґрунтування зростання витрат на потреби військово-промислового комплексу. По-друге, фобія зовнішніх ворогів допомагала створювати у суспільстві образи, придатні для реалізації на практиці різного роду мобілізаційних технологій консолідації населення.

Для формування вигідних для панівної верхівки політичних настроїв населення УРСР використовувалися різноманітні пропагандистські засоби та методи державного примусу. Значний вплив на формування радянської ідентичності справило переможне завершення Другої світової війни. Загальноприйняті цінності радянського суспільства, серед яких можна виділити роботу на державних підприємствах, пріоритет суспільної праці над цінностями сім'ї, краще сприймалися на території східноукраїнських областей, а у межах західноукраїнських регіонів продовжувала панувати приватновласницька ідеологія та пріоритет приватної ініціативи в економічній діяльності. Пріоритет колективу над індивідуальністю забезпечив переродження особистості. Постійні репресії, арешти, чистки призвели до знецінення людського життя, частковим наслідком чого стало емоційне відчуження. Нищення національних традицій, звичаїв та цінностей викликали цинізм та зростання рівня злочинності.

Ключові слова: Україна, настрої населення, «холодна війна», реабілітація, хрущовська «відлига», Корейська війна, Карибська криза, гонка озброєнь.

ABSTRACT

Khutoryansky M.V. Socio-economic and political factors of the formation of attitudes of the population of Ukraine in the 1950s – first half of the 1960s – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

The dissertation on gaining a scientific degree of the candidate of historical sciences on a speciality 07.00.01 – history of Ukraine (07 Historical sciences). – performed at the National scientific agricultural library of National academy of agrarian sciences of Ukrain.

In the dissertation on the basis of the analysis of a wide range of sources taking into account the existing theoretical scientific developments the factors which have influenced the disposition formation of the population of Ukraine in 1950 - the first half of 1960 are analyzed. Such factors are divided into three groups: socio-economic, socio-political, and related to the influence of international relations.

The study found that the escalation of contradictions between the economic policy of the government and its assessment of the population, the growth of the freedom of thought, dissatisfaction with the repressive policy of the government, distrust of it, the growth of covert and sometimes open resistance to the totalitarian regime were important factors in the de-Stalinization of the USSR.

One of the expressions of the attitude of Ukrainian citizens to economic policy was the spread of theft of public property. If theft from citizens was perceived extremely negatively, then the theft of state property was seen as one of the means to improve their own material well-being. In fact, the priority of national values imposed by the authorities came into conflict with the system of values that were formed in the process of domestic communication.

The most widespread anti-Soviet sentiment was due to miscalculations in the implementation of economic policy. The increase in taxes and payments in favour of the state was perceived negatively. Subscription to government loans, which

was usually enforced, was in particular negative. Anti-Soviet movements were most often expressed in the distribution of leaflets or appeals of appropriate content, clashes, and disputes with the authorities. At the same time, the expansion of the range of consumer goods and basic necessities was positively perceived, which was primarily provided for the urban population.

At the same time, it should not be assumed that the spread of critical sentiment among ordinary citizens has turned most of them into opponents of the current regime. Despite dissatisfaction with certain actions of the authorities, most critical thinking people talked only about the modernization of the existing system, not about its dismantling. Criticism at the highest level of the actions of individual party figures was perceived as permission to criticize the local leadership. A surge of criticism of the local party and Soviet leadership was recorded in connection with the arrest of L. Beria and criticism of the cult of personality. Critical remarks concerned specific manifestations in the work of officials. Cruel administration, the beating of subordinates, and drunkenness were most often condemned. In cases where such actions of local leaders were made regular or accompanied by cruelty to subordinates, citizens appealed to higher authorities to punish the perpetrators. In the most high-profile cases, such appeals resulted in officials being transferred to other jobs.

Ukrainian society has formed a clear idea of the possibility of using the right to appeal in their own interests in order to obtain certain benefits. In this way, they settled accounts and ensured career growth. Regular appeals to higher authorities even became one of the elements of their style of life for individuals.

The revelation of the cult of personality at the XX Congress of the CPSU had a great influence on the formation of the population disposition of Ukraine. Carried out as part of the struggle for power in the top party leadership and designed to strengthen the position of Khrushchev, it shook Soviet society. A significant number of problematic issues raised in Khrushchev's speech made him think about the reasons for the spread of repression, the defeats of the first period of the German-Soviet war. Behind these events were the mutilated lives of

hundreds of thousands of Soviet citizens, which cast doubt on the balance and perfection of the Soviet system of government. Able to generate mass repression and the cult of personality, they began to look much less attractive in the eyes of many ordinary citizens.

The study found that the determining factors of international relations, which influenced the formation of the population disposition of Ukraine, were Stalin's preparations for the outbreak of World War III, as well as numerous aggravations of Soviet relations with Western countries during Khrushchev's "thaw".

The deployment of the Cold War was perceived by citizens ambiguously. On the one hand, under the influence of Soviet propaganda, they did not want to limit the influence of the Soviet Union on world events and phenomena. The status of a superpower formed a sense of pride for their own country. On the other hand, the increase in the cost of building a military-industrial complex was often misunderstood in conditions when the desired increase in living standards did not occur.

The idea of how to conduct hostilities gradually transformed. If in the early 1950s there was a widespread belief in the possibility of avoiding the destructive effects of war by changing the place of residence, then during the reign of Khrushchev spread awareness of the inevitability of human death in the event of a thermonuclear war. Therefore, the outright fear of a possible start of hostilities forced citizens to evaluate the actions of the political leaders of the Soviet country in this context, mainly in terms of their ability to avert World War III. At the same time, in the early 1950s, mainly among the Western Ukrainian population, the opinion was expressed about the desirability of a global confrontation between the USSR and the USA. This view was motivated by the hope that the armed conflict between these countries would provide favourable conditions for the restoration of Ukrainian statehood.

Estimates of the population of Ukraine of local armed conflicts were mainly based on their remoteness from the territory of the republic. The much greater human losses in the Korean War did not impress citizens as much as the

suppression of popular uprisings in Poland and Hungary by Soviet troops. It is also worth taking into account the degree of awareness of the people of Ukraine about the relevant events and their understanding of the general situation in the Far East and Eastern Europe.

The Korean War was largely perceived as another confrontation with the imperialist world, in which Soviet troops did not officially participate (the opposite fact was recognized by the Soviet Union only in the 1970s). The controversy was mainly over who would win the war, whether relations with the United States should be strained, and what the Soviet Union had a chance of surviving a nuclear war with the Americans.

The participation of the Soviet Armed Forces in the suppression of the uprisings in Poland and Hungary was mostly negatively perceived in Ukraine. Soviet propagandists' claims of "imperialist provocations" were no longer understood, as the struggle took place within a socialist camp that had previously been presented as a monolithic entity inaccessible to external destructive influence. In addition, the war in Hungary had a negative effect on assessments of the prospects for building a communist society. This was due to the widespread belief in the need to modernize socio-political and socio-economic relations in order to keep the countries of Eastern democracy in the socialist camp did not require force. Such allegations have become particularly common among young people, mostly students.

The deterioration of foreign policy relations between the USSR and China, which led to the split of the socialist camp, was also misunderstood in Ukraine. Despite the attempts of Soviet propaganda to blame the Chinese side, the citizens mostly blamed Khrushchev personally, whose impulsive nature and ill-considered assessment of the realities of international politics led to such consequences. But the aggravation of relations between the USSR and the USA during the Caribbean crisis was assessed most negatively, as such an aggravation put the world before the beginning of the Third World War. Although the Soviet leader acted in accordance with his own ideas about an adequate response to the deployment of

American missiles in Turkey, he did not appreciate the determination of the US leadership to defend its own interests in relations with the USSR by force of arms. This forced Khrushchev to give in and return to the USSR missiles stationed in Cuba, which gained a negative perception among the Soviet military.

The transformation of the USSR into a superpower in the postwar years contributed to the strengthening of aggression in defending the foreign policy interests of the top leadership of the USSR. At the same time, active propaganda to create an image of an aggressively capitalist environment and to justify any steps of Soviet foreign policy was accompanied by the formation in the minds of the people of the image of the USSR as a country fighting for peace. Such propaganda also solved important problems of a domestic political nature. First, very often failures and miscalculations of economic policy were presented in the context of justifying the increase in expenditures for the needs of the military-industrial complex. Second, the phobia of external enemies helped to create in society images suitable for the practical implementation of various mobilization technologies for population consolidation.

Various propaganda means and methods of state coercion were used to form the political sentiments of the population of the USSR favourable to the ruling elite. The victorious end of World War II had a great influence on the formation of Soviet identity. The generally accepted values of Soviet society, including work in state-owned enterprises, the priority of social work over family values, were better perceived in eastern Ukraine, and private ideology and the priority of private initiative in economic activity continued to prevail in western Ukraine. The priority of the team over individuality ensured the rebirth of the individual. Constant repression, arrests, purges have led to the devaluation of human life, in part resulting in emotional alienation. The destruction of national traditions, customs and values have caused cynicism and rising crime.

Keywords: Ukraine, population sentiments, Cold War, rehabilitation, Khrushchev's "thaw", Korean War, Caribbean crisis, arms race.

Список публікацій М. В. Хуторянського

Статті у наукових фахових виданнях України

1. Хуторянський М.В. Процес формування політичних настроїв населення України на початку 50 р.р. ХХ ст. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2012. № 4. (52). С. 69–74.
2. Хуторянський М.В. Політичні настрої населення західної та східної України на початку 50-х років ХХ століття: компаративний аналіз. *Наукові записки з української історії : зб. наук. пр. Переяслав-Хмельниць. держ. пед. ун-ту ім. Г. Сковороди*. 2012. Вип. 28. С. 156–159.
3. Хуторянський М.В. Ставлення населення України до перспективи початку світової війни у 50-х роках ХХ ст. *Гілея : зб. наук. пр.* 2012. Вип. 63. (№8). С. 97–102.
4. Хуторянський М.В. Стан законності в УРСР на початку 50-х років ХХ ст. *Гілея : зб. наук. пр.* 2012. Вип. 64 (№9). С. 88–93
5. Хуторянський М.В. Формування політичних настроїв населення України на початку 50-х років ХХ століття. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія : Вінниця*, 2013. Вип. 21. С. 161–165
6. Хуторянський М.В. Політичні уявлення населення українських земель про міжнародні відносини (1950–1960). *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти / М-во освіти і науки України, М-во культури України, Київ. нац. ун-т культури і мистецтв. Київ : Вид. центр КНУКіМ*, 2020. Вип. 5. С. 205–216.

Стаття у науковому виданні, що реферується у міжнародних наукометричних базах

7. Khutoryansky Mykhailo. Political mood of the Ukrainian population in the cold war development conditions. *Scripta Historica. Akademia Pomorska w Slupsku*. № 27. 2021. s. 103–116.

Опубліковані праці апробаційного характеру

8. Хуторянський М.В. Вплив XX з'їзду КПРС на визначення тенденцій формування політичних настроїв населення УРСР у другій половині 1950-х років. *Круглий стіл з проблем історії України* : мат., 13–14 жовт. 2011 р., м. Переяслав-Хмельницький / ДВНЗ «Переяслав-Хмельниць. держ. пед. ун-т імені Григорія Сковороди». Переяслав-Хмельницький, 2011. С. 135–142.

9. Хуторянський М. Карибська криза 1962 року та політичні настрої населення УРСР. *Україна і світ: теоретичні та практичні аспекти діяльності у сфері міжнародних відносин* : мат. Міжнар. наук.-практ. конф. 8–9 верес. 2020 р., м. Київ / Київ. нац. ун-т культури і мистецтв. Київ, 2020. С. 275–279.

10. Хуторянський М.В. Динаміка політичних настроїв населення у 1950-1952 рр. *Революційні потрясіння початку XX ст. в Європі: геополітичний, соціокультурний і антропологічний виміри* : мат. IV Міжнар. наук.-практ. конф. 14–15 трав. 2020 р., м. Черкаси / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, каф. новіт. історії України. Черкаси, 2020. С. 118–126.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	17
ВСТУП.....	18
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	25
1.1 Стан дослідження проблеми.....	25
1.2 Характеристика джерельного комплексу і методів дослідження... Висновки до розділу 1.....	38 46
РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ НАСТРОЇВ НАСЕЛЕННЯ УРСР.....	48
2.1 Ставлення населення до економічних перетворень на початку 1950-х років.....	48
2.2 Реформи економіки в роки хрущовської «відлиги» у контексті формування настроїв населення	65
2.3 Сприйняття населенням України міграційної політики М.С. Хрущова.....	82
Висновки до розділу 2.....	93
РОЗДІЛ 3. ВПЛИВ РЕАЛІЗАЦІЇ ПАРТІЙНО-ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ НА НАСТРОЇ НАСЕЛЕННЯ.....	97
3.1 Політична та етнічна складові сприйняття спроб відновлення репресивної діяльності в останні роки сталінщини.....	97
3.2 Ставлення до розгортання процесу реабілітації в українському суспільстві на початковому етапі десталінізації.....	109
3.3 Вплив XX з'їзду КПРС на формування настроїв населення республіки	133
Висновки до розділу 3.....	151
РОЗДІЛ 4. РОЛЬ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН У ФОРМУВАННІ НАСТРОЇВ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ	154
4.1 Розгортання «холодної війни» в останні роки сталінщини як	

чинник визначення настроїв населення УРСР.....	154
4.2 Загострення міжнародної обстановки в роки хрущовської «відлиги» та її вплив на формування настроїв населення України.....	168
Висновки до 4 розділу.....	184
ВИСНОВКИ.....	187
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	195
ДОДАТОК А	227
ДОДАТОК Б	228
ДОДАТОК В	229
ДОДАТОК Г	230

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

КПРС – Комунистична Партія Радянського Союзу

ЦК КП – Центральний Комітет Комунистичної Партії

ЦК КПРС – Центральний Комітет Комунистичної Партії Радянського Союзу

ЦК КП України – Центральний Комітет Комунистичної Партії України

НАН – Національна Академія Наук

ЦК КП(б)У – Центральний Комітет Комунистичної Партії (більшовиків) України

ФЗН – фабрично-заводські навчання

УПА – Українська Повстанська Армія

ОУН – Організація Українських Націоналістів

МТС – машинно-тракторна станція

МВС – Міністерство внутрішніх Справ

МДБ – Міністерство державної Безпеки

ООН – Організація Об'єднаних Націй

УРЦ – Український Революційний Центр

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

АН УРСР – Академія Наук Української Радянської Соціалістичної Республіки

Обком – обласний комітет

Райком – районний комітет

Партком – партійний комітет

ГУЛАГ – головне управління виправно-трудоових таборів, трудових поселень і місць ув'язнення

ВСТУП

Актуальність теми. Настрої населення будь-якої держави є одним із показників її стійкості, оцінюючи який, політична влада має змогу визначати можливості їх коригування та подальші перспективи її розвитку. Відповідно динаміка політичних настроїв населення все частіше стала привертати увагу науковців. Історики почали активно вивчати так звану «суб'єктивну» історію, що висвітлює і аналізує такі фактори розвитку історичного процесу, як національна та суспільна свідомість, моральний стан народу, його настрої і духовний розвиток. Висвітлення та аналіз чинників, які формують настрої населення забезпечило можливість визначення обставин прийняття чи скасування окремих законодавчих актів, причин дій або бездіяльності політичного керівництва за тих чи інших обставин.

Після Другої світової війни українське суспільство під впливом радянської пропаганди переживало певні метаморфози на шляху формування радянської ідентичності. Цей процес проходив на тлі радянізації західноукраїнських земель, де фактично до середини 50-х років ХХ ст. тривали бойові дії між українськими повстанцями та органами держбезпеки. Налагодження мирного життя, зростання промисловості та сільського господарства ставало можливим тільки в умовах, коли переважна більшість населення була б об'єднана на основі спільних цінностей. Для створення придатної для суспільства системи використовувався моніторинг громадської думки, який здійснювався правоохоронними органами із широким залученням працівників партійного апарату різних рівнів. Методика здійснення такого моніторингу викликає інтерес з огляду її успішності на шляху формування ряду ідентичностей. Аналіз цього процесу може бути корисним і у сучасних умовах, коли частина населення України залишається під впливом радянської ідентичності, особливо під час розвінчування міфів створених, як пропагандою колишнього СРСР так і пропагандою російської федерації.

Процес формування настроїв населення України може викликати інтерес і у зв'язку з важливістю розуміння його впливу на прийняття політичних рішень в СРСР, на з'ясування взаємозв'язку між широкими верствами громадян і правлячою партією, на встановлення взаємозв'язків між вищим партійним керівництвом, партійними функціонерами різних рівнів та рядовими комуністами. І у кінцевому рахунку аналіз політичних настроїв дозволяє визначити причини і характер досить тривалого існування СРСР, у тому числі й особливості радянського авторитаризму та специфіку тоталітаризму.

У сучасних умовах збройного відстоювання української державності досвід отриманий під час проведення дослідження сприятиме ефективнішій протидії інформаційно-психологічним операціям російської федерації.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконувалося відповідно до загального напрямку досліджень Інституту історії аграрної науки, освіти і техніки Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН і є складовою наукових тем «Розробити науково-організаційні та концептуальні основи становлення та розвитку сільськогосподарської дослідної справи в Україні: теоретико-методологічні, історико-наукознавчі, біографічні та джерелознавчі аспекти дослідження» (номер державної реєстрації 0111U001207), «Методологічні та організаційні засади управління системою інноваційно-інвестиційного розвитку аграрної науки: історико-концептуальний аспект» (№ державної реєстрації 0116U0002103).

Мета і задачі дослідження. Мета дослідження полягає у комплексному аналізі політичних настроїв населення України впродовж 1950-х – на початку 1960-х років із визначенням характеру впливу на їх формування дотичних історичних подій.

Для досягнення поставленої мети передбачено вирішення таких **задач**:

- з'ясувати стан, повноту, достовірність і рівень дослідження наукових джерел проблеми формування настроїв населення УРСР протягом 1950-х – першої половини 1960-х років;

- охарактеризувати ставлення населення України до реформування економіки;

- визначити ставлення українських громадян у середовищі міських та сільських жителів, науково-освітньому середовищі до реалізації партійно-державної політики;

- з'ясувати погляди української політичної еліти на засоби формування політичних настроїв у суспільстві, зокрема у освітньому середовищі;

- проаналізувати вплив подій на міжнародній арені на формування настроїв населення України;

- порівняти політичні настрої населення різних регіонів УРСР;

- запропонувати напрямки подальшого вивчення процесу формування настроїв населення України протягом пізньосталінської доби та періоду «відлиги».

Об'єкт дослідження – прояви політичних настроїв у середовищі різних соціальних груп населення УРСР.

Предмет дослідження – процеси, що впливали на формування оцінок політичних подій жителями УРСР.

Хронологічні межі дослідження окреслені періодом 50-х – початку 60-х років ХХ ст., коли відбулися значні події, що вирішальним чином вплинули на формування настроїв жителів УРСР. Серед таких подій можна виділити офіційне оголошення завершення процесу відбудови народного господарства, смерть Й.В. Сталіна із подальшою боротьбою за владу у середовищі партійної верхівки, приєднання Криму до УРСР та проведення ХХ з'їзду КПРС. Крім того, варто виділити також і реформи та контрреформи періоду «хрущовської відлиги». Відносна віддаленість періоду дослідження від сучасності дозволяє здійснити неупереджений аналіз формування політичних настроїв населення України та визначити

періодизацію, критерієм якої можуть бути серйозні зміни динаміки у реакції населення України на політичні події протягом 1950-х – початку 1960-х років ХХ ст.

Нижня межа дослідження обумовлена завершенням процесу відбудови народного господарства і поступовим переходом до налагодження мирного життя (в тому числі й за рахунок придушення основних вогнищ опору українських повстанців на території західноукраїнських областей). Верхня межа дослідження визначається завершенням правління М.С. Хрущова, який характеризувався певним послабленням тиску радянської командно-адміністративної системи на суспільство.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію УРСР у межах її кордонів 50-х років ХХ ст. Тут враховується також розширення кордонів республіки за рахунок передачі Кримської області із складу РСФРР до складу УРСР у 1954 р.

Методи дослідження. Методологічну основу дисертації склали принципи історизму, об'єктивності, аксіологічності, всебічності та багатофакторності. Для забезпечення неупередженого аналізу використовувалися наступні методи наукового пізнання: аналізу та синтезу (у історичному та історіографічному контексті), біхевіористичний, культурологічний, орієнтаційно-ціннісний, системно-структурного аналізу, дедукції, індукції, ідеалізації тощо.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у постановці та опрацюванні актуальної проблеми, що досі не отримала ґрунтовного дослідження й висвітлення у науковій літературі.

Вперше: досліджено процеси, що впливали на формування політичних настроїв населення України протягом 50-х – на початку 1960-х років ХХ ст.; встановлено основні фактори, які визначали певну різницю у сприйнятті політичних подій представниками різних суспільних верств і груп; підкреслено відмінності у сприйнятті політичних подій в колишньому СРСР та за кордоном населенням різних регіонів української республіки.

Обґрунтовано тезу про взаємозалежність дій влади і ставленням до них широких верств суспільства. На прикладі вивчення динаміки ставлення населення України до можливого розв'язання Третьої світової війни, спроб відновити масштабні репресії у останні роки сталінщини та спроб сформувати «культ особи» М. Хрущова показано залежність спрямування владних рішень від готовності місцевих владних структур та пересічних громадян до їх виконання.

Із сучасних позицій охарактеризовано ставлення населення України до пропаганди праці «по-комуністичному» у ракурсі її ефективності з точки зору результатів економічної діяльності. Запропоновано оцінювати ставлення населення до економічних перетворень із урахуванням рівня економічної злочинності у суспільстві та характеру економічних злочинів. Визначено причини різниці у ставленні громадян до вчинення економічних злочинів, спрямованих проти держави, та до розкрадання особистого майна.

Удосконалено основні характеристики заходів щодо формування радянської ідентичності на західноукраїнських землях у досліджуваний період із визначенням впливу на цей процес планових трудових міграцій і державних зусиль щодо зміни поселенської структури населення; обґрунтування взаємозалежностей між формуванням оцінок політичного та економічного життя; застосування міждисциплінарного підходу із використанням методів політекономії та політичної науки.

Набув подальшого розвитку напрям наукової роботи щодо вивчення процесів формування суспільної думки в Україні.

Практичне значення одержаних результатів роботи полягає в тому, що одержані результати збагачують знання з історії України та історіографії. Крім того, такі результати акцентують увагу дослідників на необхідності осмислення та уточнення форм впливу настроїв населення на вибір владними структурами певних варіантів втілення у життя конкретних політичних рішень.

Урахування досвіду вибору засобів та методів формування настроїв населення у минулому впливає на сучасний характер реагування громадян України на заходи держави щодо коригування ідентичностей. У контексті цього важливе значення має дієвість втілення у життя пакету законів про декомунізацію, ухвалених у 2015 р. та подолання комплексів меншовартості, обумовлених так званим «обтяженням радянською ідентичністю» (останній вислів належить Л.Нагорній). Виокремлення найбільш вагомих засобів формування настроїв населення на основі аналізу подій та явищ минулого України також дозволяє сформулювати пропозиції до органів влади, які стосуються вибору форм та засобів протистояння сучасним інформаційним атакам, спрямованим на переформатування у вигідному для організаторів таких атак руслі уявлень населення України про характер формування Української державності, стосунки між східно- та західноукраїнським населенням, ставлення громадян до захисту своєї Батьківщини.

Визначення закономірностей реагування населення на події політичного та економічного життя дозволяє також сформулювати комплекс рекомендацій для керівників різного рівня з метою забезпечення кращих результатів економічної діяльності. Дієвість такого підходу була доведена Р.Талером, який у 2017 р. став одним із лауреатів премії Нобеля.

Уведений до наукового обігу масив документів та матеріалів може бути використаний для проведення досліджень, пов'язаних із визначенням специфіки впливу формування ідентичностей населення України на політичну поведінку її громадян, а також на стиль їх участі у економічній діяльності із визначенням впливу на її характер специфіки кримінальної субкультури.

Результати дослідження можуть бути використані під час викладання курсів з історії та історіографії на історичних факультетах. Напрацювання можна використовувати при викладанні загально дисциплінарних чи спеціальних історичних курсів і суміжних суспільствознавчих дисциплін у закладах вищої освіти.

Особистий внесок здобувача. Обґрунтовано мету і завдання дослідження, його джерелознавчі та методологічні засади. Проаналізовано соціально-економічні та міжнародні чинники формування політичних настроїв населення України протягом 50-х – на початку 1960-х років ХХ ст.

Викладені в дисертації наукові результати, які виносяться на захист, отримані автором особисто.

Апробація результатів дослідження. Основні результати дослідження обговорювалися під час проведення Круглого столу з проблем історії України у Державному вищому навчальному закладі «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (м. Переяслав-Хмельницький, 13–14 жовт. 2011 р.), IV Міжнародної науково-практичної конференції «Революційні потрясіння початку ХХ ст. в Європі: геополітичний, соціокультурний і антропологічний виміри» (м. Черкаси, 14–15 травня 2020 р.), Міжнародної науково-практичної конференції «Україна і світ: теоретичні та практичні аспекти діяльності у сфері міжнародних відносин» (м. Київ, 8–9 верес. 2020 р.), на кафедрі новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Публікації. За матеріалами дослідження опубліковано 10 одноосібних наукових праць, серед яких 6 статей у виданнях, визнаних МОН України фаховими, з них 1 публікація в іноземному виданні, 3 публікації апробаційного характеру у збірках матеріалів наукових конференцій.

Структура дисертації підпорядкована меті й поставленим дослідницьким завданням та складається зі вступу, аналізу історіографічних напрацювань, джерельної бази та методологічних засад дослідження, викладення результатів власних досліджень, висновків, списку використаних джерел, що налічує 300 найменувань, 4 додатків. Загальний обсяг дисертації становить 230 сторінок, основний текст роботи викладено на 169 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Стан дослідження проблеми

Історія суспільно-політичних процесів України постійно перебуває в полі зору науковців. Евристичний потенціал означеної теми приваблює можливістю з'ясування мотивації та механізмів суспільної організації та світоглядних орієнтирів різних груп і категорій населення, політичних тенденцій, що виявлялися в різних формах та обставинах. Але особливо актуальною ця проблема стала в радянські часи. Творці більшовицької моделі суспільства постійно потребували науковоподібної апологетики теорії і практики державного будівництва за комуністичними ідеалами.

Однак невідповідність між багатьма проголошеними гаслами комуністів і реальною дійсністю поступово відокремила вивчення власне політичних подій і розвитку економіки від студіювання та визначення динаміки настроїв населення. У радянські часи це обумовлювалося небажанням партійного керівництва оприлюднювати результати їх моніторингу, оскільки такі результати не завжди свідчили на користь владних органів.

Проголошення небажаних виявів настроїв населення антирадянськими без проведення аналізу причин їх формування фактично ускладнювало вивчення цієї проблеми. Тому для наукових праць радянського періоду характерні численні штампи в оцінці настроїв громадян України. Науковці тиражували вигідні для вищого керівництва держави оцінки ставлення населення України до подій суспільно-політичного життя. Історики писали про «всенародну підтримку» дій влади і чи не кожного разу при зміні лідера країни висловлювали критичні зауваження на адресу усунутого від влади політичного керівництва.

На вивчення процесу формування політичних настроїв в УРСР повоєнного часу та періоду хрущовської «відлиги» впливало й продовження збройної боротьби на західноукраїнських землях, успішність якої залежала в тому числі й від підтримки населення. Ідеологічне протистояння між повстанцями та «совітами» обумовлювало складність здійснення неупередженого аналізу динаміки політичних настроїв у часи існування СРСР.

Оскільки радянська влада за допомогою «батога і пряника» відфільтровувала істориків, репресувавши та залякавши всіх незгодних і заохотивши тих, хто був схильний до компромісу, більшості пересічних громадян СРСР було невідомо про масові репресії й арешти, депортації та заслання практично кожного десятого жителя Західної України ще до початку німецько-радянської війни. Саме тому протягом десятиліть жителям не лише інших республік СРСР, а й центральних, східних і південних областей України так і не вдалося збагнути, чому Червона армія і радянська влада, яких з радістю зустрічали в 1939 році у Західній Україні як визволителів, вже менш ніж за півтора року перетворилися на окупантів, викликавши жах і ненависть у більшості мешканців краю, а повторне повернення радянської влади у 1944 році – ще й тривалий збройний опір, який вдалося придушити знову ж таки лише за допомогою масових репресій і виселення значної частини населення західноукраїнських областей у віддалені райони Радянського Союзу.

Своєю чергою, праці українських зарубіжних істориків і західних вчених-радянологів хоча й спростовували фальсифікації та перекручення радянської історичної науки або репрезентували альтернативні погляди, практично не проникали через «залізну завісу», тому не могли стати ні «поживою для роздумів», ні джерелом для подальших історичних пошуків.

Обмеживши доступ праць західних істориків до радянського читача, кремлівські ідеологи уважно стежили за історіографічним процесом у країнах Західної Європи та Північної Америки. Окремі дослідження західних

учених зберігали в СРСР у спеціальних сховищах, використовували перевірені радянські історики й суспільствознавці для критики «українських буржуазних націоналістів» та «злісних фальсифікаторів радянської дійсності» [237, с. 9–10].

Тому дослідження, в яких певною мірою висвітлювалися окремі аспекти настроїв населення України, почали з'являтися тільки в умовах «перебудови». У цей час було знято заборону на висвітлення «білих плям» історії.

У зарубіжній історіографії поштовх у справі аналізу настроїв населення минулого було дано у зв'язку із специфікою розвитку соціології, політекономії та військової науки. Винахід та застосування контент-аналізу під час Другої світової війни для визначення готовності німецького населення продовжувати опір натиску союзників було важливим кроком для усвідомлення важливості регулярного моніторингу настроїв населення. Розвиток соціологічних досліджень у цій сфері обумовлювався у тому числі появою та розвитком партисипітарної теорії демократії та необхідністю політехнологічної підготовки виборчих кампаній в умовах прискореного розвитку засобів масової інформації. Поява та розвиток соціально-психологічного інституціоналізму із активізацією дослідження мотивації економічної діяльності, а також становлення неокласичного синтезу поступово стимулювали формування так званої поведінкової економіки, яка довела свою життєздатність на початку XXI ст. Прихильники поведінкової економіки зосередили свою увагу на дослідженні впливу психологічних факторів на рішення людей у різноманітних ситуаціях. Якщо основою побудови висновків класичної політекономії становить постулат про раціональність людських дій, то представники поведінкової економіки висунули ідею про переваги нераціональної мотивації у визначенні дій громадян.

У контексті нашого дослідження варто також звернути увагу на розвиток сучасних провідних пріоритетних напрямів економічної

методології: біхевіоризму, що орієнтований на поведінкову економіку, експериментальної методології та методології нейроекономіки, як спроби об'єднати економічну теорію, психологію, нейробиологію в єдину уніфіковану дисципліну з кінцевою метою забезпечення єдиної, загальної теорії людської поведінки.

Потреба дослідження людської поведінки після завершення Другої світової війни обумовлювалася також появою та розвитком зброї масового знищення, за допомогою якої можна було знищити Землю. У цій ситуації визначення мотивації ухвалення рішень та аналіз настроїв громадян ставали життєво важливими для продовження існування людства.

Розвитку досліджень настроїв населення громадян також сприяла практика підготовки політичних рішень на найвищому рівні у провідних країнах Заходу. Міждисциплінарний підхід під час організації так званих «мозкових штурмів», використанні методу форсайту узвичаїв практику участі представників різних галузей пізнання для вироблення синтетичних рішень.

Сучасна наука вже базується на принципах нової раціональності, до яких належать нерівноважність, несталість становлення та розвитку. Науковці досліджують відкриті, складні системи, здатні до самоорганізації, з урахуванням співвідношення характеру отриманих знань про об'єкт не тільки з особливостями засобів і операцій діяльності суб'єкта пізнання, а й з його ціннісними і цільовими структурами. Фактично сучасній стадії розвитку наукового пізнання відповідає парадигма становлення і самоорганізації.

На відміну від провідних країн Заходу у СРСР подібні дослідження та експерименти з міждисциплінарною організацією наукового пошуку перебували під заборонаю. Причиною цього була поширена практика одноосібного ухвалення рішень або ж їх обговорення у вузькому колі високопосадовців. Вищому керівництву СРСР було потрібне виключно «всенародне схвалення» таких рішень, але аж ніяк не науковий аналіз ситуації, пов'язаної з їх ухваленням, визначенням наслідків або ж вивченням

реакції на них громадян. Тому аналіз настроїв населення став прерогативою порівняно вузького кола працівників спецслужб, які при підготовці відповідних аналітичних довідок зазвичай не мали контактів один із одним, що обмежувало як рівень наукової абстракції, так і цінність наукового синтезу.

У колишньому СРСР певні спроби дослідження настроїв населення з'явилися у період перебудови і були пов'язані з аналізом наслідків політичних рішень минулого. Але після розпаду СРСР такі дослідження у контексті аналізу процесу десталінізації суттєво актуалізували І. Білас [164], Ю. Шаповал [275; 276], О. Рубльов, Ю. Черченко [264], Б. Ярош [283]. Ставлення населення України до процесу реабілітації досліджував також В. Баран, який висвітлив процес реабілітації видатних українських діячів та проаналізував механізм здійснення цього процесу [157].

Наприкінці 80-х – на початку 90-х років з'явилися ґрунтовні наукові роботи Ю. Шаповала, в яких охарактеризовано період сталінізму в Україні [273; 274; 275; 276]. Автор здійснив спробу показати історію України, переплітаючи її з долею видатних учених і політиків, у такий спосіб роблячи своєрідний вступ до досліджень політичних настроїв окремих груп населення України. Водночас у рамках характеристики тоталітарного режиму він створив образ «важкої історії», тісно переплетений із історією репресивної діяльності радянського уряду. В одній з його праць вказувалося, що «втрата історичної пам'яті означає рух до реанімації тиранії», до того суспільства, в якому не буде особистостей, а будуть лише «гвинтики» системи, що їх очолюватиме містичний оурелівський «старший брат» [274, с. 6]. Але оперуючи образом «важкої історії», дослідник фактично також взяв участь у створенні образів історичної пам'яті доби радянської держави, пов'язаної саме із такою оцінкою радянської дійсності. Такий однобічний підхід мав би бути підкріплений відповідними матеріалами, у яких сучасники саме у таких темних тонах оцінювали частину свого минулого. Однак такі пошуки дослідник не проводив. Він зупинився лише на формуванні негативного

образу уявлень про радянську історію 50-х років ХХ ст. із певними застереженнями щодо «пробудження суспільства» в умовах хрущовської «відлиги».

Хвиля справедливої критики сталінського режиму в українській пострадянській історіографії певною мірою відсунула у тінь дослідження різнобарвного спектру настроїв громадян України на початку 1950-х років. Захоплення аналізом подій періоду хрущовської «відлиги», як часом становлення і розвитку дисидентського руху, також призвело до однобічності характеристики політичних настроїв населення, коли переважно висвітлювалися опозиційні до влади думки і судження громадян.

Зазначимо спробу В. Гриневича [195; 196; 197] проаналізувати настрої червоноармійців у роки Другої світової війни в контексті аналізу національних проблем у Червоній Армії.

У рамках цього дослідження стверджується, що характерною рисою української пострадянської історіографії першої половини 1990-х років було уникнення міждисциплінарного пошуку. Цей факт обумовлювався як специфікою вимог до написання кваліфікаційних робіт, так і неприйняттям багатьма істориками досліджень, написаних «на стику» двох або більше спеціальностей. Вважалося, що аналіз настроїв населення – це справа соціологів та політологів. Проте з часом ситуація поступово змінювалася, коли науковці почали докладати все більше зусиль для визначення методики аналізу настроїв населення минулого та придатної для цього джерельної бази. Такою базою стали документи та матеріали архівів, в яких зберігалися колишні секретні матеріали, що містили аналіз настроїв населення УРСР, здійснений працівниками правоохоронних органів. Однак повністю такі матеріали розсекретили лише у 1998 році. А вже у 1999 року з'явилися перші спеціалізовані дослідження такого спрямування. Це праці Ю. Ніколайця [244; 245; 246], присвячені аналізу настроїв населення України на початку німецько-радянської війни.

Дещо пізніше побачили світ дослідження В. Кононенка, який одним із перших у сучасній українській історіографії звернув увагу на висвітлення суспільно-політичних настроїв населення України повоєнного періоду. Науковець проаналізував репресивну політику радянського уряду стосовно селянства на початку 50-х років ХХ ст., зазначивши, що на свідомість жителів українського села вирішально впливало саме здійснення примусу радянською державою. Дослідник зазначив, що репресії видалися ефективними, а страх краще будь-яких інших засобів тримав село у покорі. Вплинувши у такий спосіб на свідомість українського селянства, владі вдалося зберегти колгоспно-кріпосну систему. Дослідник дійшов висновку, що у повоєнні роки система моральних настанов, настрої суспільства залежали від економічної політики радянського уряду. Критичні суспільно-політичні настрої зростали насамперед в умовах погіршення соціально-економічних умов та економічних прорахунків представників радянської влади. На думку В. Кононенка, ситуація в аграрному секторі економіки на початку 50-х років залишалася вкрай складною, а моральний стан селянства – занепадницьким, збайдужілим і безнадійним [286, с. 15]. Проте варто було б детальніше охарактеризувати політичні настрої населення різних частин України та представників окремих соціальних груп. У дисертаційному дослідженні В. Кононенка увага звертається в основному на період другої половини 40-х років ХХ ст., а політичні настрої населення України початку 50-х років ХХ ст. охарактеризовані лише стосовно сільського населення України.

Проте в українській пострадянській історіографії в силу збереження вимог до написання кваліфікаційних робіт у рамках певних спеціальностей зберігся підхід до фрагментарного висвітлення настроїв населення минулого у контексті розроблення окремих дослідницьких тем. Окреслення об'єкт-предметного поля наукового пошуку у такому разі зазвичай не передбачало виділення саме спектру настроїв населення у назві теми.

Певна увага до висвітлення політичних настроїв населення України початку 50-х років ХХ ст. у науковців з'явилася на тлі суперечок щодо оцінки «справи лікарів» та висвітлення останніх днів життя і смерті Й. Сталіна. Частина науковців схилилися до думки про причетність Л. Берії до смерті «вождя народів» [220, с. 12].

Окремо було проаналізовано роль Л. Берії у започаткуванні процесу реабілітації. Ще 1988 року з'явилася версія, що амністія, яку здійснили з ініціативи Л. Берії після смерті Й. Сталіна і яка призвела до звільнення значної кількості карних злочинців, була засобом збільшення чисельності підрозділів внутрішніх військ, приведених до бойової готовності. У такий спосіб Л. Берія, на думку науковців, готувався до боротьби за владу [172].

Дослідження П. Когута містять матеріали про ставлення західноукраїнського селянства до суцільної колективізації. За допомогою колективізації радянська влада прагнула забезпечити тотальний контроль над усією господарською діяльністю в селах. Авторитаризм став панівним засобом управління колгоспами і селами у цілому. На думку дослідника, діяльність колгоспів перервала природний економічний розвиток сіл, що базувався на індивідуальному селянському господарстві. Створення колгоспів означало запровадження жорсткої системи визиску західноукраїнського селянства. Визиск здійснювався на двох рівнях – загальнодержавному і колгоспному. Вчений дійшов до висновку, що загальнодержавний рівень охоплював податкову, цінову політику, нормування трудової участі у колгоспному виробництві, фінансові санкції, штрафи, конфіскації, засудження, виселення тощо. Колгоспний – жорстку внутрішню структуру господарств (до підрозділів яких прикріплювали селян), визначення розмірів оплати за трудові і деяких видів додаткової оплати, штрафи, громадські вироки тощо. Особливою формою визиску виявилось соціалістичне змагання. П. Когут наголошував, що метою колективізації було зміцнення політичних позицій радянської влади та політизація всіх

ланок громадського життя на селі [214, с. 108–109; 215; 216, с. 101–107; 217, с. 135].

Варто виділити дослідження О. Малярчука, в яких показано окремі аспекти реагування сільського населення західноукраїнських областей на економічну політику радянського уряду у 1944–1964 роках. Дослідник справедливо зазначив, що реформи М. Хрущова дозволили розширити зернове виробництво, але надовго законсервували екстенсивний характер розвитку сільськогосподарського виробництва. Спроби поліпшити стан справ у сільському господарстві позитивно сприймалися жителями сільських районів західноукраїнських областей, але укрупнення колгоспів у гірських, пригірських та поліських господарствах породило проблему «не перспективності» сіл і центральних садиб, розкиданості робочих місць, відсутності інфраструктури. Дослідник довів, що вирощування кукурудзи у Карпатах та на Поліссі не виправдало плани керівництва, призвело до значних фінансових витрат. Влада не дошукувалася справжніх причин відставання колгоспів, а намагалася виконати плани за рахунок додаткових капіталовкладень і пільг. Екстенсивний шлях розвитку господарства, який сприяв збільшенню виробництва у другій половині 50-х років, вичерпав свої можливості [228, с. 123–134; 229, с. 140–148; 230, с. 226–231; 231, с. 140–146; 232].

На сторінках своїх досліджень М. Герасимова показала динаміку політичних настроїв окремих груп населення Сталінської області на початку 50-х років ХХ ст. Аналіз настроїв населення повоєнного Донбасу дозволив стверджувати, що особливістю громадської думки у цей час було поширення критичних настроїв серед людей, що виявлялося в засудженні продовольчої політики держави, сподіваннях на розпуск колгоспів, критиці грошової реформи, поширенні чуток про ймовірний початок нової світової війни, небажанні брати участь у виборах та інших суспільно-політичних заходах, безпосередній критиці місцевої та центральної влади та дій Й. Сталіна. Критичні настрої поширювалися у формі приватних бесід, надписів на

виборчих бюлетенях, рідше – анонімних листів. Дослідниця зазначила, що подібні настрої побутували серед різних верств населення, проте масового характеру вони не набули. Поряд із носіями вільнодумства на Донбасі існував міцний прошарок людей, які підтримували політику держави. Ще більше було тих, хто займав конформістську позицію. На думку М. Герасимової, в умовах тоталітаризму некритичне сприйняття наявних проблем, небажання говорити про них уголос, ззовні лояльне ставлення до влади було зручнішим, ніж критичне оцінювання навколишньої дійсності, що таїло в собі загрозу репресивних переслідувань [186, с. 141–150; 187, с. 144–153; 188, с. 299–317; 189, с. 116–128; 190, с. 234–243; 191, с. 16–17].

Вплив радянської соціальної політики на формування політичних настроїв населення Донбасу розглянуто в працях А. Бобровського. Дослідник наголошував, що серед робітників за рівнем оплати праці провідне місце посідав персонал підприємств паливної промисловості та чорної металургії. Їх заробітна плата в середньому становила на 20% більше ніж середня в регіоні. Промислово-виробничий персонал підприємств легкої та харчової промисловості отримував найнижчу заробітну плату серед усіх інших категорій робітників – на 50% нижче середньої. Зарплатня службовців залежала від розміру посадового окладу. На однакових посадах у різних галузях було встановлено різні оклади. Зростання середньої платні в 1960–1965 роках спричинило зменшення різниці в оплаті праці різних категорій службовців. Зрештою це призвело до падіння престижу певних професій і водночас сприяло поліпшенню добробуту низькооплачуваних груп працівників. За допомогою матеріальних переваг вони були зацікавлені в праці на підприємствах певної галузі економіки, що, на думку А. Бобровського, сприяло формуванню радянської ідентичності [165, с. 17–18; 166, с. 143–153; 167, с. 435–436; 168, с. 58–63; 169, с. 65–74; 170, с. 95–103; 171, с. 17–19].

У дослідженнях І. Романюка на тлі висвітлення соціально-економічних та культурних процесів в українському селі показано окремі вияви політичних настроїв сільських жителів України у 50-х – першій половині 60-х років ХХ ст.

Дослідник визначив вплив ліквідації так званих «неперспективних поселень», маніпуляцій уряду із цінами на сільськогосподарські і промислові продукти на політичні настрої українського селянства. Науковець показав, що у сільськогосподарському виробництві не було забезпечено належних умов праці. Праця на селі знецінювалася, втрачала свою привабливість, девальвувалися стимули і інтереси. Він охарактеризував політику радянського уряду як антиселянську, наголошуючи, що ігнорування об'єктивних законів розвитку села, інтересів сільських жителів призвело сільське господарство до критичної межі. На думку вченого, «другосортність», меншовартість сільського життя ще більше посилювали духовну кризу на селі загалом і кожного його жителя зокрема [258, с. 132–134; 259, с. 182–186; 260, с. 320–331; 261, с. 32–34; 262, с. 319–322; 263].

Окремо варто сказати про висвітлення політичних настроїв населення України у дослідженнях, автори яких вивчали повсякденне життя різних верств українського суспільства. Зокрема, йдеться про праці О. Прохоренко, в яких висвітлено фактичний рівень матеріально-побутового забезпечення, житлові умови та умови науково-педагогічної праці викладачів вищої школи. Зазначено, що незадовільне матеріально-побутове становище та брак більшості життєво необхідних товарів знижували рівень життя педагогів. Простежено вплив політико-ідеологічних кампаній 1940-х – 1950-х років на суспільні настрої науково-педагогічної інтелігенції. Дослідниця з'ясувала, що вони позначилися значними деформаціями морально-психологічного стану професорсько-викладацького складу ВНЗ України [255, с. 46–59; 290].

У праці Н. Хоменко проаналізовано вплив суспільно-політичних подій в СРСР та світі на життя студентів і їх оцінки зовнішньої та внутрішньої політики радянського уряду. Виявлено ставлення студентської молоді до релігії. Проаналізовано соціальні девіації та причини їх появи в студентському середовищі. Вивчено форми і якість студентського дозвілля. У роботі з'ясовано, що факторами негативного впливу на повсякденне

студентське життя є складні матеріально-побутові умови та ідеологічний контроль комсомольських та партійних організацій [292].

Важливо зазначити дослідження Л. Місінкевича, який вивчав процеси реабілітації в Україні жертв політичних репресій радянської доби у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. У третьому розділі його дисертаційної роботи досліджено тенденцію колективного керівництва щодо розмежування партійної та державної влади для подолання беззаконня «культу особи». Відображено амністію за Указом від 27 березня 1953 року та працевлаштування достроково звільнених. Розкрито ініційований владою перегляд діяльності правоохоронних органів, узагальнено перші спроби реабілітації родичів політичної еліти, державних чиновників, представників вищого армійського командного складу [288].

У працях дослідника Л. Місінкевича також відстежено перебіг перегонів за політичне лідерство у вищих ешелонах влади. Зокрема, намагання Л. Берії використати політичну ситуацію для утвердження власного авторитету через втручання в зовнішню та національну політику держави, запровадження кадрових державних призначень, з огляду на особисту зацікавленість, а не політичну доцільність, що призвело до усунення його з політичної арени. Науковець визначив, що входження реабілітованих у русло соціальної адаптації проходило досить складно, оскільки далеко не всі з них могли позачергово отримати житло, двомісячну грошову компенсацію, вирішити питання прописки за попереднім місцем проживання та працевлаштуватися за фахом. Навішані ярлики «ворог народу», «контрреволюціонер» ставали на перешкоді при розв'язанні зазначених проблем [238, с. 318–338; 239, с. 374–389; 240, с. 431–451; 241, с. 26–28].

На рубежі ХХІ ст. у працях українських пострадянських дослідників посилилася увага до неупередженого вивчення «соціальної історії» крізь призму якої дослідники висвітлювали різноманітні вияви настроїв населення України.

Дослідження цієї проблематики російські науковці переважно здійснювали у контексті вивчення різноманітних проблем у загальносоюзному масштабі. Проте окремі аспекти аналізу настроїв населення України досліджуваного періоду вони висвітлювали, наприклад, у контексті аналізу феномена радянської номенклатури [155; 201, с. 106–117; 213; 222; 243, с. 52–60; 271, с. 32–34], створення та розвитку кримінальних або криміналізованих угруповань. У останньому випадку мова йде про аналіз клієнтурних відносин, які почали формуватися після смерті Й. Сталіна і з часом трансформувалися у тіньову економіку та неофіційні структури влади. Російські дослідники стверджують, що у радянському суспільстві засобом реалізації інтересів поступово стали патрон-клієнтські відносини, які багато у чому визначали світогляд пересічних громадян. Саме такі відносини постали виразом приватновласницьких інтересів у суспільстві та противагою здійсненню державної політики, яка утискувала інтереси місцевої еліти [143].

Проте частина російських істориків, на жаль, стала на шлях реабілітації сталінізму, невиправданого возвеличення суспільних відносин в умовах існування Радянської країни, оскільки російська федерація свого часу була проголошена спадкоємцем СРСР. А тому формування образів для історичної пам'яті почало активно здійснюватися саме у такому ключі із критикою переконань, що обумовили тривалість боротьби українських повстанців [280].

Певні аспекти висвітлення настроїв населення УРСР досліджуваного періоду присутні у працях зарубіжних науковців у контексті аналізу радянської кадрової політики [173; 185; 269]. Попри відірваність від джерельних матеріалів та певну упередженість висвітлення радянських реалій для досліджень зарубіжних радянологів було характерним сповідування принципів об'єктивності та системності досліджень. Позитивістське спрямування їх праць, всебічне обґрунтування багатofакторності історичного процесу мало суттєвий вплив на становлення та розвиток міждисциплінарних досліджень в Україні.

Аналіз досліджень вітчизняних та зарубіжних науковців дозволяє стверджувати, що висвітлення настроїв населення України не було предметом наукових пошуків. Окремі аспекти виявів настроїв громадян висвітлювали як ілюстрації ставлення до дій владних органів. У працях, створених у період існування СРСР, такі вияви мали, насамперед, символізувати підтримку дій влади. У дослідженнях пострадянських науковців переважно було наведено приклади негативного сприйняття пересічними людьми окремих виявів економічної політики. Передусім це стосувалося безпосереднього ставлення до роботи у колгоспах та оцінок економічних перетворень у сільському господарстві. Окремі дослідники також стверджували про неоднозначне ставлення громадян до дій вищого радянського керівництва, доводячи у такий спосіб відсутність «всенародної підтримки» дій урядуючої партії. У дослідженнях правознавців вияви ставлення населення до владних органів також висвітлено у контексті аналізу дій правоохоронних органів та заходів з протидії поширенню кримінальної субкультури. Загалом можна стверджувати, що комплексне дослідження політичних настроїв населення України 50-х – першої половини 60-х років ХХ ст. фактично відсутнє, що й обумовлює вибір об'єкт-предметного поля дисертаційного дослідження.

1.2 Характеристика джерельного комплексу і методів дослідження

Аналіз процесів формування настроїв населення України 50-х – першої половини 60-х років ХХ ст. ґрунтується на використанні комплексу джерел, різних за походженням, видами, змістом. Насамперед, це: 1) архівні документи і рукописи; 2) опубліковані офіційні документи органів державної влади, наукових і громадських інституцій; 3) узагальнюючі наукові праці історичного, політологічного та соціально-

економічного напрямку; 4) енциклопедичні та довідкові видання; 5) періодичні та продовжувані видання.

Оснoву джерельної бази дослідження формують матеріали фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (Ф. 2 – Рада Міністрів УРСР, Ф. 342 – Міністерство охорони здоров'я УРСР, Ф. 582 – Центральне статистичне управління) та Центрального державного архіву громадських об'єднань України (Ф. 1 – ЦК Комуністичної партії України).

В описі 24 Ф. 1 Центрального державного архіву громадських об'єднань зберігаються інформації, довідки та повідомлення, в яких проаналізовано політичні настрої окремих груп населення. Власне сам опис 24 складений із документів колишніх «особливих папок» ЦК Компартії України, які ретельно добиралися для проведення аналізу. Особливістю компонування документального масиву є те, що в описі зберігаються зведені дані по УРСР сформовані на основі відповідних даних окремих областей. Причому характер підготовки таких даних зазвичай відрізняється від тих, що містяться в обласних державних архівах. У документах, підготовлених для ЦК, найчастіше висвітлено ті негаразди та прорахунки, які керівництво на місцях прагнуло приховати від центральних органів. Тут також справляє свій вплив і конкуренція між силовими відомствами, яку відображено в оформленні та підготовці документів, що містять компрометуючі матеріали на партійних чи радянських працівників, а також загальні оцінки їх роботи з окремих питань. Це дозволяє розраховувати, що саме у центральних архівосховищах зберігаються достовірні документи та матеріали, які характеризують різноманітні вияви настроїв населення УРСР та їх первісний аналіз працівниками правоохоронних органів. Найбільш повно такий аналіз представлено у справах, які містять матеріали до пленумів чи засідань ЦК і підготовлені на вимогу керівних працівників для уточнення ситуації на місцях. Така «адресність» аналізу найчастіше обумовлювала точність наведених даних, оскільки особи, які ці дані

готували, були впевнені у невідворотності подальшої перевірки представлених ними матеріалів.

Структура справ з окремих категорій політичних настроїв дозволила визначити специфіку реагування окремих верств українського населення на політичні події та ступінь їх відображення на рівні район–область–столиця. Адже у справах у хронологічній послідовності зібрано переважно документи, що стосувалися реакції громадян на події політичного життя країни. Причому специфіка укладання документів та окремих справ дозволила визначити різницю у сприйнятті політичної дійсності як окремими категоріями осіб, так і населенням різних регіонів України із визначенням особливостей політичних оцінок представників окремих етнічних груп. Окремо у документах колишніх «секретних папок» ЦК КП України представлено матеріали про реакцію населення на перетворення в економічному житті. Оцінюючи сприйняття громадянами процесу реформування, важливо відрізнити документи, підготовлені партійними працівниками на місцях та матеріали, підготовлені з того ж питання місцевими правоохоронцями. переважно при співставленні таких документів між собою, коли вони збігаються хронологічно, якісні показники негативних, з погляду укладачів, настроїв менші у документах місцевих партійних органів. Компаративний аналіз подібних документів, підготовлених з одного і того ж питання у різний час, зазвичай виявляє виправлення та уточнення, які більш правильно відображають ситуацію і є результатом тиску на місцевих керівників або ж результатом міжособистісних конфліктів всередині установи, працівники якої брали участь у підготовці відповідей на запити ЦК КП України.

Успішність проведення повоєнних реформ і відбудови народного господарства залежала від ставлення до них пересічних громадян. З метою визначення і коригування політичних настроїв населення владні органи здійснювали систематичний моніторинг настроїв людей із визначенням їх ставлення до найважливіших подій політичного й економічного життя. Той

факт, що подібні документи склалися компетентними працівниками регулярно, дозволив визначити динаміку формування політичних настроїв населення республіки. З метою забезпечення достовірності викладених фактів для аналізу використовували виключно оригінали документів із підписами керівних працівників, завіреними печатками відповідних організацій та установ.

Важливо, що до ЦК подавали інформацію про політичні настрої населення всіх областей УРСР із зазначенням порівняння сучасного їх стану із попереднім, зафіксованим у відповідній довідці. Цю інформацію збирали спеціальні групи, сформовані вищими партійними органами. Завданням таких груп було зібрати інформацію про вияви антирадянських настроїв населення та обставини їх виникнення і поширення.

Особливу увагу звертали на збір інформації про реагування населення на окремі події і факти суспільно-політичного життя. Варто зауважити, що кожен із представників таких груп, отримуючи завдання зібрати інформацію про настрої населення, формував власний список конкретних проблемних питань, відповіді на які подавав у вигляді відповідних звітів. Тому існувала певна розбіжність у визначенні конкретних аспектів виявів політичних настроїв населення України. Досить поширеним способом їх виявлення стали також матеріали партійних зборів та конференцій, у яких моніторинг політичних настроїв здійснювався за рахунок визначення кола запитань, що найчастіше ставили лекторам під час обговорення певних політичних подій. Аналіз таких запитань дає змогу визначити, які проблеми найбільше турбували громадян. Черговість запитань та кількість однотипних запитань, які було зафіксовано по областях України, дозволяють визначити специфіку реагування населення окремих регіонів на події політичного та економічного життя у республіці.

Зазначимо, що наведені у документах висловлювання окремих громадян (у тому числі й керівних працівників) фіксували інформатори партійних органів або спецслужб. Вони є типовими для ілюстрації оцінок

громадянами певних політичних подій. Характер підготовки повідомлень про настрої населення України свідчить про визначення генеральних топиків при аналізі доступного масиву даних. При тому для висвітлення типових настроїв та обґрунтування висновків наведено висловлювання, які працівники правоохоронних органів називали у своїх повідомленнях найбільш типовими.

Окремо варто сказати про висвітлення політичних настроїв населення у справах, де збиралися компрометуючі матеріали на керівних працівників. У процесі розслідування обставин скоєння правопорушення чи злочину радянськими керівниками окреслювалося ставлення до політичних подій як самих осіб, що потрапили у немилість до вищого керівництва, так і посадовців, які здійснювали відповідні перевірки.

За результатами вивчення зазначених справ, коли вони стосувалися особливо важливих подій, ЦККПРС та /або ЦККП України видавало різні розпорядчі документи, які ставали реакцією правлячої верхівки на ті чи інші погляди людей. Аналіз подій, ставлення населення до них та як наслідок ухвалення тих чи інших документів представлено у наступних розділах [136, 137, 138, 139].

Також проаналізовано мемуари та спогади деяких керівників, визначних постатей [140- 146], а також періодичні видання [292-298].

У цілому, джерельний комплекс обраної теми дослідження переважно представлених узагальнювальними матеріалами правоохоронних органів та аналітичними довідками, підготовленими місцевим партійним керівництвом для ЦК КП України, про вияви настроїв населення України. У таких матеріалах наведено конкретні приклади, які були подані як типові для населення певних регіонів республіки. Окремо у документах представлено відомості про настрої населення західноукраїнських областей, де впродовж досліджуваного періоду мала місце боротьба українських повстанців. Цей факт зумовив структуру відповідних документів, в яких виділялися й заходи, спрямовані на «боротьбу із

українським буржуазним націоналізмом». У підготовлених на вимогу ЦК КП України матеріалах містилися відомості про масштаби поширення економічних злочинів у республіці з аналізом причин розкрадання соціалістичної власності у великих розмірах, а також зростання кількості виявів хуліганства та «антирадянських висловлювань». Наявна практика підготовки аналітичних записок для вивчення громадської думки щодо рішень вищого партійного керівництва сформувала структуру таких документів, яка охоплювала територіальні та часові зрізи, що мали демонструвати динаміку виявів відповідних настроїв населення із прив'язкою до конкретної місцевості. У частині документів також мав місце поділ щодо аналізу настроїв населення у містах та у сільській місцевості. Проте у більшості випадків висновки подавалися не стосовно виявів настроїв сільського чи міського населення, а стосовно населення певних регіонів республіки.

Обґрунтовуючи методологічні засади дисертаційного дослідження варто зазначити про наступне. Складна структура настроїв суспільства й особливості їх відображення у документах та науковій літературі посилюють значення теоретико-методологічних засад дослідження, вибір яких обумовлений також припущенням щодо зростання ролі ірраціональної мотивації поведінки громадян після Другої світової війни в умовах поширення науково-технічного прогресу. Мотивації у вигляді помсти чи небажання спілкуватися незалежно від економічних наслідків таких дій поступово стали все більш поширеними у суспільстві. Дієвість такого підходу до визначення мотивів людської поведінки доведено у працях Р. Талера. Крім того, автор дослідження послуговується методикою дослідження ієрархій, яку розробив Т. Сааті, що особливо важливо при визначенні специфіки патрон-клієнтських відносин у середовищі партійної еліти Радянського Союзу.

З метою забезпечення комплексного аналізу настроїв населення України дослідження засноване на дотриманні принципів історизму,

об'єктивності, системності, багатофакторності, наступності, всебічності та світоглядного плюралізму.

Принцип історизму повз'язаний із баченням поступу, зумовленого не лише сучасними чинниками, а й із політичними, соціальними, економічними, культурними реаліями минулого. У контексті цього можна стверджувати, що частина ознак сучасних ідентичностей українського населення заснована на тих, що були поширені у минулому. Принцип історизму дозволив оцінити динаміку настроїв населення України в органічному зв'язку із соціально-економічним та суспільно-політичним розвитком УРСР та СРСР 1950-х – першої половини 1960-х років.

У роботі дотримано вимог здійснення історичного пошуку, серед яких пріоритетними є принципи об'єктивності й системності. Ці загальнозживані імперативи становлять основу наукового застосування універсальних методів дослідження: аналізу та синтезу, детермінізму, функціонального. Їхнє використання сприяло трактуванню порушених проблем із позицій реальної масштабності еволюційних змін та об'єктивної значущості історичних подій, явищ і суспільних процесів.

На основі принципу об'єктивності добиралися такі джерела, які адекватно і системно відображали різновекторність настроїв різних соціальних груп населення республіки із визначенням специфіки формування ставлення жителів мешканців окремих її регіонів до подій політичного та економічного життя.

Об'єктивності та системності сприяє дотримання принципу всебічності, який передбачає аналіз усієї сукупності історичних джерел, а також врахування різноманітних впливів на рівень відображення історичних подій у цих джерелах.

Вважаючи, що методологія дослідження є передусім стилем наукового мислення, було використано її спрямованість на філософсько-ідеологічні засади сприйняття подій і явищ. Це дозволило висвітлити характеристики

чинників, які справили найбільший вплив на формування настроїв населення (структурно-функціональний метод).

Порівняльно-історичний метод застосований для зіставлення засобів впливу на формування настроїв населення України у роки хрущовської «відлиги» та пізньосталінської доби.

Метод контент-аналізу використаний для виділення генеральних топіків у спецповідомленнях силових структур до ЦК КП України, у яких подано інформацію про характерні вияви настроїв населення республіки. Використання контент-аналізу уможливило відбір і систематизацію архівно-документальних матеріалів із фондів архівосховищ України.

Під час аналізу матеріалу було використано історичний, синхронний, порівняльний, ретроспективний методи, які дали можливість досягнути зміст і сутність досліджуваного процесу. Синхронний метод дозволив проаналізувати документи, створені у межах одного періоду, але з протилежною оцінкою політичних позицій. Завдяки використанню порівняльного методу зіставлялися різні підходи авторів документів та наукових праць до висвітлення проблеми.

Використання соціологічного методу дозволило визначити залежність формування настроїв населення України від змін політичного керівництва в СРСР. Використання культурологічного методу забезпечило можливість виявити залежність політичних процесів в українському суспільстві від рівня політичної культури громадян республіки.

Причинно-наслідкові складові формування настроїв населення України розглядалися як комплексні, зумовлені історичною логікою. Трактування їх сутності було здійснено з використанням не лише критичного дискурс-аналізу на основі вивчення контенту спецповідомлень про настрої населення України, а й біхевіористичного методу наукового пошуку, орієнтованого, серед іншого, й на визначення впливу зміни влади у СРСР. Біхевіористський аналіз також використано з метою визначення кількісно-якісних характеристик впливу певних дій очільників Радянської держави на

формування настроїв громадян УРСР. Крім того, дієвість процесів десталінізації та реабілітації часів хрущовської «відлиги» було проаналізовано з використанням орієнтаційно-ціннісний методу.

Обраний комплекс методів наукового пошуку ґрунтується на міждисциплінарному підході, сформованому практикою ухвалення важливих рішень у провідних країнах світу із застосуванням «мозкових штурмів» та синергетики. Такий підхід дозволяє забезпечити комплексний аналіз обраної проблематики на основі дотримання принципу історизму із використанням методів досліджень, які дозволяють неупереджено оцінити вияви настроїв населення України впродовж обраного періоду.

Висновки до розділу 1

Аналіз історіографії засвідчив певний інтерес вітчизняних та зарубіжних науковців до ілюстративного висвітлення виявів настроїв населення України з метою підкріплення певних суджень щодо політичних, економічних та соціальних проблем. Такий характер висвітлення настроїв населення був обумовлений передусім тривалою заборонаю вивчення колишніх так званих «секретних папок» ЦК КП України та засекречених документів правоохоронних органів. Епізодичність та специфічність використання зазначених матеріалів обумовила характер аналізу настроїв населення України досліджуваного періоду. переважно науковці обмежувалися порівняно коротким текстовим матеріалом із наведенням окремих фактів поведінки громадян. Особливо характерним це було для досліджень зарубіжних науковців, частина з яких не працювала в українських архівах.

У вітчизняній історіографії ситуація поступово почала змінюватися на початку 2000-х років, коли в Інституті історії України НАН України група науковців під керівництвом В. Даниленка цілеспрямовано аналізувала настрої населення України минулого. На відміну від зарубіжної історіографії, в якій практика такого аналізу зумовила навіть виокремлення новітніх напрямів наукових пошуків, в Україні цей процес розпочався

порівняно пізно. Причину цього можна вбачати й у надмірній визначеності тематики досліджень у рамках певних спеціальностей із обережним ставленням дослідників до написання наукових робіт на межі двох або більше таких спеціальностей. На відміну від західноєвропейських істориків, українські дослідники певний час були обмежені у виборі тем паспортами спеціальностей, що у певних випадках не сприяло принциповому розширенню тематики досліджень. Це через деякий час ускладнило й аналіз процесу формування історичної пам'яті, активізація якого відбулася під тиском викликів, зумовлених російською агресією проти України. Побудована у багатьох випадках на міфотворчості визначення чинників формування настроїв населення СРСР, інформаційна війна РФ проти України певний час мала успіх, який визначався вигідним для агресора сприйняттям частиною громадян сучасної України радянського минулого. Тому у сучасний період аналіз формування настроїв громадян України у минулому важливий й у контексті інформаційного протистояння із рф.

Успіх такого протистояння обумовлений, серед іншого, й усебічним аналізом документів, які характеризують настрої українського населення і зберігаються у вітчизняних архівах. Доступний масив таких документів і матеріалів дозволяє прослідкувати динаміку настроїв населення із визначенням їх залежності від ефективності, насамперед, економічної політики держави. А широкий спектр настроїв залежно від оцінок спрямування зовнішньої та внутрішньої політики визначає, відповідно, використання комплексу методів наукового пошуку, обумовленого дотриманням принципу всебічності. Всебічний аналіз настроїв населення й вимагає використання міждисциплінарного підходу.

РОЗДІЛ 2

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ НАСТРОЇВ НАСЕЛЕННЯ УРСР

2.1 Ставлення населення до економічних перетворень на початку 1950-х років

На початку 1950-х років у СРСР було завершено процес відбудови зруйнованого під час Другої світової війни господарства. Господарство продовжувало розвиватися на основі директивних п'ятирічних планів. У цей час в СРСР побутувало твердження про побудову соціалістичного суспільства і про початок переходу до будівництва комунізму. Проте такі твердження швидше виглядають пропагандистськими гаслами на тлі масштабних економічних проблем, які мали місце у країні. Важливою проблемою був брак коштів, оскільки СРСР не став учасником процесу відбудови економіки на основі американського економічного плану Маршала, а, отже, не отримував відповідного кредитування. Надходження коштів за рахунок репарацій з Німеччини не могло стати основним джерелом відновлення економіки. Тому було зроблено ставку на внутрішні джерела фінансування і робочої сили. Таке рішення робило вкрай важливим процес формування настроїв населення держави, оскільки від рівня залучення громадян до процесу відбудови багато в чому залежав її результат. Сталінське керівництво вкотре зробило ставку на державний примус, що певний час забезпечувало рекордні показники відновлення економічних потужностей. Громадяни покладали великі надії на повоєнне відновлення економіки, вважаючи, що це дозволить забезпечити підвищення рівня життя. Але вже на початку 1950-х років темпи розвитку промисловості та сільського господарства почали суттєво знижуватися.

З метою посилення впливу на формування настроїв населення згідно з рішенням XIII пленуму ЦК КП/б/У обласні газети були зобов'язані друкувати двічі на тиждень матеріали про успіхи радянського будівництва, переваги радянського способу життя, внесок громадян у дострокове виконання планів відбудови та розвитку господарства [232, с. 96]. Значну увагу керівництво також приділяло поширенню профспілкового та комсомольського руху. Молоді люди, перебуваючи під постійним впливом радянської пропаганди, мали стати соціальною опорою режиму. Розширенню соціальної бази режиму слугували й різні лекційні заняття, колективні читання та обговорення газетних статей. Поряд із цим значні зусилля було спрямовано на дискредитацію боротьби українських повстанців. З цією метою проводилися засідання активу, збори трудових колективів, а у деяких випадках – показові судові процеси. Значного поширення набули також політінформації та виступи агітаторів перед солдатами та офіцерами Збройних Сил.

Процес відбудови супроводжувався масштабними переміщеннями населення України. Значну частину працівників із різних областей республіки було переміщено для роботи з відновлення промисловості Донбасу. Спорудження підприємств у східноукраїнських областях вимагало великої кількості працівників різних спеціальностей. Зосередження трудових ресурсів у цьому регіоні було також обумовлене втіленням у життя заходів, спрямованих на створення великих колективних господарств на селі. З цією метою здійснювалося переселення селян із різних регіонів республіки для роботи у сільському господарстві Запорізької, Херсонської та Дніпропетровської областей. Поряд із цим процес радянзації західноукраїнських областей супроводжувався переміщенням значної кількості працівників із східноукраїнських областей.

Ще влітку 1945 року розпочалася демобілізація військовослужбовців, що стосувалася воїнів 13 старших вікових груп. Восени того ж самого року Президія Верховної Ради СРСР постановила здійснити демобілізацію 10

наступних старших вікових груп особового складу армії. Весною 1946 року було демобілізовано третю чергу, а вже 1948 року демобілізацію було переважно завершено. Загалом з армії було звільнено близько 8,5 млн осіб [294; 295; 296; 297].

Унаслідок скорочення армії наприкінці 1940-х – на початку 1950-х років було вивільнено і переміщено значну кількість трудових ресурсів. Такі люди переважно змушені були шукати роботу на повоєнних новобудовах, у колгоспах та радгоспах. Значна частина військовослужбовців під час війни мала можливість ознайомитися із станом справ у промисловості і сільському господарстві частини західноєвропейських країн. Враження про розвиток виробництва у Західній Європі неодмінно впливали на ставлення до радянської системи господарювання. Тим паче, що під час війни більшість сільського населення України плекала надію на ліквідацію колгоспів. Певною мірою збереглися такі очікування й після війни. Завершення бойових дій у багатьох радянських людей пов'язувалося із надією на краще життя. Підвищення життєвого рівня населення мало б стати, на переконання багатьох громадян, закономірним результатом перемоги. Але дійсність виявилася доволі далекою від очікувань.

Уявлення про ставлення населення до економічних перетворень на початку 1950-х років може бути сформоване на основі аналізу повідомлень, підготовлених для відповідальних працівників ЦК КП/б/У. Такий аналіз дозволяє визначити різницю ставлення до повоєнного розвитку промисловості та сільського господарства жителів різних регіонів республіки, сформувані уявлення про настрої різних соціальних груп населення України.

Відновлення у досить стислі строки роботи значної кількості заводів і фабрик однозначно склало враження на жителів України. Високо оцінювали здобутки радянської влади у повоєнній відбудові господарства переважно у середовищі інтелігенції. З одного боку, значна частина представників розумової праці мала стабільну роботу і порівняно високу заробітну плату, а

з другого – перебувала під постійним контролем правоохоронних органів. Можливо саме тому позитивно оцінюючи масштаби повоєнного будівництва в Україні, наукові працівники університету імені І. Франка стверджували про переваги соціалістичного будівництва, які зробили можливими спорудження гідроелектростанцій та зрошувальних каналів [49, арк. 9]. А завідувач відділу Львівського філіалу АН УРСР М. Смишко у 1951 році стверджував про можливість створення «технічної бази комунізму впродовж найближчих десяти років» за умови уважного ставлення до потреб науково-технічного прогресу [18, арк. 11].

Проте серед студентів набули поширення й критичні зауваження на адресу влади. Порівнюючи рівень життя західноукраїнського населення до і після війни нерідко лунали висловлювання про переваги приватновласницьких господарств, які дозволяли місцевим мешканцям «жити краще» [18, арк. 11].

З 1 березня 1950 року було змінено порядок визначення курсу карбованця щодо іноземних валют. Політичне керівництво СРСР наголошувало, що здійснення грошової реформи, скасування карткової системи, зниження цін на товари масового споживання привело до значного зміцнення карбованця, підвищення його купівельної спроможності та його курсу щодо іноземних валют.

Проте перспективи зміцнення радянського карбованця на міжнародному ринку викликали недовіру у частини громадян. Усвідомлення того факту, що міжнародний товарообмін буде здійснюватися за допомогою розрахунків у американських доларах, обумовлювали твердження про те, що саме долар, а не карбованець залишатиметься найбільш «твердою валютою у світі» [18, арк. 11]. Така недовіра до радянського карбованця найбільш вірогідно була обумовлена особливостями товарно-грошових відносин за радянської моделі соціалізму. Купівельна спроможність карбованця залежала не лише від дії економічних законів, а й від уявлень про економічні потреби конкретного лідера радянської держави. Широке застосування

позаконотичного примусу поруч із милітаризацією економіки неминуче мало призводити до дефіциту товарів широкого вжитку. На цьому фоні набував поширення перепродаж товарів за завищеними, порівняно із державними, цінами.

Спекуляція промисловими та продовольчими товарами відбувалася за активної участі працівників торгівлі. Той факт, що наявні у торговельній мережі товари не задовольняли попиту населення широко використовувався для організації злочинних угруповань, які займалися перепродажем дефіцитних товарів за завищеними цінами. Домовленості із працівниками торговельних мереж дозволяли частині громадян скуповувати вироби промисловості і продукти харчування для подальшої реалізації на ринках. Начальник Управління міліції МДБ УРСР К.Руденко зазначав, що тільки у Києві з 7 грудня 1949 року по 10 січня 1950 року було порушено 86 кримінальних справ, за якими притягнуто до відповідальності 135 осіб, з яких 42 особи було заарештовано. За цей період за порушення правил радянської торгівлі накладено штрафи на 1402 особи на суму 22600 крб. А тільки протягом грудня 1949 року у Харкові за спекуляцію було накладено штрафи на 372 особи [40, арк. 5–8].

Масштаби розтрат та розкрадання соціалістичної власності в Україні вражають не лише поширенням цього явища та створенням організованих груп, керованих відповідальними особами високого рангу, а й викликають сумніви у дієвості радянської пропаганди у вищих ешелонах керівництва. За неповними балансовими відомостями шістнадцяти міністерств УРСР було викрито розтрати на 125900800 крб у 1948 році, на 173172700 крб – у 1949 році на 144970000 крб – у 1950 році. Загалом за цей час за сприяння працівників міністерств було розкрадено 4400437000 крб. Крім того, у системі споживчої кооперації було розкрадено 61024000 крб у 1948 році, 64811000 крб – у 1949, 49182000 крб – у 1950 (Додаток В) [60, арк. 74–76]. Загальна сума розкраденого становила 4575454000 крб, що можна зіставити із обласним бюджетом повоєнного часу.

Тільки у 1951 році органами прокуратури УРСР до карної відповідальності за розкрадання було притягнуто 8976 осіб, які завдали збитків державі на суму 9731863 крб. Найбільше таких злочинів було у Тернопільській, Вінницькій, Полтавській, Кам'янець-Подільській та Кіровоградській областях. До розкрадання були причетні високопоставлені керівники державних підприємств [83, арк. 36]. У Києві із загального числа осіб, притягнутих органами міліції і прокуратури до карної відповідальності у 1951 році, питома вага притягнутих за розкрадання та спекуляцію становила майже 1/3 [84, арк. 1; 85, арк. 110–111]. Більшість з тих, хто був причетний до розкрадання, становили українці [97, арк. 8]. У зловмисників було вилучено грошей та матеріальних цінностей на суму 1882647 крб [85, арк. 111]. А до організованих груп злочинців були залучені працівники міліції і прокуратури [84, арк. 41–42], торговельних організацій та споживкооперації [94, арк. 155]. Масштабні розкрадання було виявлено на підприємствах промисловості Міністерства харчової промисловості [86, арк. 197], у системі будівельних організацій [83, арк. 199–200], облпотребсоюзів [95, арк. 91–92]. Але найбільше крадіжок та розкрадання соціалістичної власності на початку 1950-х років було зафіксовано у системі харчової промисловості УРСР, Міністерстві легкої промисловості і Укрпромради, де до відповідальності притягнули 3383 особи, причетних до незаконного привласнення 67,3 млн крб. Проте у судах розкрадачів змогли зобов'язати повернути державі лише 13,8 млн крб [96, арк. 124]. Отже, основну частину розкраденого навіть не планували повернути.

Як свідчать архівні дані, досить ймовірно, що причиною цього була незадовільна робота органів міліції, які часто не могли встановити осіб злочинців [82, арк. 1–4] або не встигали розглянути переважну більшість справ [82, арк. 12].

Тож, у суспільстві поступово вкорінювалася практика використання службового становища з корисною метою. Якщо перед війною переважно для керівних працівників важливим було відчуття влади, то вже після війни

підвищилася й роль особистого збагачення як вираження успіху просування кар'єрною драбиною. Проте на початку 1950-х років, попри завершення відбудови господарства, можливість для реалізації таких амбіцій мали переважно вищі керівники. Їх участь у розподілі матеріальних благ через бази постачання та торговельні мережі, за панування у країні тотального дефіциту багатьох товарів першої необхідності, створювала можливості для участі у злочинних угрупованнях. Однак аналіз доступних архівних матеріалів про факти розкрадання соціалістичної власності засвідчує, що вищі чиновники переважно уникали відповідальності. У цьому разі відігравав свою роль курс партії на створення образу невідкупного керівництва. Водночас для рядових учасників угруповань, які займалися крадіжками чи спекуляцією, або ж для чиновників місцевого рангу їх викриття зазвичай тягнуло за собою певний термін ув'язнення. Водночас у матеріалах карних справ збереглося багато свідчень того, що пересічні громадяни вкрай негативно ставилися до переслідувань за спекуляцію тоді, коли їх притягали до відповідальності за реалізацію на ринках власних товарів, призначених для обміну на продовольство, паливо чи тютюн. Таке ставлення до перепродажу особистих речей було властиве й частині правоохоронців, які розуміли причини, що спонукали громадян, і нерідко поблажливо ставилися до тих, кому торгівля на ринку була вкрай необхідна, щоб вижити. Негативне сприйняття діяльності «професійних перекупників» переважало серед міщан, у робітничих поселеннях, оскільки вважалося, що їхні доходи є надбанням «нетрудової діяльності». З часом таке формулювання набуло поширення й серед обвинувальних висновків за кримінальними справами.

Можна стверджувати, що спекулятивні операції міцно увійшли у життя радянських громадян, а наявність дефіциту певних товарів піднімало престиж працівників, які мали доступ до їх розподілу. Це, до речі, негативно впливало на престиж інтелектуальної праці, яка не гарантувала в Радянській країні високого рівня життя. Поступово в ієрархії престижних посад високе

місце посіли працівники торговельних мереж, які мали доступ до дефіцитних товарів.

Досить багато критичних зауважень громадян України на початку 1950-х адресувалося системі державного забезпечення житлом. Порівняно невисока його якість та хронічна нестача викликали обурення людей, які пережили війну і сподівалися на краще життя після її завершення. Нестача житла була досить поширеним явищем передусім у перенаселених промислових східних районах республіки.

Радянські урядовці зазначали численні випадки незадоволення робітників східноукраїнських територій створеними для них культурно-побутовими умовами, повільними темпами будівництва житла або ж повною відсутністю спорудження нових будинків для працівників. Обурення викликало й те, що помешкання першочергово отримували керівні працівники, які нерідко були причетними й до самозахоплення житла [24, арк. 33].

Нестачу житла або незадовільні санітарно-побутові умови проживання вкрай негативно сприймали молоді працівники, яких держава спрямовувала на роботу до нових промислових районів [45, арк. 74]. Формування мережі шкіл фабрично-заводського навчання мало сприяти залученню молоді до суспільно-корисної праці, перешкоджанню впливу на них кримінальної субкультури. Для багатьох учнів шкіл фабрично-заводського навчання (ФЗН) їх навчання стало «путівкою у життя», вони отримали можливість працювати за фахом, а також перспективи соціалізації у середовищі робітників та просування «службовою драбиною». Частина з них навіть долучилася з часом до керівництва підприємствами.

Водночас рівень забезпечення культурно-побутових умов у багатьох випадках не міг задовольнити потреб учнів. Незадоволення викликала відсутність достатньої кількості клубів, оскільки місця у них для відпочинку часто потрібно було просто «відвойовувати» у таких самих учнів інших шкіл, що провокувало бійки. Звичка до вживання алкоголю, що формувалася на

багатьох виробництвах, спілкування з колишніми карними злочинцями, частина яких вимушена була працювати на будівництві, сприяли поширенню злочинності. На початку 1950-х років начальник управління міліції МДБ УРСР К. Руденко стверджував, що 57,1 % притягнутих до карної відповідальності становили молоді люди. Більшість порушень були пов'язані з хуліганством та завданням тілесних ушкоджень. Суттєво менше серед молоді було розкрадачів соціалістичної власності, але багато таких, хто систематично брав участь у крадіжках майна. Більшість правопорушень фіксувалося на території Сталінської, Ворошиловградської та Київської областей [26, арк. 160–161]. На Донбасі соціалізація частини робітників супроводжувалася участю у масових бійках, що виникали на побутовому ґрунті. Молоді працівники нерідко використовували холодну зброю, що призводило до численних випадків каліцтва, а іноді – до смерті [26, арк. 163; 40, арк. 29]. При тому участь у таких протиправних діях часто ставала маркером належності до «своїх» на підприємстві, у гуртожитку, серед шахтарів. Працювати у таких умовах було само по собі досить складно, а специфіка соціалізації у середовищі робітників нерідко створювала додаткові перешкоди для громадян, які були змушені шукати роботу на нових промислових підприємствах. Обіцянки влади щодо поліпшення життя робітників часто не відповідали дійсності. Свавільля місцевих чиновників, нестача житла та товарів першої необхідності суттєво впливали на формування світогляду у робітничому середовищі. Водночас забезпечення працівників Донбасу продуктами харчування давало надії на те, що з часом відбудуться позитивні зміни. Однак деякі з тих, хто спробував працювати на заводах та фабриках, не змогли змиритися із наявною ситуацією тож поверталися до рідних сіл. Хтось робив це через неможливість отримати бажану роботу, інші – через небажання жити і працювати у нових для себе умовах, зокрема це стосувалося тих, кого примусово переселили у східні райони із західноукраїнських областей.

Настрої сільського населення України на початку 50-х років ХХ ст. визначалися завершенням процесу колективізації на території Західної України, міграційною політикою радянського уряду, а також системою розподілу матеріальних благ із пріоритетом міщан над сільським населенням. Оцінюючи перспективи власного добробуту в умовах економічних перетворень, частина колгоспників критично ставилася до обіцянок радянської влади щодо підвищення рівня життя.

Суспільство чекало на значні поступки держави: припинення масового терору, ліквідації колгоспної системи, пом'якшення цензури тощо. В умовах визволення території України поступово почало виявлятися незадоволення деяких бійців регулярної армії та демобілізованих воїнів, які виступали проти бюрократизму та адміністрування. Багато студентів, колишніх фронтовиків, критично висловлювалися щодо панівних у суспільстві догм [208, с. 137].

Для мешканців центральної та східної частин України повернення Червоної Армії переважно формувало надію на певне поліпшення матеріально-побутових умов із відновленням централізованої радянської системи забезпечення продовольством. Відновлення колгоспного ладу в ході визволення території України і офіційне завершення колективізації на території західноукраїнських земель попри все не означало зміни менталітету селян, значна частина яких прихильно ставилася до приватної власності й індивідуального господарства. Більшість селян негативно сприймали колгоспи, вважаючи їх неприродним явищем економічного життя. переважно та частина сільського населення, представники якої отримали певну владу або можливість розпоряджатися матеріальними цінностями унаслідок утворення колгоспів, висловлювала задоволення їх існуванням. До них можна також додати людей, які належали до найбіднішого прошарку сільського населення і в результаті вступу до колгоспу отримали гарантію на певну частину врожаю, що видавалася на трудодні.

Завершення колективізації на західноукраїнських землях сприймалося не так економічною потребою, пов'язаною із розвитком сільського

господарства, як нищівним ударом по ворожих планах «українських буржуазних націоналістів і їх хазяїв – англо-американських імперіалістів». Саме така мотивація здійснення колективізації висловлювалася радянськими пропагандистами. Про важливість завершення колективізації як елементу боротьби із УПА наголошувалося на відкритих судових процесах над повстанцями [57, арк. 180; 59, арк. 385–386].

Завершення процесу колективізації тісно пов'язувалося із міграційною політикою, яка виступала одним із інструментів здійснення економічної політики. У цьому разі радянський уряд прагнув до обмеження економічної підтримки українського повстанського руху завдяки виселенню із західноукраїнських земель селян, що підтримували повстанців, а також до збільшення продуктивності сільського господарства південних регіонів республіки, які відчували гостру нестачу робочої сили.

Це вимагало формування вигідного для влади сприйняття міграційної політики. Таке формування здійснювалося за рахунок пропаганди, акцентованої на позитивні сторони трудової міграції. Наголошувалося на можливостях працевлаштування із підвищеним рівнем оплати праці. Для молоді акцентувалося на перспективах «школи життя» на виробництві, яка забезпечувала «путівку у майбутнє». Причому детально перспективи такого майбутнього зазвичай не описувалося, оскільки об'єктам впливу фактично пропонувалося уявити майбутні реалії життя самостійно. І найчастіше молоді люди, приваблені перспективами підвищеного рівня оплати, віддавали перевагу праці у віддалених від рідних осель регіонах для того, щоб з часом повернутися до рідних осель матеріально забезпеченими. Проте реалії переважно виявлялися далекими від фантазій, і частина тих, хто виїхав у пошуках роботи, вже не поверталася до рідних домівок. Особливо це стосувалося вихідців із сільської місцевості. Для них праця у робітничих містечках означала не лише відсутність трудовнів із натуральною формою оплати, а й порівняно кращі умови проживання за рахунок газового опалення приміщень, близькості магазинів та закладів культурно-побутового

обслуговування. Тим паче, що стараннями радянської пропаганди міський спосіб життя позиціонувався більш престижним за сільський. Проте переселення до міст значної кількості колишніх селян призвів до поширення у міському середовищі окремих елементів побуту та спілкування, характерних для сільської місцевості. У містах з'являлися мінігорода, неофіційні майданчики для танців, місця для зустрічі тих, хто спільно працював на будівництвах чи підприємствах. Спілкування у багатьох робітничих поселеннях також дещо нагадувало за стилем характерне для селян, коли більшість жителів знали одне одного, зупинялися поговорити на вулиці, святкували спільно певні події цілими дворами чи під'їздами.

Проте траплялося й так, що у містах утворювалися вузькі кола осіб, об'єднаних тематичним або професійним спілкуванням. Особливо це стосувалося військовослужбовців чи працівників певних спеціальностей, яких держава переміщувала для виконання роботи далеко від рідних чи звичних для них місцевостей.

Втілення у життя міграційної політики мало на меті також і «переміщення» різних категорій населення, оскільки вважалося, що більшість суперечностей між різними соціальними та етнічними групами можна подолати завдяки спільній праці.

Однак формування радянської ідентичності виявилось залежним насамперед від рівня соціально-побутових умов, які вдавалося забезпечити переселенцям, а також ступеня матеріальної зацікавленості у результатах своєї праці. Такий підхід до визначення критеріїв оцінювання дій влади взагалі був характерним для українського селянства, що відрізняло його від представників інших категорій населення, і передусім – від представників інтелектуальної праці.

Переселення селян із західноукраїнських областей до колгоспів Ізмаїльської, Миколаївської, Одеської, Запорізької та Дніпропетровської областей, що відчували гостру нестачу працівників сільського господарства, здійснювалося відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР від

30 червня 1949 року вже станом на 14 січня 1950 року було переселено 14000 сімей із північних та західних областей УРСР [20, арк. 3, 8, 15–16]. Дехто з них не мав необхідних навичок для ведення сільського господарства у нових для себе умовах, що викликало незадоволення міграційною політикою. У Рівненській та Тернопільській областях було виявлено непоодинокі випадки неналежної підготовки документів та виплат для переселенців, а також відмови у перевезенні їхніх розібраних будинків чи майна. Керівництво Вінницької, Кам'янець-Подільської, Сумської, Київської, Житомирської областей взагалі не потурбувалося про перевезення осель переселенців. Часто спостерігалася невчасна подача вагонів під завантаження, що також викликало незадоволення переселенців. Деякі керівники відмовляли розраховуватися з ними за відпрацьовані трудовні [20, арк. 9–14].

Унаслідок цього дехто з працівників самовільно або з дозволу керівників у областях, які мали приймати переселенців, повернувся до місць попереднього проживання. Іншою причиною була відсутність житла на новому місці. Це призводило до того, що селяни відмовлялися виїжджати до нових місць роботи, що спричиняло не виконання планів переселення [20, арк. 295–296].

Прагнення деяких місцевих керівників за всяку ціну виконати такі плани викликало ще більше їх неприйняття селянами, оскільки нерідко чиновники вдавалися до застосування примусу, адміністрування, приховували від переселенців інформацію про реальний стан справ у нових помешканнях [21, арк. 51]. Набуло поширення й підроблення підписів, які мали свідчити про згоду на переселення, а також примусовий демонтаж будинків селян, яких у такий спосіб примушували змінити місце проживання [20, арк. 303–305]. Це викликало обурення тих, кого мали переселити. Були випадки, коли селяни навіть порівнювали дії радянських владних структур із діями гестапо під час Другої світової війни, наголошуючи, що у такий спосіб продовжується знущання над українським народом [19, арк. 36].

Водночас, згідно із даними спецповідомлень про настрої населення на початку 1950-х років, позитивно сприймали радянську владу ті працівники сільського господарства, які отримали високооплачувану роботу або займали керівні посади [49, арк. 10], а також були заохочені до праці засобами морального та матеріального стимулювання [49, арк. 2]. Позитивну роль у формуванні настроїв селян відігравав також вчасний і у повному обсязі розрахунок за трудові [49, арк. 3] та зниження цін на окремі види продукції, що мало на меті створити атмосферу турботи керівної партії і радянського уряду про працівників [64, арк. 48–50]. Фактично, зниження цін на продукти широкого вжитку в умовах панування планової економіки залишалося лише ефектним рекламним кроком у межах ідеологічної роботи. Зниження цін створювало ажіотажний попит на відповідні товари, але не усувало проблеми дефіциту окремих груп продукції [64, арк. 120–121].

У квітні 1950 року на республіканському рівні було ухвалено рішення про організаційну та технічну реконструкцію колгоспів західних областей, спрямовану на їх укрупнення. Виняток становили господарства, розміщені у порівняно важкодоступних гірських районах. Однак нездоланні перешкоди на шляху ефективного господарювання в селах регіону, зумовлені самою авторитарно-бюрократичною системою, усунуто не було [285, с. 13–14].

Заплановане укрупнення колгоспів селяни сприймали з певною пересторогою, побоюючись, що таке рішення призведе до скорочення прибутків селян [49, арк. 2]. І як виявилось згодом перестороги стосовно перспектив господарювання в укрупнених колгоспах цілком справдилися. Вже 1951 року в спецповідомленнях правоохоронних органів зазначалася тенденція до збільшення кількості негативних відгуків у зв'язку з труднощами колгоспного господарювання за відсутності очікуваних обсягів хліба та кормів, падіння худоби [49, арк. 3–6].

Висловлювання колгоспників підтверджувалися даними спецперевірок, ініційованих ЦК КП/б/У. Зокрема 1950 року у колгоспах Львівської області було зафіксовано падіння 2145 коней, 303 голів великої рогатої худоби, у

першому кварталі 1951 року пало ще 906 коней, 93 голови великої рогатої худоби. У частині колгоспів худобу була доведена до стану повного виснаження, будівництво тваринницьких будівель здійснювалося незадовільно [53, арк. 122–127]. У негараздах селяни переважно звинувачували місцевих керівників, які, на їхню думку, не могли виконувати покладені на них обов'язки, пиячили, надавали перевагу власному збагаченню [49, арк. 6]. Як засвідчують наведені матеріали, колгоспники обурювалися безгосподарністю окремих голів колгоспів, їх невмінням та небажанням господарювати, наслідком чого ставали невеликі врожаї, смерть худоби. Для селян, чия праця була тісно пов'язана з догляданням худоби та роботою із використанням коней, смерть тварин видавалася злочином.

Таке ставлення до колгоспного господарювання ставало причинами ухилення від виконання роботи у колгоспах, привласнення колгоспної землі та майна, що у радянських документах кваліфікувалося як злочин. При тому керівники правоохоронних органів західноукраїнських областей зазначали, що розкрадання колгоспного майна та худоби здійснювалося заради його збереження в індивідуальних господарствах. У таких умовах поширювалися твердження про нездатність колгоспів до прибуткового обробітку землі. На початку 1950-х років 42,9 % колгоспників Львівської області не виробили необхідного мінімуму трудоднів. Значна частина працівників обурювалася грубим адмініструванням місцевих чиновників, звинувачуючи їх у труднощах розвитку сільськогосподарського виробництва [53, арк. 112]. Але не варто думати, що небажання колгоспників працювати за трудодні було характерним лише для західноукраїнських областей. Подібне явище набуло поширення й у колгоспах південних областей УРСР, де значна частина працездатних селян надавала перевагу отриманню готівки за роботу у промисловості та на будівництві [66, арк. 25–26; 67, арк. 103–104; 68, арк. 200–201, 212–213, 269–271]. Про масштаби незадоволення колгоспників роботою за трудодні надають уявлення матеріали карних справ, за якими

засуджувалися особи, які не відпрацювали певного мінімуму. Тільки у 1950 році таких було майже 26 тис. [56, арк. 59, 78].

Одним із виявів ставлення українських селян до колгоспної системи тривалий час було самовільне захоплення чи використання колгоспних земель. Унаслідок незадовільної організації роботи у деяких колгоспах необробленими залишалися досить значні земельні ділянки. На них претендували місцеві ініціативні працелюбні селяни, які прагнули працювати на землі у власних інтересах. У радянських документах таких людей найчастіше називали «куркулями». Місцеві представники радянської влади обурювалися тим, що у значній частині колгоспів (особливо на території західноукраїнських областей) не існувало державних актів на вічне користування землею і земельних книг, а також не проводився землеустрій. Вказані обставини, а також слабкий контроль місцевих організацій ставали головними причинами захоплення громадських земель колгоспів приватними особами та окремими організаціями. Тільки у першій половині 1951 року в УРСР було виявлено 77,5 тис. випадків незаконного використання колгоспної землі загальною площею 16297 га [53, арк. 156–160].

На початку 1950-х років у колгоспах УРСР спостерігалися масові крадіжки зерна (тільки за липень-серпень 1951 року засуджено понад 3 тис. осіб) [87, арк. 35–36], махінації зі звітністю щодо державних планів [53, арк. 168–183] та розкрадання колгоспного майна [53, арк. 252; 54, арк. 6; 58, арк. 39, 132]. Досить часто колгоспи не виконували договірних зобов'язань перед державою, укладали не вигідні для себе угоди як з окремими особами, так і з іншими організаціями. Такі угоди забезпечували додаткові прибутки зацікавленим особам, але вкрай негативно позначалися на матеріальному добробуті сільгоспвиробників і їх можливостях сплачувати податки. Тому вже 13 лютого 1951 року всім райкомам КП/б/У було дано розпорядження ліквідувати борги сільського населення з податкових платежів. Стягнення платежів відбувалося за допомоги командированих до всіх сільських рад відповідальних працівників [65, арк. 55].

Переважно негативно колгоспники сприймали й проведення державної позики у 1951 році, що змусило владні органи додатково скеровувати в окремі райони групи агітаторів та керівних працівників для її розміщення [65, арк. 98–99, 107–108]. Одну з таких груп вкрай вороже зустріли військовослужбовці Житомирського артилерійського полігону, які назвали її учасників «фашистами», що приїхали вкотре грабувати колгоспників [61, арк. 84]. Подібне негативне ставлення до тих, кого зобов'язали розмістити позику, спостерігалось і в інших районах [51, арк. 143]. Таке ставлення можна зрозуміти з огляду на те, що деякі відповідальні за розміщення позики працівники вдавалися до побиття колгоспників за відмову підписатися на позику [81, арк. 56; 92, арк. 72]. Загалом державні позики сприймалися пересічними громадянами як засіб позбавлення їх грошових заощаджень. Це призводило до поширення конфліктів між тими, хто був зобов'язаний забезпечити підписку на позику, і тими, хто мав підписатися на неї.

Незадоволення селян економічною політикою радянського уряду стало однією з причин зниження норм постачання сільськогосподарської продукції державі у 1952 році. Таке рішення переважно було сприйняте селянами позитивно, але вони нерідко скептично ставилися до обіцянок партії підвищити рівень життя колгоспного селянства, оскільки були переконані, що держава неодмінно забере «весь хліб», залишивши лише мізерну плату за трудодні [71, арк. 5–9].

Підсумовуючи, варто означити наступне. На початку 50-х років ХХ ст. реалії життя чітко продемонстрували відмінність між очікуваним рівнем матеріального забезпечення громадян після завершення Другої світової війни і відбудови народного господарства та рівнем і якістю життя, які був здатний забезпечити радянський уряд. Це суттєво вплинуло на формування настроїв населення України.

Формування радянської ідентичності передбачало добровільну відмову від приватної ініціативи за високого рівня етатизації суспільства. Але заборона приватної власності у радянській державі суперечила самій природі

існування людини. Цінова політика держави найчастіше не сприймалася із розумінням, що обумовлювало поширення спекуляції. Її масштаби дають змогу уявити кількість тих, хто не погоджувався з економічною політикою радянської влади. Відсутність достатньої кількості товарів широкого вжитку і обмеженість жителів сільської місцевості у можливості їх придбання через «прикріплення» до колгоспів обумовлювали незадоволення селян, їх прагнення виїхати на роботу чи проживання до міст.

Хибним видається твердження, що «у часи Й. Сталіна не крали». Архівні документи підтверджують думку про поширення явища розкрадання соціалістичної власності в усіх регіонах республіки. Водночас масштаби розкрадання та способи здійснення крадіжок наводять на думку про певну успішність діяльності лише добре організованих груп. Натомість одинаки, які ставали на шлях крадіжок, у переважно потрапляли у поле зору правоохоронних органів. Порівняно низький рівень зацікавленості селян у результатах своєї праці у колективних господарствах та прагнення підвищити власний добробут часто призводили до крадіжок чи розкрадання суспільної власності. У радянському суспільстві утверджувалося переконання, що красти у держави – суттєво менше зло, аніж крадіжки у громадян. У такий спосіб фактично висловлювалося ставлення багатьох осіб до радянської системи господарювання.

2.2 Реформи економіки в роки хрущовської «відлиги» у контексті формування настроїв населення

Економічні перетворення часів хрущовської «відлиги» мали на меті забезпечити Радянському Союзу переваги над провідними західними країнами. М. Хрущов проголосив курс на забезпечення громадянам найвищого у світі рівня добробуту. Проте таке рішення в умовах екстенсивної економіки було швидше прагненням видати бажане за дійсне, оскільки СРСР суттєво відставав за певними якісними показниками від

досягнень США. Визначення саме цієї країни орієнтиром для «економічного змагання» могло тішити самолюбство радянських лідерів, але аж ніяк не відповідало реальним можливостям і перспективам розвитку радянської економіки. Проте у другій половині 1950-х – першій половині 1960-х років темпи економічного зростання УРСР залишалися досить високими (близько 12 % на рік). Цьому посприяли реформи в управлінні сільським господарством та зростання рівня його наукового забезпечення. Успіхом завершилися перший у світі запуск штучного супутника Землі та першого космонавта.

У період хрущовської «відлиги» було здійснено заходи у сфері соціальної політики, спрямовані на поліпшення життя міських жителів. Хоча збільшення масштабів житлового будівництва відбувалося в умовах, коли у багатьох областях було створено очолювані секретарями обкомів партії спеціальні комісії, які займалися здешевленням будівництва. У 1957 році вартість 1 м² житла в Україні становила 1529 крб, на 1959 рік її планувалося знизити до 1240 крб. Однак було досягнуто лише зменшення на 1,5% до 1506 крб [8, арк. 125]. У березні 1959 року було ухвалено рішення про широке застосування на будівництві виробів із скла [10, арк. 120–123].

До 1957 року вселення до нових квартир відбувалося покімнатно у комунальних квартирах. Попри порівняно великі площі та висоту приміщень у них все ж не вдавалося забезпечити повноцінні житлові умови для сім'ї. Тому після 31 липня 1957 року відбувся перехід на посімейний принцип заселення квартир. У 1957 – 1959 роках було введено в дію нові типові проекти житлових будинків, де передбачалися квартири посімейного заселення зі значним зменшенням площі порівняно із тими, що діяли раніше, та висотою приміщень до 2,7 м, а пізніше – до 2,5 м [134, арк. 23].

Наслідками зменшення собівартості житла стало погіршення планування квартир, що виявилось у відсутності ізоляції входів до кухонь від житлових кімнат, суміщенні санвузлів у всіх квартирах, звуженні передніх, недотриманні пропорцій кімнат та інше, що викликало незадоволення

мешканців будинків, споруджених за цими проєктами [284, арк. 71]. Попри малогабаритність (за сучасними мірками) споруджених квартир, вони обладнувалися всіма зручностями, якими відносили санвузол, кухню. Поступово «квартира з усіма зручностями» стала символом життєвого успіху й ознакою соціального статусу.

Впродовж 1959–1963 років в республіці було тричі проведено вдосконалення типових проєктів шляхом усунення найбільших недоліків планування квартир. Значне вдосконалення їх рішень вимагало деякого подорожчання і перероблення проєктів за збереження основних параметрів, пов'язаних із застосуванням індустриальних виробів, що виготовляються будівельною промисловістю.

У 1963–1964 роках було розроблено нові типові проєкти житлових будинків, якими передбачався значно розширений вибір квартир як за кількістю кімнат, так і за площею. Входи до кухонь ізолювалися від житлових кімнат, кількість квартир з прохідними кімнатами скорочувалися до 50%, у всіх квартирах, окрім однокімнатних, запроектовано роздільні санвузли. Окрім того, вдалося досягти збільшення ширини передніх, площі кухонь та корисної площі квартир. Також зросла кількість квартир з двобічною орієнтацією для поліпшення їх вентиляції [134, арк. 25].

Важливим аспектом діяльності держави щодо подальшого розвитку житлового будівництва у країні було стимулювання індивідуальної забудови. Умови такої забудови регулювалися постановою Ради Міністрів УРСР № 63 від 19 січня 1959 року «Про план довгострокового кредитування житлового будівництва, господарського облаштування житлово-комунального господарства УРСР та придбання автоматів для торгівлі по міністерству торгівлі Української РСР на 1959 рік». Цим документом сума кредитів для індивідуального житлового будівництва по УРСР – 494,2 млн крб, загальна сума кредитів складала 559,9 млн крб Найбільша доля кредитів припадала на Сталінську (156,6 млн крб), Луганську (69,3 млн крб) та Дніпропетровську

області (67,3 млн крб). Найменша частина виділялася на Чернівецьку область (1,1 млн крб) [9, арк. 202].

25 жовтня 1963 року ухвалене рішення, яке стало важливим кроком на шляху до поліпшення житлових умов громадян щодо місць, які мали непридатні умови для проживання. Заборонялося заселення підвалів. Аварійні будівлі мали зноситися, а їх жителі – переселятися до інших помешкань [135, арк. 3]. Це рішення було досить важливим з огляду на масовість проживання міщан у непридатних для житла приміщеннях. У Київській області у непридатних для житла умовах проживала 4301 особа [135, арк. 16], в Одесі – 17000 громадян [135, арк. 33], у Миколаєві – 5680 сімей [135, арк. 29], у Львові – 3588 сімей [135, арк. 26], у Хмельницькій області – 1100 сімей [135, арк. 45], у Сумській області – 2 300 сімей [135, арк. 38] (Додаток Б).

Попри всі недоліки житлового будівництва часів хрущовської «відлиги» впровадження типових проєктів житлових будинків дозволяло зробити будівництво справді масовим. І хоча така масовість була у тому числі й результатом максимально можливого здешевлення будівельних робіт, однак це дозволяло поліпшити житлові умови багатьох мешканців міст. Тим паче, що у систему планування нових кварталів було включено приміщення для інфраструктури, зокрема дитячі садочки, лікарні, магазини. Унаслідок цього престиж проживання у містах збільшувався. Кращі житлово-побутові умови проживання у міських квартирах порівняно із багатьма сільськими помешканнями (де не було газового опалення, каналізації та підведення води) створили ореол навколо міських жителів, як про певною мірою привілейовану частину суспільства, яка «працює значно менше за селян», адже у сільській місцевості власне праця ототожнювалася із фізичною працею. Поліпшення житлових умов позитивно сприймалося жителями України, а концентрація відносно якісного житла у містах спричиняла посилення урбанізації.

Позитивно сприймалася і модернізація виробничих потужностей, розбудова транспортної мережі сполучення у Західній Україні, що сприяло радянській країні. У повідомленнях про стан справ на Західній Україні зазначалося, що місцеві жителі переважно припинили називати «окупантами», тих, хто прибув зі східних областей СРСР [102, арк. 26].

Порівняно з 1940 роком випуск товарів першочергового споживання в УРСР становив у 1950 році 175,8%, а в 1955 році – 481%. Проте в той час, як на трудодень у 1955 році колгоспник республіки отримував 2,46 кг зерна і 3,18 крб, у західних областях – 1,22 кг зерна і 2,45 крб У 1956 році відповідно у республіці – 1,59 кг зерна і 3,69 крб, у західних областях УРСР – 1 кг і 3,41 крб. Колгоспник-«західник», незважаючи на всі реформування, перебував у гіршому матеріальному становищі. Але загалом за період керівництва державою М. Хрущовим соціальне становище населення стало більш стабільним і захищеним [287, арк. 12–13]. Водночас робота у колгоспі не могла не лише повністю наповнити бюджет селянської родини, а й не становила у роки «відлиги» навіть половини сукупного доходу селянської родини в Україні. Причому в офіційних документах це пояснювалося несприятливими погодними умовами, а відповідно – зменшенням врожайності [13, арк. 15].

Неоднозначним залишалося ставлення населення України до реформування в роки «відлиги» агропромислового комплексу. Аграрна політика післясталінського періоду характеризувалася протиборством двох тенденцій – прагматичної та ідеологічної. Перша відображала назрілу потребу в реформуванні цієї відсталі галузі господарства, друга – традиційну лінію соціалістичної перебудови аграрного сектора економіки згідно з офіційними ідеологічними догмами. Командно-адміністративна система не шукала шляхів оптимального вирішення аграрних проблем, опираючись на випробувані у світі принципи господарювання. Вона пішла второваним шляхом, не змінюючи суті економічних відносин на селі, дещо послаблюючи тиск у податковій політиці та ціноутворенні. Прагнення

М. Хрущова у перші роки після отримання влади знайти соціальну підтримку селянства обумовили кроки, спрямовані на підвищення рівня життя сільських жителів. Якщо Л. Берія під час боротьби за владу після смерті Й. Сталіна намагався у своїх інтересах використати певні тертя, що виникли між центральною владою і керівниками на місцях та специфіку протистояння на західноукраїнських землях (про це йтиметься у наступному розділі), то М. Хрущов зробив ставку на загравання із сільгоспвиробниками. На початку правління М. Хрущова влада вжила заходів для зростання зацікавлення селян у результатах своєї праці у колгоспах.

Певний час основні заходи влади було спрямовано на забезпечення зростання рівня зацікавленості сільськогосподарських виробників у результатах своєї праці. На вересневому (1953 рік) пленумі ЦК КПРС було наголошено, що відповідно до Статуту сільськогосподарської артілі головним і вирішальним є громадське господарство, але разом з тим кожному двору надається право мати невелике підсобне господарство. Було визнано, що наявність продуктивної худоби в особистій власності селянина є важливою умовою підвищення матеріального добробуту сільського населення та збільшення обсягу заготівель продукції тваринництва в країні, а отже, є вигідними як для колгоспників, так і для держави [137, с. 386]. З метою зростання обсягів худоби в особистій власності селян було вирішено звільнити сільських жителів на друге півріччя 1953 року від м'ясопоставок і не залучати до них у 1954 році ті господарства, які за даними на 15 червня 1953 року не мали власної худоби [137, с. 394].

Збільшувалися державні асигнування на розвиток сільського господарства, забезпечення сільгоспвиробників новою технікою та кваліфікованими кадрами. З січня 1954 року було запроваджено постійні норми постачання продукції тваринництва із розрахунку на один гектар площі, ліквідовано колгоспні борги минулих років та зменшено норми постачання овочів. У другій половині 1950-х років закупівельні ціни на зерно зросли у 7 разів. Важливо, що у 1958 році було відмінено обов'язкові

поставки сільгосппродукції державі, визначені єдині закупівельні ціни на неї диференційовано за певними регіонами країни. Колгоспи отримали право визначати розміри посівних площ під певні культури та кількість утримуваної худоби. Важливе значення також мала реорганізація машинно-тракторних станцій (МТС), коли техніка реалізовувалася колгоспам та радгоспам, а МТС було перетворено на ремонтно-технічні станції.

Результатом послаблення тиску держави на селян стало зростання прибутків у сільських родинах. Тільки поголів'я худоби, що була особистою власністю колгоспників, робітників та службовців, до кінця 1954 року збільшилася: корів – на 7 %, молодняка великої рогатої худоби – на 15 %, свиней – на 26 %, овець – на 35 % [205, с. 2]. За період 1952 – 1958 роки виробництво м'яса і сала у присадибних господарствах України зросло майже в 2,5 рази, що було пов'язано зі збільшенням поголів'я свиней [14, арк. 41]. Грашова частка доходів у колгоспах на трудовні протягом першої половини 1950-х років поступово зростала. Якщо у 1952 році частка грошового доходу становила у середньому 16,9 % від сукупного доходу сільської сім'ї, то у 1953 році – вже 20,7 %, у 1954 – 20,9 %, у 1955 – 24,4 % (Додаток Г) [14, арк. 24]. Причому найбільшу частку грошових доходів у загальній сумі прибутків мали сім'ї колгоспників південних районів України, а найменшу – західних і лісостепових регіонів. Отже, селянські господарства протягом певного часу отримали можливість збільшити свої прибутки за рахунок підсобних господарств. Все це позитивно відобразилося на ставленні селян до держави [102, арк. 21, 23, 36].

Певне напруження соціальних стосунків у сільській місцевості України викликала посуха і неврожай 1954 року, у зв'язку з чим було зменшено розмір оплати праці на трудовні у колгоспах [5, арк. 2–3; 105, арк. 61–62; 111, арк. 69; 113, арк. 97]. Частина сільського населення районів Київської, Черкаської, Житомирської, Вінницької, Чернігівської областей змушена була купувати хліб у магазинах столиці [291, с. 87–88].

Проте найбільш важливим для подальшого розвитку сільського господарства УРСР стало рішення про освоєння цілинних земель у Казахстані, Сибіру, на Уралі, окремих ділянок Північного Кавказу, яке розпочалося у 1954 році. Таке рішення призвело до скорочення капіталовкладень в українське сільське господарство. Крім того, реалізацію планів щодо збільшення виробництва зерна на цілині зумовило скорочення відповідних посівних площ в Україні. Питома вага зернових культур скоротилася з 65,4 % від загальної кількості посівів у 1950 році до 40,9 % у 1960 році. Водночас протягом 1955–1964 років різко зросла кількість землі, відведеної під посіви кукурудзи. У 1962 році посіви кукурудзи сягнули понад 20 % усієї посівної площі в УРСР. Таке зростання посівних площ під кукурудзу часто не враховувало природно-кліматичних умов. Крім того, колгоспні комбайни, призначені для збору зернових, найчастіше не мали технічної можливості збирати кукурудзу. Тому широко застосовувалася ручна праця, що не завжди дозволяло повністю зібрати врожай. Незіbrane переорювали, щоб уникнути відповідальності. Проблемою також були складнощі із зберіганням кукурудзи, що загально сприяло поширенню критичного ставлення до ініціатив М. Хрущова у справі реформування сільського господарства.

Незадоволення селян також викликало обмеження особистих господарств колгоспників. У 1957 році, виступаючи на пленумі ЦК Компартії України, М. Хрущов гостро поставив питання про добровільний продаж колгоспниками своїх корів та іншої худоби тваринницьким фермам колгоспів. Таке рішення він аргументував тим, що утримування худоби в особистій власності колгоспників перешкоджає їм працювати в громадському виробництві. Окрім того, М. Хрущов наголошував, що колгоспницям непотрібна корова, якщо вони можуть регулярно отримувати молоко на трудодні.

Про значення присадибних ділянок для селян свідчать такі дані. У 1958 році за рахунок успішного розвитку присадибних селянських

господарств виробництво м'яса зросло майже в 2,5 рази, що дозволило певною мірою зміцнити бюджет пересічної селянської родини [14, арк. 41]. На початку 1960-х років частка прибутків від роботи у колгоспі у сукупному доході української сім'ї вже становила 40 %, але прибутки від роботи у особистому присадибному господарстві дорівнювали 45 % [16, арк. 23].

Попри незадоволення селян діями влади їм за ініціативи М. Хрущова дозволяли тримати лише одну корову, одне теля до восьми місяців, не більш як двоє свиней, а також до десяти голів домашньої птиці. Окремих тварин, зокрема коней, овець, річних бичків, взагалі було заборонено мати у селянському присадибному господарстві. Особам, які не були членами колгоспу, в 1959 році категорично заборонили тримати худобу. Це призвело до скорочення корів у підсобних господарствах колгоспників України на 9 %, свиней – на 20 %, овець і кіз – на 53 % [223, с. 126].

Наслідки недалекоглядних дій уряду не забарилися. Наступ на підсобні господарства викликав величезне незадоволення у сільських жителів. Часто вони надавали перевагу забиттю тварин передачі їх у колгоспи. Тим паче, що відгодівля перед цим здійснювалася за власний рахунок, а прибутки мали отримати колгоспи. В окремих випадках незадоволення селян мотивувалося тим, що за відсутності присадибного господарства їм залишалося жити лише на мізерну пенсію, або ж взагалі залишитися без засобів до існування [132, арк. 32]. Обмеження присадибних господарств викликало обурення і в середовищі сільської інтелігенції, зокрема працівників освіти. Нерідко воно виливалося у подання скарг до органів влади на конкретних осіб, які займалися обмеженням розмірів земельних ділянок [11, арк. 30].

Варто звернути увагу на те, що зміцнення владних позицій М. Хрущова у 1957 році, після подолання виступів проти нього призвело до збільшення тиску на селянство поряд із розширенням гонки озброєнь. Тобто, із зміцненням власних позицій він діяв стосовно рядових працівників цілком у дусі Й. Сталіна, займаючись по суті пограбуванням сільських жителів на

користь втілення у життя власних амбіцій. Податки на утримання худоби також підвищено 1963 році.

Водночас, починаючи з 1957 року деякі колгоспи почали впроваджувати гарантовану, твердо визначену оплату праці колгоспників. Наприкінці 1958 року у республіці функціонувало лише 10 колгоспів, які перейшли на грошову оплату праці колгоспників без нарахування трудоднів [126, арк. 92]. А наприкінці 1959 року грошову оплату праці застосовували вже близько 2000 колгоспів УРСР або 18 % від їх загальної кількості [254, с. 175].

Однак збільшення рівня оплати праці у колгоспах часто гальмувалося через суб'єктивізм окремих керівників на місцях, що викликало незадоволення багатьох колгоспників. Іноді на місцях керівництво колгоспів, будучи зацікавленим у вигідному для себе розподілі коштів, ухилялося від переведення колгоспників на щомісячну грошову оплату праці. Адже за старими правилами можна було протягом року розпоряджатися коштами колгоспу, а наприкінці року видавати колгоспникам гроші, що залишилися після всіх розрахунків на трудодні [152, с. 66]. Крім того, введення щомісячної грошової оплати праці у колгоспах вимагало стабільності у розвитку виробництва і чіткої дії керівних працівників у вирахуванні розмірів оплати праці. Інакше ця система швидко втрачала привабливість і негативно позначалася на їх зацікавленості в результатах праці, а відтак і на продуктивності виробництва.

Зростання соціальних стандартів створювало передумови для різноманітних крадіжок та розкрадань суспільної власності в особливо великих розмірах [107, арк. 56, 66–68; 110, арк. 3, 26, 321, 328, 350]. Спецперевірками було визначено, що у деяких випадках після звільнення за амністією 1953 року особи, які були засуджені за економічні злочини, знову поверталися до розкрадання шляхом підроблення документів, згідно з якими вони були начебто несудимими [110, арк. 329]. Тому 20 вересня 1955 року було ухвалено Постанову ЦК КП України «Про посилення боротьби з

розтратами і крадіжками в організаціях торгівлі, промислової кооперації і місцевої промисловості Української РСР». Основні положення цього документу було обговорено на зборах первинних партійних організацій торгової мережі [110, арк. 494], але ситуацію виправити не вдалося, оскільки у подальшому найбільш поширеним злочином було розкрадання соціалістичної власності [118, арк. 55; 119, арк. 84–85]. Причому у багатьох випадках керівництво колгоспів крізь пальці дивилося на такі випадки. А упіймати злодіїв можна було лише за сигналом односельців про сварку між ними або ж, як результат, оперативно-слідчої роботи. У 1958 році у Полтавській області було розкрито 1139 випадків крадіжки зерна, кукурудзи та інших продуктів, за що до кримінальної відповідальності притягнули лише 254 особи, а у інших випадках обмежилися адміністративною відповідальністю [128, арк. 232].

Питання щодо особистих підсобних господарств стосувалося долі значної кількості людей, а тому будь-які заходи, економічно необґрунтовані відповідним рівнем розвитку суспільного виробництва і спрямовані на згортання особистих селянських господарств, штучне обмеження їх розмірів або гальмування їхньої діяльності несприятливо відображалось на становищі як сільського населення, так і жителів міст [182, с. 58].

Про невдачу аграрної політики М. Хрущова свідчила постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР про підвищення цін на м'ясо-молочні продукти 31 травня 1962 року. В результаті обмеження розмірів особистих присадибних господарств на початку 1960-х років виникли значні перебої з продажем м'яса, молока, масла. Примусова здача, продаж і забій худоби, яку тримали в індивідуальному користуванні колгоспники, погіршувала якість харчування селян, оскільки обіцяну видачу тваринницької продукції на трудодні не було дотримано [144, арк. 199]. Крім того, різке зменшення постачання м'яса, масла до міст призвело до зростання рівня його дефіциту, що викликало обурення міських жителів. Одним із таких фактів на теренах СРСР стали відомі заворушення у м. Новочеркаську, жорстоко придушені

владою у 1962 році, коли проти мирних жителів було застосовано військову техніку [163].

Не вдалося радянському керівництву на початку 1960-х років подолати і проблеми дефіциту окремих товарів широкого вжитку. Як і на початку 1950-х років у країні набула поширення спекуляція. Каральні заходи не давали потрібного результату, а працівники торговельної мережі залишалися у пошані в місцевих жителів, оскільки часто мали можливість на свій розсуд розподіляти серед населення дефіцитні товари шляхом продажу їх «потрібним» людям. Спекулянти, як і раніше, перепродували готові промислові вироби за значно вищу ціну, аніж встановлювалася державою, що викликало незадоволення передусім у селянства [15, арк. 194]. Адже селяни взагалі були певною мірою обмежені у можливості придбати дефіцитні товари порівнянно з міськими жителями.

20 лютого 1962 року Президія Верховної Ради СРСР прийняла Указ «Про посилення боротьби з хабарництвом». Фактично це явище перетворилося на одну із звичних реалій радянської дійсності. Його поширення зумовлювалося надмірною етатизацією суспільства. Розподіл матеріальних благ державними органами породжував невідповідність у їх наданні, як окремим особам, так і цілим соціальним групам унаслідок відповідної державної політики. Тому хабарництво ставало одним із засобів забезпечення бажаного рівня життя.

На тлі невдач уряду у справі реформування економіки у республіці поширювалася злочинність, особливо у середовищі молодих людей [107, арк. 1, 26, 39; 108, арк. 1–2; 109, арк. 21], а також осіб, які ніде не працювали [119, арк. 131; 127, арк. 25; 130, арк. 30]. Серед засуджених у 1958 року за хуліганство та крадіжки молоді люди становили майже 50 % засуджених: у справах про крадіжки – понад 50 %, у справах про розбій – понад 70 %, у справах про розкрадання – понад 28 % [127, арк. 27–28].

Міністр юстиції К. Згурська звертала увагу на поширення хуліганства [127, арк. 13–14]. Уявлення молодих людей про правопорядок залишалися

досить викривленими і дрібне хуліганство напідпитку ставало одним із способів проведення дозвілля [129, арк. 37].

Проблемою також виявилось самогоноваріння, особливо поширене у сільській місцевості [127, арк. 2–4]. Причиною масового зловживання алкоголем був розрив між матеріальним і культурним рівнем населення. Після війни загальний рівень добробуту сільського населення значно зріс: скоротився робочий день, зросли грошові доходи, проте умови для задоволення культурних потреб, які б заповнили вільний час і сприяли раціональному його використанню, не відповідали вимогам суспільства. Невміння заповнити дозвілля корисним та цікавим заняттям, поширення уявлення про випивку як невід’ємний атрибут будь-якого свята призводило до серйозного зловживання алкоголем, яке найчастіше зустрічалося у працівників фізичної праці, особливо у чоловіків 30–50 років [154, с. 227–228].

Отже, заклики до побудови комуністичного суспільства, в якому ідеалізувалися окремі елементи політичної поведінки, громадянської активності та побуту людей певною мірою залишалися лише на папері. У відповідь на спроби державних органів усупільнити частину індивідуальної власності громадян, особливо у сільській місцевості, поширювалися випадки розкрадання державного майна.

Ставлення до економічної політики уряду позначалося крайнощами: послаблення тиску держави сприймалося позитивно, але вкрай негативну реакцію викликало збільшення цін та податків. Складається враження, що вище радянське керівництво давало можливість громадянам дещо поліпшити власні матеріальні статки, а через деякий час шляхом оподаткування вилучало на користь держави «надлишки». Це викликало недовіру до органів влади і усвідомлення, того що державні органи (особливо місцеві) не гарантувати збільшення статків населення. На користь такого твердження було те, що саме представники місцевих органів влади часто ставали

уособленням втілення у життя непопулярних реформ та заходів, що призводили до зниження життєвого рівня населення.

Про ставлення населення до економічної політики в роки хрущовської «відлиги» свідчить і модернізація кримінального законодавства на початку 1960-х років. У 1961 році було схвалено Укази «Про посилення боротьби з особами, які ухиляються від суспільно корисної праці і ведуть паразитичний спосіб життя», «Про посилення відповідальності за самогоноваріння і виготовлення інших спиртних напоїв домашнього приготування». 5 травня 1961 року було прийнято Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про посилення боротьби з особливо небезпечними злочинами», 24 травня 1961 року Указ «Про відповідальність за приписки та інші викривлення звітності про виконання планів», 27 червня 1961 року Указ Президії Верховної Ради УРСР, яким встановлювалася кримінальна відповідальність за розкрадання державного або колективного майна в особливо великих розмірах (позбавлення волі від 10 до 15 років або смертна кара), 1 липня 1961 року побачив світ Указ «Про посилення карної відповідальності за порушення правил про валютні операції», 29 грудня 1961 року Указ «Про карну відповідальність за злочинно-недбале використання чи зберігання сільськогосподарської техніки», 15 лютого 1962 року було ухвалено Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про посилення відповідальності за замах на життя, здоров'я і гідність працівників міліції і народних дружинників», 20 лютого 1962 року Указ «Про посилення карної відповідальності за хабарництво», якими було визначено застосування суворих заходів карного покарання (у тому числі й смертної кари) за вказані злочини за особливо обтяжливих обставин. Це свідчило про порівняно низький рівень правосвідомості у сенсі вчинення економічних злочинів у радянському суспільстві, коли громадяни досить часто звинувачували саме державні органи у порівняно низькому рівні життя. При тому вплив правової пропаганди на суспільство все ще залишався обмеженим [236, с. 24]. Це засвідчує, зокрема, ставлення громадян до «занадто суворих санкцій» за

розкрадання суспільного майна. Громадяни відмовлялися вірити, що за цей злочин, а також за спекуляцію валютою, одержання хабара, може настати відповідальність у вигляді смертної кари [225, с. 137].

Окремо слід сказати про сприйняття реформ М. Хрущова, спрямованих на вдосконалення відносин у партійному апараті. Як відомо, у лютому 1957 року керівництво країни за участю спеціалістів розроблено заходи щодо вдосконалення організації управління промисловістю й будівництвом. Зокрема, визначалася нова структура управління, покликана повніше поєднати централізоване планове керівництво з підвищенням самостійності республік, країв, областей. Народне господарство переходило до управління за територіальним принципом через ради народного господарства, що створювалися в економічних адміністративних районах.

Листопадовий (1962 рік) пленум ЦК КПРС ухвалив рішення розділити партійні органи за виробничим принципом. Також на промислові й сільські було розділено радянські, профспілкові та комсомольські органи. На грудневому (1962 рік) пленумі ЦК Компартії України це рішення характеризувалося, як новий, яскравий зразок революційної творчості. Водночас у неофіційній обстановці ті, хто приймав постанову, заявляли таке: реорганізація викличе значну кількість непотрібних ускладнень у повсякденній роботі. Подальші події підтвердили ці прогнози і поспішні кадрові реформи М. Хрущова стали однією з причин виступів проти нього вищого партійного керівництва, у тому числі його особистих висуванців на керівні посади. Сприйняття цих реформ в українському суспільстві було неоднозначним. Масштабні кадрові зміни та реорганізації партійних, радянських і господарських органів призвели до невпевненості у працівників, заважали їм повністю виявити свої здібності та створювали підґрунтя для безвідповідальності [267, с. 83]. Опертя на виробничий принцип позбавляло партійні організації можливості погоджувати дії у розв'язанні соціально-економічних і політичних питань, спричинило збільшення партійного апарату [256, с. 386]. Представники партапарату переважно негативно

сприйняли ці реформи М. Хрущова, оскільки вони певною мірою підривали абсолютну владу бюрократії над суспільством [198, с. 422–423]. А вже відповідно до кадрової реформи 1962 року передбачалося суттєве зростання відповідальності представників партійних органів на місцях за втручання у роботу підприємств [158, с. 86]. Поділ парткомів на дві частини, здійснюваний тільки для того, аби домогтися наближення їх до виробництва, зобов'язувало партапаратників компетентно і на постійній основі втручатися у виробничі справи, а отже, відповідати за результати діяльності промислових і сільськогосподарських підприємств [126, с. 77–79]. Оцінюючи кадрові реформи М. Хрущова, В. Васильєв вказував, що вони були засобом боротьби зі зростанням самостійності відомчих та регіональних керівників [234, с. 33]. Водночас існує думка, що деякі місцеві керівники свідомо розпалювали у громадян незадоволення хрущовськими реформами, прагнучи скомпрометувати цього радянського лідера [163]. Радянським комуністам часто докоряли існуванням однопартійної системи. Але реакція партійних функціонерів на реформи партапарату доводить інше. Йдеться про існування багатьох «партій», які можна кваліфікувати як родинно-земляцькі угруповання, кліки, партійні групи за сферою професійних інтересів тощо. В цілому партію було сформовано із близько 16 млн членів та кандидатів у члени КПРС. Серед них виділялися близько 4 млн працівників партійних комітетів усіх рівнів. У середовищі працівників парткомів особливе місце посідали близько 400 тис. професійних партапаратників. І лише близько 30 тис. партійних секретарів формували «еліту еліт» у складі урядущої партії, здійснюючи владні повноваження на різному рівні. Саме певна частина з них була незадоволена реформами М. Хрущова, який дещо зменшив вплив партійного апарату. Реформування міністерств, невважена політика суперництва із США виснажували радянську економіку. Волонтаристські рішення у сфері сільськогосподарського виробництва також не додавали популярності М. Хрущову.

Майнове розшарування не так сильно впливало на формування політичних настроїв населення, як належність до владних органів. Для окремих осіб входження у владу означало не так перспективу збільшення власного достатку, як можливість реалізувати свої владні амбіції. Практично наявна ситуація із розподілом матеріальних цінностей формувала в суспільстві бажання отримати можливість бодай на низькому рівні увійти до владних структур для реалізації особистих амбіцій. Тому моральна винагорода за сумлінну працю на деякий час певною мірою змогла замінити матеріальну, оскільки моральна винагорода часто супроводжувалася розширенням владних повноважень конкретної особи.

Результати дослідження доводять, що ставлення населення УРСР до економічних перетворень часів хрущовської «відлиги» було різноплановим. Масштабне будівництво житла позитивно сприймалося громадянами. Для багатьох із них це був суттєво інший рівень комфорту: квартири з усіма зручностями (опалення, водопостачання та водовідведення, каналізація) демонстрували рівень, недосяжний для багатьох сільських жителів. Планова забудова районів у містах із відведенням місць для лікарень, шкіл та дитячих садочків формувала позитивне враження від дій радянського лідера. Позитивно також було сприйняте переведення колгоспників на грошову оплату праці. Водночас негативно ними сприймалися обмеження присадибного господарства, заборона тримати худобу. Неоднозначним було й сприйняття рішення про ліквідацію неперспективних поселень. Для багатьох їх жителів це був стрес, пов'язаний із кардинальною зміною місця проживання. Водночас газифікація та електрифікація порівняно великих поселень у сільській місцевості сприяли підвищенню якості життя їх мешканців.

Водночас сплески антирадянських настроїв, породжених недалекою економічною політикою уряду та пам'ять про боротьбу українських повстанців (особливо на території західноукраїнських областей) розхитували радянське суспільство. Екстенсивний розвиток економіки,

поєднаний із зростанням ролі командно-бюрократичного апарату у керуванні економічними процесами викликав тривогу у тому випадку, коли призводив до перебоїв із постачанням продовольства та продуктів першої необхідності.

Негативне сприйняття економічних реформ було породжене не так цілями, які вони перед собою ставили, як нездатністю радянської економіки виконувати планові показники, орієнтовані на інтенсифікацію виробництва. Негативізм у свідомості громадян формувався під впливом саме поспішності реформування та неадекватності окремих заходів.

2.3 Сприйняття населенням України міграційної політики М. Хрущова

У внутрішній політиці М. Хрущова планові трудові міграції відігравали досить значну роль щодо забезпечення виконання планів економічного розвитку. Планові трудові міграції передбачали переміщення населення як у межах УРСР, так і до інших республік. Вище керівництво України неодноразово зверталось до уряду СРСР із проханням уникати відправки кваліфікованих працівників з України до інших республік, наголошуючи, що така вимога обумовлена потребами розвитку виробництва. Проте кадрові ротації працівників промисловості і сільського господарства здійснювалися переважно рішеннями вищих органів Радянського Союзу.

Поштовхом до переміщення працівників з України, починаючи з 1954 року, стала реалізація загальносоюзної програми освоєння цілинних земель. На освоєння цілини відправляли переважно молодих людей, оскільки умови облаштування та життя були досить складними [2, арк. 170]. Значна частина працівників у примусовому порядку виїхала із західноукраїнських областей. Привабливість такої трудової міграції для працівників полягала у порівняно вищому рівні заробітної плати на новому місці, а також пов'язувалася із перспективами кар'єрного зростання [136, арк. 46].

Крім того, керовані трудові міграції здійснювалися з метою забезпечення вищих темпів розвитку сільського господарства південних та східноукраїнських областей. Починаючи з 1954 року, переселення селян із центральних та західноукраїнських областей відбувалося до Миколаївської, Херсонської, Ворошиловградської, Черкаської областей. Умови переселення регулювалися Постановами Ради Міністрів УРСР. Цього року до названих областей було переміщено 2000 сімей із Тернопільської [3, арк. 109] та 1100 сімей з Волинської області [2, арк. 171]. Крім того, для роботи у колгоспах та радгоспах Одеської області було переселено 152 сім'ї з Вінницької та з Дрогобицької областей [1, арк. 109–110]. У повідомленнях, які готувалися для керівних працівників ЦК КП України, стверджувалося, що частина переселенців не могла адаптуватися до місцевих форм ведення сільського господарства. Особливо це стосувалося вихідців із гірських районів західноукраїнських областей. Звичні до сільськогосподарської праці у гірській місцевості, вони не завжди могли адаптуватися до сильних вітрів, морозів та певного дефіциту води українського лісостепу. Дефіцит водних ресурсів був на той час характерним для областей Півдня України та Криму. Погана якість питної води, порівняно низький рівень гігієнічної культури призводили до поширення серед селян різних інфекційних захворювань. Особливого поширення це явище набуло у середовищі переселенців. Постачання у сільську місцевість медикаментів залишалося незадовільним, оскільки у багатьох аптеках у продажу часто не було медичних товарів, достатніх для забезпечення асортиментного мінімуму [6, арк. 84–85].

Проблемою залишалося також облаштування на новому місці проживання. У багатьох колгоспах було відсутнім електропостачання або ж електричний струм подавався лише у певні години. Електрифікація колгоспів відбувалася досить повільними темпами. Навіть на 1963 рік лише близько половини колгоспників у побуті користувалися електроенергією [148, с. 298–299]. Газифікація сільських помешкань не задовольняла наявних потреб. Лише у травні 1962 року Рада Міністрів УРСР ухвалила постанову «Про

розширення використання зрідженого газу для побутових потреб населення в 1962–1965 роках» [140, с. 24–29]. Цим документом передбачалася подальша газифікація сільської місцевості, продаж колгоспам і організаціям споживчої кооперації газового обладнання, необхідного для газифікації сільських місцевостей. Використання газу для обігріву сільських помешкань та приготування їжі суттєво поліпшувало санітарно-побутові умови і позитивно сприймалося громадянами. Притому у деяких випадках пріоритет у справі газифікації надавався селам Сходу та Півдня України, тобто місцевостям, для яких були характерними порівняно низькі температури взимку. Такі дії влади сприяли закріпленню переселенців на нових місцях. Водночас часто траплялося так, що будинки для переселенців ще не були підготовлені, і їх вимушено підселяли до місцевих жителів.

Варто зазначити, що процес переселення проходив у тому числі й у рамках ліквідації так званих безперспективних сіл у період правління М. Хрущова. Наступ на села з незначною чисельністю населення активізувався у другій половині 1950-х років, розпочалася ліквідація малих сільських поселень чисельністю до 50 осіб. Таких населених пунктів в Україні налічувалося 58,5 тис. [252, с. 115]. Економічне обґрунтування такого рішення засновувалося на неможливості за порівняно короткі терміни забезпечити належний рівень соціально-побутового обслуговування населення, передусім це стосувалося віддалених гірських помешкань, оскільки транспортне сполучення з ними залишалося ускладненим, особливо у сезон дощів та протягом зимових місяців.

Видавалося економічно недоцільним витратити кошти на електрифікацію та газифікацію сільських поселень із невеликою кількістю жителів, а також на обладнання та підтримання існування торгових точок, закладів культурно-побутового обслуговування та медичних пунктів. Прискорений розвиток промисловості, масштабне спорудження житла потребувало працівників. Забезпечити новобудови працівниками частково можна було за рахунок сільського населення, яке могли змусити залишити

рідні поселення і переїхати до міст та містечок у пошуках додаткового чи основного заробітку. Потреба у працівниках відчувалася й у сільськогосподарському виробництві Півдня та Сходу України. Та й додаткові заробітки для багатьох селян були вагомим чинником, який спонукав до трудової міграції.

У листі від 22 лютого 1957 року інспектор з перевірки гірських районів Дрогобицької області вказав на наявність, особливо в гірських районах, значної кількості незайнятого постійною працею населення. Більшість таких громадян надавала перевагу сезонним заробіткам. Тому чиновник пропонував керівництву організувати умови, які б сприяли залученню більшої кількості населення до сезонної трудової міграції в інтересах розвитку промисловості республіки [125, арк. 2–27]. На думку місцевого керівництва, перехід до грошової оплати роботи у сільському господарстві міг би стати вагомим засобом концентрації сезонних робітників залежно від місця потреби в їхніх послугах.

Проте були й інші причини ухвалення рішення про ліквідацію системи хуторів. На західноукраїнських землях населення, яке проживало у віддалених гірських районах, тривалий час забезпечувало підтримку дій українських повстанців. Контроль правоохоронних органів за віддаленими поселеннями гарантувати було досить складно. А концентрація жителів у порівняно невеликій кількості поселень дозволяла не лише поліпшити якість їх трудових ресурсів, а й забезпечити контроль правоохоронців, а також вплив пропаганди та агітації, керованої урядущою партією. Останнє було особливо важливим для панівної верхівки, з огляду на масове повернення колишніх членів ОУН із місць заслання чи позбавлення волі у роки хрущовської «відлиги». Тим паче, що повернення цих громадян до рідних домівок у багатьох випадках супроводжувалося загостренням соціальних суперечностей і «перевіряло на міцність» результати радянської країни.

Попри загалом негативне ставлення до колгоспів у середовищі тих, хто повертався із спецпоселень, більшість колишніх спецпоселенців сумлінно

ставилися до праці [117, арк. 44]. Про масштаби такої міграції свідчать наступні дані. Протягом 1956 року тільки до Львівської області повернулося близько 7000 осіб, яких свого часу було засуджено за антирадянську діяльність [117, арк. 14]. На 1 липня 1956 року до Дрогобича повернулися 4473 особи, більшість з яких надали перевагу роботі на підприємствах. Крім того, значна частина спецпоселенців поверталася до сільських районів області. Такі громадяни переважно не мали довідок про звільнення [117, арк. 71]. До Турківського району повернулося 226 осіб [117, арк. 107]. До Волинської області на кінець 1956 року повернулися понад тисячу колишніх спецпоселенців [117, арк. 138].

За даними МВС УРСР протягом 1953–1956 років до УРСР повернулися з місць ув'язнення за амністією понад 330000 осіб. У республіці мали місце масові відмови у прийнятті таких людей на роботу. Досить часто місцеве керівництво грубо ставилося до них [123, арк. 1].

Часто особи, які повернулися з ув'язнення, силою забирали належні їм житлові приміщення і вимагали віддати конфісковане у них майно [123, арк. 89]. Про масштаби зіткнень у західноукраїнських областях на цьому ґрунті свідчать дані МВС УРСР. Тільки протягом 1955–1956 років колишні члени ОУН здійснили 10 вбивств, 15 замахів на вбивство. Було зафіксовано 63 випадки поширення антирадянських листівок, 203 випадки – поширення листів із погрозами [117, арк. 8].

Проблемою для влади було й те, що багатьом колишнім спецпоселенцям на основі норм радянського права були змушені повертати їхні будинки та худобу. Під час розгляду у судах питань щодо повернення майна нерідко ухвалювалися рішення про виселення шкіл, медпунктів, сільрад та інших закладів на користь колишніх спецпоселенців [117, арк. 111]. Колишні спецпоселенці здійснювали активну агітацію проти колгоспів, наголошуючи на низькій оплаті праці колгоспників та важких умовах роботи у колективних господарствах. У деяких випадках це призводило до невиконання колгоспниками планових показників. У частині

сіл тих, хто повертався із ув'язнення, зустрічали як великомучеників [123, арк. 37]. Водночас у деяких селах місцевий радянський актив вимагав зброю у влади для захисту від колишніх спецпоселенців, а були випадки, коли їх виганяли із рідних сіл, погрожуючи помститися за вбивства родичів [117, арк. 42]. Через такі погрози з Тернопільської області були змушені виїхати 1519 осіб [123, арк. 46].

Отже, повернення значної кількості громадян із спецпоселень загострювало соціальне напруження на території західноукраїнських областей. У будинках, які їм колись належали, вже були розміщені переселенці з Польщі, Чехословаччини, актив колгоспників, адміністративні і культурно-просвітницькі заклади. Крім того, значна частина будинків була розібрана при переселенні колгоспників у східні райони [117, арк. 12].

Така ситуація спричиняла звернення місцевих партійних керівників західноукраїнських областей до КП України з вимогою заборонити колишнім спецпоселенцям повертатися до рідних місць, а також вимагати повернення майна, яке колись їм належало. Остання вимога була вмотивована відсутністю у радянському законодавстві механізму повернення такого майна. Справа в тому, що переважна більшість громадян була відправлена на спецпоселення без висунення будь-яких звинувачень. Причиною депортації вказувалося, дії «у відповідь на діяльність УПА». Тому вони мали право вимагати повернення власних будинків та майна [117, арк. 139].

Партійно-державне керівництво УРСР загалом негативно сприймало рішення про дострокове звільнення з місць ув'язнення українських націоналістів. Недоцільність їхнього повернення до місць постійного проживання зафіксовано в Указі Президії Верховної Ради УРСР від 9 листопада 1956 року, який забороняв засудженим і тим, хто відбув покарання, повертатися до західних областей УРСР. Самовільне повернення каралося засланням за вироком суду на строк до 5 років, а за скоєння ними злочинів застосовувалися додаткові міри покарання – заслання та заборона проживати на території Української РСР [288, с. 24].

У контексті цього ідея ліквідації хутірських поселень у роки хрущовської «відлиги» мала на меті у тому числі й вирішення проблеми повернення колишніх спецпоселенців, оскільки з юридичної точки зору значна частина хуторів, на яких вони раніше проживали, підлягала зселенню. Відповідно, на іншому місці вони не могли вимагати повернення їм власних будинків.

Впродовж 1957–1959 років завдяки втіленню у життя політики щодо ліквідації хутірських поселень їх кількість скоротилася у сім разів [211, с. 445–446]. Тому у республіці залишилося 8,4 тис. хутірських поселень [252, с. 115]. Особливим цинізмом зазначалися методи переселення деяких сіл, коли вольовим рішенням місцевого партійного керівництва визначалося місце переселення, а для «заохочення» селян активісти розбирали їхні будинки або прибудинкові споруди.

Процес ліквідації безперспективних поселень значних масштабів набув у західноукраїнському регіоні. Станом на 20 червня 1954 року з плану ліквідації хуторів Волинської області 9500 господарських дворів було розібрано 1517 будинків, на нові місця перевезено 1398 [4, арк. 130]. А на 1 листопада 1954 року з хуторів Волинської області було виселено 77 господарств (10,3 %) [4, арк. 198]. У 1955 році на території західноукраїнських областей було переселено 4500 хуторів, з яких 111 – за межі областей [7, арк. 116]. Найбільше переселених господарств припадало на Волинську і Рівненську області [7, арк. 80]. Незадоволення деяких переселенців викликали соціально-побутові умови на новому місці проживання. На критику заслуговувало розміщення частини у непридатних для цього приміщеннях.

Як і у попередні роки, соціально-побутові конфлікти виникали на ґрунті суперечок між селянами та переселенцями, які були підселені до них в адміністративному порядку до спорудження окремих помешкань. Проблеми виникали через поширення інфекційних захворювань у зв'язку із

антисанітарними умовами проживання частини сільських жителів [12, арк. 14; 112, арк. 24; 125, арк. 99, 153].

Водночас зміна місця проживання значною частиною громадян України із «перемішуванням» вихідців із східної та західної її частин сприяла поступовому формуванню більш толерантного взаємного ставлення.

У процесі повоєнної радянської західноукраїнських земель зазначалася певна відмінність в оцінці політичних подій мешканцями східноукраїнських і західноукраїнських земель [28, арк. 58]. У ході пропагандистської кампанії як радянських органів, так і ОУН, а також збройного протистояння на території західноукраїнських областей, було сформовано комплекси взаємних оцінок, що виявилися досить стійкими до викликів часу [29, арк. 62–63].

Сучасні українські історики звертають увагу на активну контрпропаганду українських повстанців, які намагалися не лише донести свої ідеї до широких верств населення, а й доволі ефективно спростовували твердження радянської пропаганди. А. Кентій у дослідженні «Нарис боротьби ОУН – УПА в Україні (1946 – 1956 роки)» зауважив, що особливий акцент робився на агітаційну діяльність у середовищі прибулих у західні області спеціалістів зі Східної України та інших регіонів СРСР. Об'єктами пропаганди ставали не лише українці, а й представники інших національностей, яких намагалися залучити якщо не до активної протидії режиму, то хоча б викликати розуміння і співчуття до повстанського руху в Україні.

Певний час насторожене ставлення східноукраїнського населення викликала релігійність українців із західних областей [79, арк. 3]. Одним із стереотипів сприйняття західноукраїнського населення населенням Східної України також було твердження про участь усіх українців із західних областей у боротьбі у складі повстанських загонів, учасники яких вбивали вихідців зі Східної України у ході збройного протистояння [22, арк. 95–96]. Особливого поширення таке ставлення до західноукраїнського населення

набуло у середовищі працівників правоохоронних органів та робітників, що призводило до невмотивованого насильства [23, арк. 138–142], безпідставних затримань [28, арк. 55], вбивств тощо [23, арк. 122–123]. Практика виправдання хуліганських дій чи навіть вчинення злочинів боротьбою із «західноукраїнськими бандитами» була досить поширеною в Україні. Часто траплялося так, що пересічні громадяни, військовослужбовці, працівники правоохоронних органів у разі неправомірних дій стосовно вихідців із західноукраїнських областей прагнули виправдати такі дії боротьбою проти повстанців та осіб, які їм співчували [23, арк. 181].

Проте у роки хрущовської «відлиги» зростання масштабів внутрішньої трудової міграції породжувало спільні проблеми у населення різних регіонів України. Попри відмінності у оцінках певних історичних подій, українці з різних регіонів республіки мали суттєво більше спільних рис, які втілювалися у ставленні до праці, до рідної землі, до свавілля чиновників і ролі держави у здійсненні суспільних перетворень.

Держава у їхньому сприйнятті переважно розцінювалася, як засіб забезпечення стабільного економічного розвитку. Трудові міграції розглядалися, як вимушені пошуки додаткового заробітку. Значна частина молодих людей, які були залучені до роботи на підприємствах інших областей чи регіонів УРСР, попри гостре відчуття справедливості чи уявлень про неї все-таки була більш відкрита до діалогу, аніж представники старшого покоління. І саме взаємне спілкування працівників з різних регіонів України нерідко ставало основою для вироблення взаємного ставлення до дій влади. Тим паче, що точкою перетинання часто ставало ставлення радянських органів до пересічних громадян.

Успіхи повстанського руху у Західній Україні та його масова народна підтримка пояснюється значною мірою жорстокістю радянського режиму і демонстративною недовірою до місцевих кадрів. Проте приклади подібних дій режиму пам'ятали й вихідці з інших регіонів України. І поступово

ідентичність, заснована на оцінках «ми–вони» стосовно східно- та західноукраїнського населення, змінювалася на оцінки «ми–вони» стосовно українців та загальносоюзного керівництва.

Оцінки дій владних органів були широко представлені у численних скаргах радянських громадян. Чи не найбільша кількість скарг на дії місцевих чиновників протягом досліджуваного періоду стосувалася проблем, пов'язаних зі ставленням до переселенців, їхнім облаштуванням на новому місці проживання, а також вчиненням злочинів, насамперед розкраданням майна. Часто працівники скаржилися на свавілля керівників, які відмовлялися своєчасно сплачувати заробітну плату [47, арк. 20; 48, арк. 4], вирішувати соціально-побутові проблеми [47, арк. 9 (на звороті), 20; 48, арк. 12; 74, арк. 219–220; 75, арк. 31–34, 59–60; 77, арк. 1; 88, арк. 6], у тому числі й пов'язані з розподілом житлової площі [46, арк. 289; 47, арк. 15], пиячили, зневажливо чи грубо поводитися із працівниками [25, арк. 23, 35, 69; 48, арк. 9; 70, арк. 2–4].

Селяни різних регіонів скаржилися на порушення Статуту сільгоспартілі головами колгоспів чи місцевими радянськими керівниками, які брали участь у привласненні майна депортованих із західноукраїнських областей [46, арк. 38, 89], незаконно застосовували зброю [46, арк. 89], били колгоспників [46, арк. 89], розкрадали суспільне майно [46, арк. 211; 53, арк. 2–6; 75, арк. 59–60; 76, арк. 49], примушували до співмешкання жінок [72, арк. 39] або пиячили [50, арк. 95, 119; 72, арк. 39, 96].

Пересічні громадяни часто скаржилися на дії місцевих керівників, плекаючи надію, що навіть, якщо окремих урядовців не вдасться усунути із займаної посади, то хоча б можна буде завдати їм прикрощів та турбот. Тому використання права на звернення у радянському суспільстві часто було представлене у вигляді відкритих листів або ж анонімних повідомлень на адресу партійних та радянських органів, в яких містилися правдиві або надумані факти діяльності місцевого керівництва. Такі скарги зазвичай розглядали уповноважені особи, які перевіряли правдивість викладених

фактів. У разі підтвердження повідомлень про незаконні вчинки переважно відповідальність наступала «по партійній лінії», що передбачало винесення доган або звільнення з роботи.

Набагато рідше йшлося про передачу матеріалів до суду. Але й можливість звільнення з роботи часто було досить серйозним стимулом для окремих керівників щодо перегляду власної поведінки. Адже втрата займаної посади, передусім відображалася на рівні матеріального забезпечення особи. Водночас бюрократичний апарат опирався цьому, виробивши тактику переведення безвідповідальних керівників на рівноцінну роботу (або із незначним пониженням) до іншого регіону.

Серед скарг, які розглядалися у ЦК КП України, значну кількість мали ті, що стосувалися різних економічних питань. Але багато було й скарг щодо роботи конкретних працівників, які допускали порушення чи здійснювали злочини. Причому досить поширеною була впевненість, що скарга «на верх» допоможе виправити ситуацію, навіть якщо б довелось писати її на ім'я Генерального секретаря урядушої партії. Віра у захист своїх прав найвищими посадовцями у державі чи досить відомими людьми, які мали вплив і авторитет, перетворювалася на своєрідний показник радянської ідентичності. Причому у деяких випадках діяльність щодо розгляду скарг фактично замінювала собою роботу судових органів, являючи по-суті, своєрідне відображення звичаєвого права.

Варто зауважити, що вислів «по-людськи» розібратися у справі за допомогою вищого начальства у повоєнному радянському суспільстві перетворився на стереотип мислення багатьох громадян. А підкріплення віри у захист з боку найвищих посадовців на користь осіб, чий права було порушено, стало одним із засобів зміцнення єдності радянського суспільства і одним із елементів уявлення про «радянський спосіб життя».

Вищевикладене засвідчує суть або ціль міграційної політики часів хрущовської «відлиги», що полягала перш за все у забезпеченні трудовими ресурсами економіки, яка розвивалася прискореними темпами. переважно

екстенсивний характер економічного розвитку вимагав все більшої кількості залучених працівників. Проте характер такого залучення до праці часто супроводжувався застосуванням примусу. Тому не завжди переваги у оплаті праці на новому місці проживання могли переважити матеріальні та моральні втрати, породжені примусовою міграцією. Позитивне сприйняття трудової міграції переважало у молодих людей, які отримували шанс для поліпшення матеріального становища, просування кар'єрними сходами. Гірше до цього ставилися громадяни зрілого віку, оскільки різка зміна умов проживання часто вимагала переоблаштування життєвого укладу.

Повернення до рідних районів колишніх спецпоселенців створило суттєву проблему, пов'язану з їх соціалізацією. Масштаби повернення не дозволяли швидко сформувати умови, прийнятні для розміщення. Вимоги тих, кого переселили без висунення обвинувачень, щодо повернення їм належного майна часто задовольнялися у судовому порядку. Це призводило до конфліктів на побутовому ґрунті. У ряді випадків ті, хто повертався із місць заслання, були змушені шукати кращої долі поза межами їх попереднього проживання. Це створювало додаткові причини для трудової міграції.

Одним із наслідків міграційної політики часів хрущовської «відлиги» було формування у населення УРСР стійкого сприйняття міст як комфортного місця проживання порівняно із сільською місцевістю. Цей факт сприяв посиленню темпів урбанізації. Прагнення багатьох молодих людей за всяку ціну виїхати з рідних сіл негативно позначився на темпах приросту сільського населення, успішності реформ у сільському господарстві.

Висновки до розділу 2

Аналіз впливу соціально-економічних чинників формування настроїв населення України впродовж 1950-х – першої половини 1960-х років дозволяє стверджувати про їх визначальний вплив на оцінки громадянами дій

владних структур. Характер та масштаби економічних перетворень формували уявлення людей, як про успішність дій влади, так і про здатність конкретних чиновників успішно керувати державою.

Останніми роками сталінщини населення України часто негативно ставилося до гонки озброєнь, усвідомлюючи, що від її масштабів залежить у тому числі й добробут. Висловлювання на кшталт того, що влада швидше буде ініціювати виготовлення нових озброєнь, аніж речей для побутових потреб, набули поширення особливо на початку 1950-х років, коли громадяни усвідомлювали можливість початку нового світового збройного протистояння.

Прагнення до підвищення рівня життя стало важливим чинником, який формував настрої населення України у період хрущовської «відлиги». Масштабне будівництво житла, успішність трудової міграції до міст громадянами сприймалися позитивно. У громадян формувалося переконання у перспективності проживання у містах, де були забезпечені порівняно кращі умови для проживання, а також кар'єрного зростання. Кар'єрне зростання стали дедалі більше пов'язувати із набуттям високого рівня освіти. Престиж вищої освіти як важливого засобу самореалізації приваблював до міст зростаючу кількість молодих людей.

Зростання рівня освіченості населення, а також збільшення кількості високоосвічених працівників у сфері сільськогосподарського будівництва дозволило на певний час забезпечити підвищення продуктивності праці, що забезпечило зростання рівня її оплати у колгоспах та радгоспах. Підвищення рівня наукового забезпечення сільськогосподарського та промислового виробництва дозволило певний час підтримувати одні із найвищих у світі темпи економічного зростання. Усвідомлення працівниками важливості досягнень держави у сфері виробництва промислової та сільськогосподарської продукції, освоєння космосу та розбудові військово-промислового комплексу формували у громадян гордість за свою країну.

Трудова міграція кваліфікованих працівників до сільської місцевості певний час виступала вагомим засобом інтенсифікації сільськогосподарського виробництва. Особливо привабливим для працівників було надання їм житла, а також стверння певних умов для самореалізації і кар'єрного зростання.

Проте українські селяни переважно негативно сприймали практику примусового підселення прибулих з інших областей працівників до місцевих жителів. Таке ставлення до прибулих сформувалося під впливом гострої нестачі житла у деяких сільських поселеннях.

Переведення селян на грошову оплату із поступовим зростанням рівня прибутків позитивно сприймалося сільськими жителями наприкінці 1950-х років. Проте надалі експерименти у сфері сільськогосподарського виробництва в багатьох випадках негативно оцінювалися через невиваженість засобів, за допомогою яких вони були втілені у життя, та суперечливість отриманих результатів. Тимчасове піднесення сільськогосподарського виробництва поступилося суттєвому спаду, який призвів до купівлі зерна за кордоном.

Плановість радянської економіки із поширенням практики «ручного керування» за нехтування законами ринку вчергове довели неможливість успішного реформування сільськогосподарського виробництва. Такий стан речей додатково сприяв підвищенню рівня урбанізації, оскільки попри всі зусилля держави у справі утримання сільськогосподарських виробників у селах, все більше молодих людей надавали перевагу проживанню у містах.

Урбанізації сприяла й політика ліквідації так званих неперспективних сіл, яка призвела до руйнування хутірського господарювання на території Західної України. Тому вона найбільш негативно була сприйнята жителями саме цього регіону. Проте місцеве населення доклало значних зусиль для збереження старої поселенської структури, самовільно споруджуючи будинки або повторно обираючи місцем проживання офіційно ліквідовані

поселення. Така тактика неодноразово впливала на перегляд владними органами переліку «неперспективних» сіл у бік скорочення їх кількості.

Водночас владним структурам вдалося сформувати у частини молодих людей із західноукраїнських областей переконання у перспективності трудової міграції на новобудови. Трудова міграція у цьому випадку сприймалася як засіб поліпшити матеріальне становище і позитивно оцінювалася, оскільки могла створити умови для визнання за успішними працівниками здібностей до господарювання.

РОЗДІЛ 3

ВПЛИВ РЕАЛІЗАЦІЇ ПАРТІЙНО-ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ НА НАСТРОЇ НАСЕЛЕННЯ

3.1 Політична та етнічна складові сприйняття спроб відновлення репресивної діяльності в останні роки сталінщини

Попри сподівання значної частини населення на пом'якшення панівного режиму після завершення Другої світової війни, запущений Й. Сталіним репресивний механізм продовжував працювати й на початку 1950-х років. Монополія урядущої партії на владу була збережена за відсутності альтернативних кандидатів на виборах [16, арк. 11]. Партійні та радянські працівники на місцях організовували демонстративну підтримку Й. Сталіна [55, арк. 28–30]. У багатьох районах першими голосували передовики виробництва, Герої Радянського Союзу, які фактично продовжували агітацію у день виборів, наголошуючи, що вони віддали свій голос за особу, яка була висунута депутатом, і вказуючи, що своїм голосуванням вони підтримують Й. Сталіна [55, арк. 225]. Підтримку сталінізму демонстрували й правоохоронні органи, які після війни поповнили комуністи та комсомольці [29, арк. 11].

Водночас повоєнна ситуація у правоохоронних органах та в армії не була такою оптимістичною. Значна частина солдатів та офіцерів, які пройшли війну, розраховували, що після завершення бойових дій вони будуть демобілізовані. Але переважно цього не відбулося, оскільки Й. Сталін не поспішав різко скорочувати чисельність Збройних Сил після завершення Другої світової війни. Порівняно чисельним залишався й склад міліції, що було продиктоване зростанням рівня злочинності у країні. Для правоохоронців переважно були характерними стереотипи діяльності, сформовані ще під впливом передвоєнних сталінських репресій. Це тягнуло

за собою досить значну кількість правопорушень у середовищі органів міліції. У деяких районах до карної відповідальності притягали від 15–17 до 60–65 % особового складу [30, арк. 143], що зумовлювало величезну плінність кадрів [35, арк. 28, 36]. Однією з причин поширення правопорушень серед військ МВС залишалася кругова порука [36, арк. 8–27, 85; 73, арк. 61–, 82–84, 104–107].

Найпоширенішим було зловживання службовим становищем [29, арк. 14–15; 30, арк. 8; 31, арк. 267; 38, арк. 56; 39, арк. 8]. І це не дивно з огляду на якісні показники кадрового складу працівників МВС. Близько половини працівників міліції УРСР мали стаж служби до 3 років (85,7 % особового складу), причому більшість працівників не мали спеціальної міліцейської підготовки, а 55,3 % особового складу мали освіту від 2 до 5 класів. Набула поширення практика безпідставних арештів [26, арк. 38; 29, арк. 16–17] та хабарництва [26, арк. 203], яка загалом підтримувалася представниками керівного складу міліції [26, арк. 107]. Кількість незаконних арештів і зловживань працівників МВС і МДБ залишалася такою масовою, що їх оцінка потрапила до матеріалів доповіді прокурора УРСР Руденко у травні 1950 року. Прокурор наголошував що, з камер попереднього утримання без притягнення до карної відповідальності було звільнено 22–26,5 % затриманих, а тому варто припинити практику, коли будь-який міліціонер може затримати і відвести до міліції будь-якого громадянина, незалежно від наявності підстав [26, арк. 55].

Рівень злочинності у лавах міліції та ступінь професійної підготовки працівників ставали причиною формування зверхнього ставлення міліціонерів до цивільних осіб. Ця зверхність виливалася в тому числі й в уявленні про право вимагати беззастережного підкорення працівникам правоохоронних органів, не звертаючи уваги на законність їхніх вимог [37, арк. 37; 40, арк. 32; 51, 80; 41, арк. 43; 90, арк. 6].

Практика безпідставних арештів, факти побиття правоохоронцями громадян, знущання над ними у дільничних відділках міліції свідчили про

моральну готовність працівників правоохоронних органів до масового відновлення репресій. Побутове та виробниче насильство міцно увійшло у радянський побут. Силоне «вирішення проблем» переважно позитивно сприймалося у суспільстві, яке пройшло випробування голодомором, масовими репресіями та війною.

Не набагато кращим залишався і стан справ у армійських підрозділах. Тут також спостерігалися випадки незаконного застосування зброї, пиятика, бійки [23, арк. 180–181; 27, арк. 112, 125; 69, арк. 343–344; 80, арк. 8; 87, арк. 121], участь у розбійних нападах [23, арк. 145; 62, арк. 92; 69, арк. 341] та згвалтуваннях [23, арк. 120–121; 81, арк. 41]. Ці дії не лише підривали авторитет військових, а й сприяли формуванню відповідного ставлення до радянської влади в цілому, особливо у середовищі мешканців західноукраїнських територій. Хоча й у інших регіонах України кількість правопорушень, скоєних військовослужбовцями, була досить високою, не зважаючи на заходи з посилення дисципліни у військах [22, арк. 171–176; 23, арк. 122–123, 128; 30, арк. 342; 41, арк. 29; 42, арк. 29–30; 43, арк. 70; 44, арк. 6; 63, арк. 22]. Зокрема у спецповідомленні про реагування населення м. Львів на події внутрішнього та зовнішнього порядку від 8 лютого 1951 року заступника начальника управління МДБ Львівської області Данилова вказувалося, що студент Львівського державного університету юридичного факультету Берман заявив: «У американській армії справжня демократія військової дисципліни, у нашій же армії немає істинної свідомої дисципліни. Американська армія за тієї свободи, що існує у них, може творити чудеса» [49, арк. 13].

У таких умовах серед військовослужбовців поширювалися антирадянські листівки та висловлювання. 3 серпня 1951 року в районі навчань у 46 окремого батальйону зв'язку 4 гвардійської механізованої дивізії, яка дислокувалася у с. Безбородьки Полтавської області, солдати знайшли листівку, в якій наголошувалося, що Радянська країна – це країна, де всюди займають посади «ідіоти жиди». У радянській країні народ бідний.

Хто пройшов війну і був за кордоном, той бачив як живуть там люди. А в СРСР на папері пишуть, що всі рівні, але це все брехня. Автори листівки закликали військовослужбовців після початку війни із США здавати Україну без бою [52, арк. 15, 17].

До поширення антирадянських висловлювань і листівок у частинах Радянської Армії сприяла економічна політика радянського уряду, що не виправдала сподівань людей на поліпшення рівня життя після завершення війни і відбудови промисловості та сільського господарства. Ситуація ускладнювалася завдяки розповсюдженню адміністрування у середовищі радянських керівників. Нерідкими були випадки, коли вони застосовували фізичне насильство по відношенню до підлеглих, а лайки і брутальне поводження для частини керівних працівників ставали нормою в умовах, коли виконання планових показників різного роду потрібно було забезпечити за будь-яку ціну.

У таких умовах для частини вищого керівництва держави продовження репресій видавалося ефективним вирішенням проблем. Відновлення репресій із пошуком винних у певних негараздах давало можливість «назвати винуватців» суспільних проблем, відволікаючи на певний час увагу суспільства. Крім того, репресивна діяльність могла забезпечити придушення інакомислення, яке поширювалося після того, як значна частина бійців Червоної Армії змогла порівняти стан справ у господарстві західноєвропейських країн та СРСР.

Проте якщо перед війною «пошук ворогів» переважно здійснювався «на соціальній основі», коли шкідниками чи «ворогами народу» оголошували представників певних соціальних груп чи прошарків, то наприкінці 1940-х – на початку 1950-х років такий пошук отримав «етнополітичне забарвлення». Вибір єврейської національної меншини був не випадковим. Створення у 1949 році держави Ізраїль та напружені стосунки радянського керівництва з нею створювали передумови для такого рішення. Зацікавлене у посиленні власного впливу на Близькому

Сході, де були великі запаси нафти, керівництво радянської країни, орієнтованої на експорт сировини, не могло допустити посилення Ізраїлю. Тим паче, що уряд цієї країни дав зрозуміти, що не потерпить втручання у свої справи. Роздратування керівництва СРСР викликало й те, що ізраїльська армія отримала сучасні зразки американського озброєння.

Тому у СРСР вже у другій половині 1940-х років набув великого розмаху державний антисемітизм, який виражався у кампанії «боротьби з космополітизмом» на «захист російської культури і науки», яку начебто окупували євреї. В університетах, письменницьких організаціях та інших установах науки та культури проходили кампанії з вигнання космополітів. Одночасно ліквідовувалися майже всі заклади єврейської культури. Керівник Єврейського антифашистського комітету актор Соломон Міхоелс був убитий представниками спецслужб відповідно до таємного указу Й. Сталіна [209, с. 256].

На XIX з'їзді КПРС (жовтень 1952 року) головний ідеолог країни Сулов зазначив, що «чистки» у радянському суспільстві були, є і будуть, оскільки вони залишаються складовою частиною органічного закону політичного розвитку СРСР. Не виголошуючи з трибуни власне самого слова «чистка», він вказав на можливість і доцільність продовження репресій [298].

Виконання рішень у порядку партійної дисципліни ставало на одне місце із Законом, а у деяких випадках було вище Закону. Такий стан речей породжував у суспільстві страх та лицемірство, а як наслідок – пристосуванство, духовний конформізм. У суспільстві культивувалася повна самовіддача, навіть аскетизм, який сприймався як потрібне [172].

Досить часто побутова юдофобія ґрунтувалася на меркантильному бажанні зайняти прибуткові та престижні місця на кафедрах, у лабораторіях, державних закладах, прибравши «єврейських конкурентів» [221]. Однак євреїв було досить складно вигнати, депортувати, як інші етнічні спільності. Значна кількість вихідців з єврейського середовища

була асимільована у російську культуру, працювала у сфері послуг, держпараті, наукових і культурних закладах, органах пропаганди, пресі. Для розгортання масштабної антиєврейської кампанії потрібна була масштабна кримінальна «справа», із яскраво вираженою антидержавною спрямованістю. Нею стала «справа лікарів-вбивць», яка отримала значний резонанс у радянському суспільстві.

13 січня 1953 року у «Правді» з'явилася стаття, в якій провідних радянських професорів медицини обвинувачували у зв'язках з американською розвідкою і сіоністськими організаціями. Вказувалося, що «учасники терористичної групи, використовуючи своє становище лікарів зловживаючи здоров'ям хворих підривали здоров'я останніх»... Злочинці зізналися, що вони приховали інформацію про те, що у Жданова був інфаркт міокарда і призначили йому режим, протипоказаний цьому захворюванню, що призвело до загибелі діяча. У статті наголошувалося, що «наймитів, що продалися за долари і стерлінги, радянський народ роздушить, як мерзенну гадину» [299].

Ця справа загострила інтерес до діяльності представників єврейської національності. Нагнітання антиєврейських настроїв або навіть державне заохочення побутового антисемітизму призводило до поширення міжетнічних конфліктів. Спалахи антисемітизму спостерігалися по всіх регіонах України і особливо були помітними на території центральних, південних та східних областей. Набули поширення побиття євреїв, усунення їх із займаних посад, поширення листівок із антисемітськими закликами та, зрештою, побутові образи і приниження.

У січні 1953 року значна кількість листівок антисемітського змісту була поширена у м. Сталіно [100, арк. 24] та Києві, де були вивішені об'яви із закликом до знищення євреїв [100, арк. 32]. У спецповідомленнях про настрої окремих груп населення, що надходили до ЦК КПУ, зазначалися численні спалахи антисемітизму, небажання людей користуватися послугами лікарів-євреїв. Згідно з повідомленнями партійних органів і

таємної поліції окремв громадяни вже навіть були готові вбивати євреїв [209, с. 257].

У Миколаєві було зафіксовано факти вираження недовіри до лікарів-євреїв [100, арк. 12]. У 3-й поліклініці м. Києва хворі відмовилися записуватися до лікарів-євреїв на прийом, вимагаючи записати їх до лікарів російської національності, які у лікарні майже не працювали. Лікарів-євреїв відмовлялися пускати до квартир, куди їх направляли на лікування хворих [100, арк. 17].

Фіксувалися й радикальніші твердження, коли лунали заклики до фізичного винищення євреїв, яких обвинувачували у смерті А. Жданова та секретаря ЦК А. Щербакова. Причому пропонувалося придумати для всіх євреїв «страшну смерть» [100, арк. 17]. Електрозварювальник Іванківської МТС висловився так: «Органи радянської влади мають посилити контроль за сектантськими організаціями, єврейськими молитовними будинками, у роботі яких є дуже багато таємничого» [100, арк. 31]. Лікар-гінеколог другої лікарні м. Сталіно Є. Протасова заявила: «Продалися за американські долари, невже їм було мало того, що вони мали. Взагалі всі євреї, скільки їм не роби доброго, все одно будуть незадоволені. Знищити їх всіх не жалко». Начальник шахти № 11 П. Кононов наголосив: «З числа викритої групи лікарів немає жодного росіянина, тепер євреїв притиснуть так, що їм дихати нічим буде. Від них можна очікувати будь-якої підлоти». Домогосподарка м. Сталіно К. Корнетухіна зазначила: «Жиди сидять на шиї у народу, працювати не хочуть, їх треба душити». Робітник Сталінського спецдорбудуправління С. Кузнецов наголосив: «Всі лікарі-євреї шкідники, їх потрібно повісити чи витравити» [100, арк. 25]. Викладач Київського фінансово-економічного інституту Є. Довгополов зазначив: «Жорстокий урок за нашу малодушність, але я боюсь, що все заспокоїться і знову почнуться нахабні єврейські крадіжки і шпигунство. З ними добром нічого не поробиш, потрібні жорстокі заходи. Радянська влада досить м'яка і гуманна, а вони прямо знущаються над владою і ідеалами трудової людини» [100, арк. 34].

14 січня 1953 року учні 5-Б класу школи № 71 побили учня-єврея, учень школи № 54 перед початком уроку написав антиєврейське гасло [100, арк. 28].

Варто зазначити, що не лише в Україні, а і у центральних містах Росії, і у промислових центрах Уралу спостерігався побутовий антисемітизм, заздрість до «краще влаштованих євреїв». Деякі мріяли захопити житлову площу у випадку виселення євреїв, а тому брали участь у поширенні чуток про можливість депортації єврейського населення [209, с. 257].

Після того, як 9 лютого 1953 року невідомі підірвали бомбу на території радянської місії у Тель-Авіві, відбулося розірвання дипломатичних відносин між СРСР і Ізраїлем, почалася масова антисемітська істерія, євреїв принижували і били на вулицях великих міст [209, с. 257]. Такі дії можна пов'язати із тим, що Сталіну було відмовлено у створенні єврейської держави у Криму. Саме там він планував після виселення кримськотатарського народу розмістити євреїв для зміцнення позицій СРСР у середовищі світової єврейської спільноти.

Після розірвання дипломатичних відносин між СРСР і Ізраїлем у Радянському Союзі фактично йшла підготовка до нового «великого терору». Відчуття катастрофи, що насувалася, викликало величезне занепокоєння у радянському суспільстві. Попри готовність правоохоронців до відновлення масових репресій, пересічні громадяни, які пройшли війну, вже не мали такого страху перед каральною радянською машиною. Страх за себе та за своїх близьких, безперечно, був, але колишні солдати, які не раз дивилися в обличчя смерті, вже не були тими, хто б дозволив здійснювати масові репресії.

Можливе наближення репресій викликало страх передусім у єврейського населення. У повідомленнях спецслужб містилися найбільш характерні висловлювання з цього питання, які можна прийняти як генеральні топіки сучасного дискурс-аналізу. Кандидат медичних наук,

співробітник Львівського венерологічного інституту Атлас на початку 1953 року охарактеризував справу лікарів як «ще одне нещастя на голову нашого бідного єврейського народу» [100, арк. 6]. Заступник начальника планового відділу тресту «Донбасенергобуд» Е. Епштейн у розмові із колегами, зафіксованій спостерігачами КДБ, сказав: «Справа не у цій групі. Я дуже переживаю, щоб цей процес не наробив багато біди для євреїв. Цей момент можна розглядати як сигнал. У районах може дійти до безладу. Я дуже боюсь за долю євреїв. Я впевнений, що якщо не буде спеціального пояснення уряду, то багато євреїв покладуть свої голови». Обласний хірург С. Струкалов заявив, що євреї втратили довіру народу [100, арк. 23].

Водночас лунали і досить зверхні зауваження представників єврейської общини. Зокрема, бухгалтер заводу імені Дзержинського Н. Айзенштейн, згідно із даними ЦК КПУ, заявив: «Це вже відкритий погром. Сам уряд дає привід «черні» і розпалює погромні настрої» [100, арк. 34]. Лікар Київської залізничної лікарні Г. Крепінецька зазначила: «Викриття ворогів Радянської держави під маскою лікарів соромить чесних лікарів. Краще б викрили якусь українську організацію, а то все євреїв та євреїв» [100, арк. 50].

Передчуття нової хвилі «великого терору» хвилювало не тільки євреїв. Відчувалася стурбованість людей, які порівнювали справу лікарів із репресіями 1937–1938 років. Відповідно до документів «секретних папок» ЦК КПУ побоювання відновлення масштабних репресій охопили широкі верстви населення різних регіонів України, люди порівнювали розгортання антиєврейської кампанії із відомими подіями 30-х років ХХ ст. [100, арк. 18].

Начальник виробничого відділу по житловому будівництву комбінату «Сталіншахтбуд» І. Тімірінов у одній із бесід стверджував про власне переконання у продовженні «настрою» 1937 року, коли багато радянських людей «робили ворогами народу». Він наголошував, що не вірить повідомленням про злочини лікарів. І. Тімірінов був переконаний у приховуванні «справжньої мети репресій», оскільки «сіоністи не могли

претендувати на успіх» у СРСР [100, арк. 24]. А викладач математики 155 середньої школи Р. Ріхтер взагалі скептично поставилася до можливості існування у радянській країні будь-яких сіоністських організацій. Робітники Києва також стверджували про ухвалення урядом рішення щодо виселення всіх євреїв [100, арк. 18].

Нагнітання обстановки негативно позначилося на налаштуванні певної частини українського суспільства: зазначалося зростання кількості різних анонімок, доносів. Передчуття можливості відновлення масштабних репресій примушувало згадувати засоби, які декому дозволили вижити у 1937–1938 роках. Вже тоді у радянському суспільстві склався своєрідний стереотип щодо використання права на звернення. У демократичному суспільстві це право переважно використовувалося для врегулювання взаємин між державою та громадянами. У СРСР через надмірну етатизацію суспільства і у зв'язку із цим обмеженістю можливості впливати на роботу державних органів в цілому, право на звернення широко використовувалося з метою зведення особистих рахунків та обмеження свавілля місцевих керівників, незаконна діяльність яких у абсолютній більшості випадків не пов'язувалася із проблемами в устрої радянського суспільства.

Як і у часи правління Й. Сталіна, в радянському суспільстві набуло поширення використання права на звернення до владних органів з метою поскаржитися на негаразди місцевого масштабу або звести наклеп на конкурентів по роботі чи осіб, чию посаду бажано було б обійняти. За 1954 рік тільки по Херсонській області надійшло від громадян до обкому 2665 скарг, у тому числі анонімних 350. 23 скарги про прийняття на партоблік і переводах з одного району до іншого, 74 скарги про зняття партійних доган, 379 скарг про неправильне звільнення з роботи і влаштування на роботу, 52 судово-слідчі скарги, 314 скарг з квартирних питань, 77 скарг про надання матеріальної допомоги, 320 скарг про розкрадання соціалістичної власності, 25 скарг про побутовий розклад, 35

скарг на порушення статуту сільгоспартілі та ін. Право на звернення нерідко використовувалося з метою так званого «підсиджування», тобто комплексу дій, спрямованих на дискредитацію начальства для особистого зайняття відповідної посади. Такого типу «скарги» в основному стосувалися виявлення «помилки» у кадровій роботі або мотивувалися фактами минулих антирадянських висловлювань. Причому «строк давнини» таких дій ніякою мірою не турбував тих, хто подавав скаргу, і часто не підкріплювався ніякими доказами, окрім власних слів. У зв'язку з цим часто траплялися й просто голослівні обвинувачення на зразок «куркуль», «антирадянський агітатор», «негідник», «ледар» тощо. Наприклад, у доповідній записці секретаря Закарпатського обкому партії Компанійця вказувалося на факти антирадянських висловлювань місцевого прокурора Андрашко, який у 1930-х роках висловлювався проти радянської влади. У ній містилася вимога зняти прокурора з займаної посади, хоча будь-які інші факти компрометуючого характеру не наводилися [46, арк. 485]. Ізмаїльське бюро обкому 3 лютого 1952 року розглядало справу Я. Михайлова, який свідомо надсилав до центральних газет неправдиві факти про 49 працівників, які у різний час працювали з ним. Їх він характеризував словами – «порушник дисципліни», «ледача людина», «дезорганізатор», «бракороб», «нездатний до керівництва», «п'яниця», «картяр», «фальсифікатор персональних справ», «утискувач критики», «лжекомуніст». Рішенням обкому Михайлова було відновлення у партії із винесенням догани з попередженням за щиросердне визнання своїх помилок і каяття [50, арк. 341–343].

Зростання кількості доносів на початку 1953 року свідчило про моральну готовність частини суспільства до масштабного відновлення репресивної діяльності. Йдеться як про працівників правоохоронних органів, так і пересічних громадян. Існує припущення, що саме смерть «вождя народів» відвернула спробу здійснення нової хвилі терору. Це твердження підкріплюється тим, що наприкінці 1952 року – на початку 1953 року відбувався перегляд справ людей, які відбули терміни ув'язнення за 58-ю

статею. Їх знову почали заарештовувати, вимагати нових зізнань і в результаті висилали у віддалені райони Сибіру [209, с. 257].

Проведений аналіз дозволяє зробити узагальнення стосовно спроби відновлення масштабної репресивної діяльності на початку 1950-х років і свідчень того, що вище керівництво СРСР не відмовилося від такого засобу посилення власного впливу. Можливість їх здійснення крилася у тому числі й у сформованій впродовж 1930-х років стереотипності мислення суспільства. Така стереотипність з'явилася у тих, хто вижив і зумів пристосуватися до системи. Її особливістю було прагнення за всяку ціну відвести від себе можливі підозри, встигнути зреагувати на ситуацію так, як того бажає вище партійне керівництво. У тоталітарному суспільстві можливості нового розкручування маховика репресій крилися не лише у прагненнях окремих керівників, а й у готовності суспільства до силового «вирішення» будь-яких проблем. Схильність до насильства, сформована передвоєнними репресіями та війною, була тією основою, яка породжувала «успіхи» репресивного апарату.

Збільшення кількості анонімних повідомлень після широкого розголосу «справи лікарів-вбивць» можна вважати одним із виявів оцінок українським суспільством внутрішньої політики вищого радянського керівництва. Відчуття можливого відновлення масових репресій відразу викликало в суспільстві бажання знайти винних у певних негараздах. Причому перспектива нового «полювання на відьом» стала одним із засобів зведення особистих рахунків та отримання бажаного підвищення соціального статусу. Характер відносин, що сформувався у радянському суспільстві, не дозволяв ефективно використовувати творчий потенціал суспільства, оскільки воно було переважно орієнтоване на виконання вказівок «зверху». А це негативно впливало на конкурентні можливості радянської економіки в цілому в умовах, коли у провідних країнах світу основою виробництва став науково-технічний прогрес. Тому хоча повоєнне відновлення економіки було досягнуте за порівняно короткий

термін, але подальший «стрибок» на основі широкого впровадження у виробництво новітніх технологій був практично неможливим. Дослідники продовжують сперечатися про можливі причини відновлення репресій. З одного боку, стверджується про бажання Й. Сталіна відновити тотальний контроль над суспільством, який дещо похитнувся у роки Другої світової війни. З другого боку, йдеться про неможливість відновлення масштабних репресій в силу їх неприйняття більшістю тих, хто воював. Проте аналіз доступних архівних документів та матеріалів дозволяє зробити припущення про те, що причиною можливого відновлення репресивної діяльності могли стати зовнішньополітичні відносини, що склалися наприкінці 1940-х – на початку 1950-х років. Обґрунтування такої версії буде представлено у наступному розділі роботи.

3.2 Ставлення до розгортання процесу реабілітації в українському суспільстві на початковому етапі десталінізації

Характер і вектори суспільних змін у СРСР після смерті Й. Сталіна значною мірою визначала та обставина, що диктатор не залишив після себе спадкоємця, спроможного посісти його місце на владній піраміді. Панівна система організації влади у багатьох ланках, зі сферою національних відносин включно, була надміру перенапруженою і потребувала перебудови. Керівники зі складу панівної верхівки, які залишилися без «хазяїна», перебували в стані прихованої або відкритої ворожнечі і відсутності гарантій не лише збереження свого місця на відповідних владно-управлінських щаблях, а й фізичного існування.

Після смерті великого тирана, починаючи з екстреного засідання ЦК КПРС, Президії Ради Міністрів СРСР і Президії Верховної Ради СРСР, у країні за вдалу боролися угруповання на чолі з Г. Маленковим, Л. Берією, В.Молотовим та М. Хрущовим. Унаслідок розподілу посад у новій управлінській партійно-державній ієрархії було досягнуто тимчасове

перемир'я лідерів. Для широкого загалу воно було задеклароване як повернення до «ленінських принципів колективності керівництва». Справжній же його зміст становила мобілізація спільників у своєму середовищі і пошук підтримки за його межами. Проте було досягнуто принципової домовленості щодо змін у внутрішній та зовнішній політиці держави.

Предметом дискусії щодо сутності таких змін стали питання перегляду соціально-економічних пріоритетів, пом'якшення репресивної системи, суспільні перетворення, новації у зовнішній політиці. Дискусія велася під гаслами вірності й відданості «колективного керівництва» марксистсько-ленінському вченню. Але результати цієї дискусії залежали від успіху в боротьбі за владу того чи іншого угруповання. Кожне із таких угруповань намагалося з ініціативи їхнього лідера «розіграти певну карту» насамперед у внутрішній політиці, тим самим залучаючи до себе нових спільників.

Перебіг подій, пов'язаний із «справою лікарів» показав, що певні верстви радянського суспільства були готові до продовження репресій. Але загалом суспільство, яке пройшло війну, суттєво менше було готовим до різкого посилення тиску держави. Повстання в таборах Воркути, Норильська, Караганди 1953–1954 років стали не так акціями відчаю приречених, як виявом нездоланності людського прагнення свободи і волі. Це ж засвідчили і два маніфести Українського революційного центру, які розповсюджувались у Львівській, Станіславській, Дрогобицькій, Рівненській, Волинській, Чернівецькій і Закарпатській областях України. Причому перший з них, зажаючи на смерть Й. Сталіна, з'явився до, а другий – після неї. У маніфестах йшлося про те, що у національній політиці «особливо яскраво виявилася контрреволюційна суть диктатури Сталіна». Автори маніфестів звинувачували Й. Сталіна у встановленні в країні поліцейського режиму, винищенні мільйонів її громадян, у насильницькій депортації і денаціоналізації неросійських народів, у тому числі й

українців. Український революційний центр (УРЦ) закликав усі народи СРСР утворювати свої революційні центри і повести рішучу боротьбу за здійснення 33 принципів свободи, які, на думку авторів документа, становлять основу демократії. Як зазначено в маніфесті, «Першорядним питанням сучасності є питання національного вивільнення пригнічених націй і встановлення системи абсолютного народовладдя» [138, с. 315].

Найбільш достовірну інформацію про стан справ у радянському суспільстві мав Л. Берія, що дозволило саме йому перехопити політичну ініціативу. Саме Л. Берія отримував регулярні повідомлення про настрої населення СРСР із визначенням найпоширеніших висловлювань та оцінок. Крім того, під його керівництвом перебували значні за чисельністю підрозділи внутрішніх військ.

Увечері 5 березня 1953 року у Кремлі відбулося безпрецедентне за порушенням усіх радянських настанов спільне засідання Пленуму ЦК КПРС, Президії Ради міністрів і Верховної Ради СРСР. За пропозицією Л. Берії новим головою уряду обрали Г. Маленкова, який запропонував призначити Л. Берію своїм першим заступником і головою Міністерства внутрішніх справ. У такий спосіб сталінські ветерани-олігархи відтіснили від влади молодших висуванців і сформували на порушення партійного Статуту вузьку Президію. До її складу увійшли Г. Маленков, Л. Берія, В. Молотов, К. Ворошилов, М. Хрущов, М. Булганін, Л. Каганович, О. Сабуров і М. Первухін. Нові лідери, побоюючись масових заворушень, прагнули «підготувати» народ до смерті Й. Сталіна. Рано вранці 4 березня диктор Ю. Левітан зачитав по радіо повідомлення про хворобу Й. Сталіна. Через деякий час всі радіостанції СРСР почали передавати періодичні бюлетені про стан здоров'я вождя. За офіційною версією 5 березня Й. Сталін помер. О 6-й годині ранку 6 березня радіо оголосило про смерть Й. Сталіна. Ця подія по-різному сприймалася окремими верствами радянського суспільства.

Як свідчила С. Алілуєва, Л. Берія сприйняв смерть «вождя народів» із посмішкою, розуміючи, що на момент смерті Й. Сталіна ні у кого не було такої сили, як у нього. А члени уряду відчували одночасно скорботу і полегшення [141; 142].

Обговорювали смерть Й. Сталіна й пересічні громадяни. Багатьох із них цікавило, хто із радянських керівників зможе очолити країну. Будувалися різні припущення, але набуло поширення твердження про те, що Г. Маленков не зможе впоратися із керівництвом [99, арк. 8]. У розмовах між собою робітники стверджували, що Г. Маленков ніколи не буде «вождем радянського народу, оскільки він не був рідним сином Й. Сталіна, а тому його обрали тільки головою Ради Міністрів [99, арк. 9].

Масову істерію після смерті Й. Сталіна зусиллями вищого партійного керівництва відносно швидко було зведено нанівець. Нові керівники давали зрозуміти, що ніякої катастрофи не відбулося, а життя може стати навіть кращим, аніж було раніше. Формування політичних настроїв населення відбувалося на тлі гострої політичної боротьби за владу у середовищі вищого партійного керівництва. Використовуючи різного роду мобілізаційні технології, нові керівники прагнули відвернути увагу пересічних громадян від обговорення перспектив життя без «вождя народів».

Фактично, у вищих ешелонах влади в СРСР розгорнулася боротьба «за думки та настрої людей». Усвідомлюючи існування соціального попиту на відмову від масових репресій і курсу на нову світову війну частина радянських лідерів включилася у формування оновленої системи цінностей суспільства. Нове керівництво СРСР відмовилося від сталінських планів підготовки до Третьої світової війни, розуміючи, що економічний потенціал і технічні можливості її ведення не забезпечать перемоги Радянської країни. Тому вже 16 березня 1953 року Г. Маленков публічно заявив, що СРСР і США можуть домовитися щодо будь-якої міжнародної проблеми. Фактично відбувалося формування полярного світу із

пріоритетом «американського» та «радянського» проєктів розподілу світової арени на сфері впливу, але антиамериканська істерія у радянській пресі почала потроху спадати [109, с. 292].

Прагнення Л. Берії до верховної влади зробило його протягом березня-червня 1953 року найбільш політично активним членом нового керівництва. Саме йому належали певні ініціативи, що вплинули на формування настроїв населення. Серед таких ініціатив виділялися реформа держбезпеки та припинення «справи лікарів». Ініційовані як кроки боротьби за владу, ці дії свідчили про розуміння ним того факту, що продовження репресивної політики у суспільстві ставало неможливим. У суспільстві існував широкий запит на послаблення тиску держави. Водночас у боротьбі за владні повноваження Л. Берія широко використовував насильницькі засоби.

Вже 16 березня Л. Берія заарештував головного слідчого у справі лікарів Рюміна і звільнив заарештованих лікарів. 3 квітня Президія ЦК КПРС визнала, що справу лікарів було сфабриковано, і переклав відповідальність за це на колишнього міністра МДБ С. Ігнатова. 4 квітня Л. Берія підписав наказ, який забороняв тортури під час допитів затриманих, а 6 квітня радянські люди дізналися із повідомлень преси про фабрикацію «справи лікарів». Ефект від такого повідомлення був досить значним. Стало зрозуміло, що депортації євреїв вже не буде. Як свідчать архівні дані, сподівання частини представників єврейської національності на поліпшення життя пов'язувалися із ім'ям Л. Берії, який би зміг «навести революційний порядок» [100, арк. 89].

Працівники з подивом констатували, що закриття справи лікарів стало прикладом «нечуваної у історії самокритики», коли влада допустила помилку і змогла її виправити [100, арк. 87–88]. Лунали й висловлювання щодо вирішальної ролі США у реабілітації. Стверджувалося, що лише вплив американського керівництва дозволив зняти підозру з лікарів-євреїв [100, арк. 88].

Водночас частина населення негативно сприймала повідомлення про реабілітацію лікарів-євреїв. Працівники органів держбезпеки фіксували численні факти незадоволення реабілітацією осіб, що проходили по справі «лікарів-вбивць», наголошуючи на помилковості реабілітації євреїв. Найбільш типові висловлювання подавалися для аналізу до ЦК КПУ. Зокрема бухгалтер станції «Швидкої допомоги» Л. Бондаренко зазначила: «Це просто анекдот. Розголосили по всьому світу про шкідництво лікарів, про їхню шпигунську діяльність, зв'язки із закордоном, а тепер виправдовують їх. Який це буде козир для євреїв. Якщо їм буде знову все сходити з рук, то тоді не буде життя народу» [100, арк. 90]. Працівники стверджували, що лише «слабкість» радянського керівництва після смерті Й. Сталіна не дала змогу довести до кінця «справу лікарів» [100, арк. 91], а це дозволить їм «знову підняти голову і красти» [100, арк. 92].

Водночас для багатьох людей «справа лікарів» стала сильним ударом по їх сліпій вірі у Й. Сталіна і початком довгого процесу духовного оздоровлення [209, арк. 293]. Здивування викликало те, що за відносно короткий проміжок часу на певних осіб було покладено і знято звинувачення. Сумніви викликала доцільність оприлюднення такої помилки. На пам'ять спадали події 30-х років ХХ ст., коли державний репресивний апарат досить швидко вдавався до масових звинувачень.

У таких умовах Л. Берія став ініціатором Указу Президії Верховної Ради «Про амністію» від 27 березня 1953 року. Згідно із цим указом було звільнено близько мільйону осіб, або майже третина в'язнів. Звільнялися лише ті, хто мав строк ув'язнення до п'яти років, а також неповнолітні, жінки із дітьми і вагітні. Амністія не поширювалася на політичних ув'язнених, засуджених за статтею 58 за «антирадянську діяльність».

Унаслідок здійснення амністії різко зріс рівень злочинності. З метою боротьби із карними злочинцями внутрішні війська, переважно віддані Л. Берії, були приведені у бойову готовність. Фактично він свідомо накаляв обстановку у суспільстві, маючи за перспективу захоплення влади. З

одного боку, «стимулювалася» потреба у сильному впевненому лідері, а з другого – під руками опинялися сили, підконтрольні йому. На членів Політбюро готувалися «особливі папки». Готувалися також і ідеологічні передумови захоплення влади і, поза сумнівом, розправи [172].

Л. Берія виявив вправність у кадровій політиці, прагнучи зміцнення своїх позицій у союзних республіках і насамперед в Україні. Загроза втрати ключових посад у ешелонах української влади стала однією з причин організації М. Хрущовим змови проти Л. Берії. Першому вдалося вмовити Г. Маленкова та інших членів «колективного керівництва» арештувати і фізично знищити Л. Берію. Не останню роль у поверненні на свій бік Г. Маленкова могла стати інформація, якою володів М. Хрущов, про його участь у тортурах над в'язнями.

Фактично, у середовищі вищого партійного керівництва йшла боротьба за владу, яка обумовлювала «відхрещування» від злочинів сталінської епохи, поєднана із звинуваченням супротивників у скоєнні злочинів. Причому політична ініціатива у прийнятті рішень ставала досить важливим засобом цієї боротьби. Тому час виступу проти опонента чи опонентів став відігравати ключову роль в успішності політичних баталій. Такий цейтнот обумовлював певну недолугість пояснень деяких політичних кроків, що неоднозначно сприймалися у середовищі пересічних громадян. Обвинувачення політичних опонентів та їх «прибирання» з політичної арени здійснювалося фактично сталінськими методами, а от для пояснення таких дій було залучено певні мобілізаційні технології.

Показовим у цьому плані є знищення Л. Берії, яке дало можливість висвітлити ставлення громадян до вищого партійного керівництва та перспектив розвитку СРСР в цілому. Л. Берію заарештували 26 червня 1953 року на спільному засіданні Президії ЦК КПРС і Президії Ради міністрів СРСР. За однією з версій, автором якої є М. Хрущов, Л. Берію негайно розстріляли у сусідній кімнаті. За іншою – його судили й розстріляли наприкінці грудня 1953 року [227, с. 553].

У Києві було заарештовано й згодом страчено міністра внутрішніх справ УРСР П. Мешика та його першого заступника С. Мільштейна, а також замінено більшість начальників обласних управлінь МВС республіки.

Для розуміння процесу формування настроїв населення у зв'язку із арештом і стратою Л. Берії важливим видається формулювання звинувачень, висунутих проти нього та його тісний зв'язок із діяльністю Й. Сталіна. Л. Берія був звинувачений у шпигунській діяльності на користь Англії. Його було оголошено «ворогом народу». Крім цього, йшлося про підриг Л. Берією основ колгоспного ладу. У «Спогадах» М. Хрущова вказувалося, що у своїх записках Л. Берія «поставив питання про взаємовідносини у керівництві національних республік і особливо у керівництві чекістських органів. Він пропонував висувати національні кадри». Фактично мова йшла про засудження спроби Л. Берії спертися на місцеві кадри у боротьбі за владу. А коли кадрові переміщення стали здійснюватися масштабно й в Україні, яку М. Хрущов вважав своєю «вотчиною», то це стало однією із причин прискорення виступу інших членів «колективного керівництва» проти нього. Але М. Хрущов наголошував, що Л. Берія хотів об'єднати всіх націоналістів проти росіян. Саме М. Хрущов звинувачував Л. Берію у тому, що він ставив кадрове питання під кутом антиросійської спрямованості [146, с. 30].

Реакція на такі звинувачення була неоднозначною. Тим паче, що від підлеглих на місцях вимагалось підтримати (або, якщо Л. Берія був розстріляний відразу – легітимізувати) застосування вищої міри покарання стосовно Л. Берії. Для забезпечення бажаної реакції суспільства потрібні були відповідні кадрові зміни.

Вже у червні 1953 року пленум ЦК Компартії України звільнив з посади першого секретаря Л. Мельникова. На його місце призначили О. Кириченка – першого українця на цій посаді від створення КП України. 9 липня 1953 року відбувся об'єднаний пленум Київського обкому і міськкому КП України, де обговорювалася проведена робота щодо

обговорення постанови Пленуму ЦК КПРС від 7 липня 1953 року «Про злочинні антипартійні і антидержавні дії Берія».

У доповідній записці про результати проведення пленуму Київського міськкому і обкому КП України 9 липня 1953 року секретаря ЦК КП України О.Кириченко М. Хрущову від 11 липня 1953 року вказувалося, що промовці із почуттям радості і глибокого задоволення зазначали, що пленум виявив ленінсько-сталінську кмітливість, викривши політичного авантюриста і провокатора Л. Берію. Учасники Пленуму схвально зазначали, що ворог був так швидко викритий після смерті Сталіна. Вони схвалили рішучі дії Президії ЦК КПРС з викриття і знешкодження ворога партії і народу, одностайно підтримали виключення Берії з партії, його арешт і передання до суду. Виступаючі вимагали застосування до Берії вищої міри покарання [101, арк. 139].

Проте виступи учасників пленуму, в яких вони поспішно звинувачували Л. Берію, виглядають дещо награними, оскільки перед його арештом вони, швидше за все, не посміли б цього зробити. Секретар Залізничного райкому партії м.Києва Гулько, у своєму виступі заявив: «Берія – це ворог, агент іноземної розвідки, який вів роботу на користь імперіалістів. З постанови Пленуму ми бачимо, що вороги розраховували на те, що після смерті Й. Сталіна їм вдасться порушити єдність партії». Секретар партійної організації Київського вагоноремонтного заводу Ісаєв наголосив: «Важко виразити словами всю ненависть і гнів до Берії. Він хотів стати диктатором, перетворити нашу країну в колонію, а народ – у рабів. Берія та його співучасники хотіли посварити народи СРСР, прагнули налаштувати народи союзних республік на великий російський народ». Секретар Ленінського райкому партії Києва Будкевич у своєму виступі сказав: «Бандит, ідейний і моральний спадкоємець Троцького, Бухаріна і інших ворогів Берія підняв руку на найбільшу святиню – єдність і монолітність партії». Віце-президент АН УРСР Семененко зазначив: «Це наше щастя, що Президія ЦК КПРС змогла швидко і рішуче викрити ворога

народу – Берія. Радянський народ спокійно і впевнено дивиться у майбутнє, він вірить у випробуване керівництво Комуністичної партії, яка веде нас до сяючих вершин комунізму, керуючись непереможним вченням Маркса-Енгельса-Леніна-Сталіна» [101, арк. 140–141].

На пленумі наводили факти, що показували, як Л. Берія гальмував вирішення найважливіших питань розвитку народного господарства України, прагнув створити труднощі у постачанні трудящим продовольства. Вказувалося на те, що поплічники Л. Берія – колишній міністр внутрішніх справ УРСР Мешик і його заступник Мільштейн прибрали з органів МВС партійних працівників, зняли з роботи майже всіх начальників обласних управлінь МВС, замість досвідчених працівників набирали в органи людей, які не заслуговували на довіру [101, арк. 142].

У радянських тоталітарних традиціях показовими виступами на підтримку звинувачень проти Л. Берія рясніли всі партійні пленуми та збори. Більшість партійних та радянських працівників прагнула зректися лояльності або ж навіть підтримки дій колишнього міністра внутрішніх справ.

Виступаючи на пленумі Сталінського РК КП України, науковий співробітник АН УРСР Романенко зазначив, що Л. Берія «намагався затримати прийняття постанови уряду про святкування важливої дати – 300-річчя возз'єднання українського народу із великим російським народом» [101, арк. 163]. Виступаючи на пленумі Бродівського райкому партії Львівської області майор внутрішніх військ Більбух сказав: «Ворожа діяльність Берія полягала у забороні стріляти і не вести на посадку ворожі літаки, що з'являлися над нашою територією. Внаслідок цього ворожий літак, що у квітні 1953 року скинув диверсантів на Україні, не був посаджений і спокійно полетів». Секретар Шевченківського райкому партії м. Львів Вишемірська розповіла, що у Львові був затриманий великий спекулянт з Сухумі на прізвище Берія, який виявився двоюрідним братом Л. Берії. Коли начальник відділу міліції Чернявський звернувся з цим питанням у міський відділ МВС, йому запропонували мовчати. Через деякий

час з МВС надійшло розпорядження звільнити родича Л. Берії. Чернявський був відрахований з органів МВС. Начальник Кам'янець-Подільського обласного управління МВС Руденко на пленумі заявив: «Поплічники Берія вимагали від обласного управління МВС надати списки засуджених сіоністів і пояснення по їхнім справам, іншими злочинами вони не цікавилися» [101, арк. 150–151].

Відповідно до штампів у оформленні повідомлень про реагування населення на арешт Л. Берії складається враження, що за висловлюваннями про успішні дії радянського уряду після смерті Сталіна у справі керівництва країною високопосадовці прагнули переконати громадян у можливості його наступників здійснювати таке керівництво. Оскільки авторитет Й. Сталіна все ще був досить високим, то потрібно було поширити уявлення про те, що радянська країна може успішно існувати й після смерті «вождя народів».

Само собою за скоєні злочини Л. Берія заслуговував покарання, але спосіб, обраний вищим керівництвом держави, свідчив про прагнення радянських високопосадовців уникнути відповідальності за свої аморальні дії, а також отримати певні дивіденди у боротьбі за владу у державі. Тому для уникнення об'єктивної оцінки ролі Л. Берії у спрямуванні зовнішньополітичного і внутрішньополітичного курсу Радянської держави та приховування співучасті деяких радянських керівників у скоєнні злочинів, країною було запущено «хвилю» критики і звинувачень на його адресу. Причому, як видно з архівних документів, особливе занепокоєння партійних працівників викликало визнання того факту, що працівники МВС слідкували за ними у рамках виконання своїх службових обов'язків. А отже органи міліції могли накопичити певний компрометуючий матеріал проти деяких партійних функціонерів. Тому на різних рівнях віталася заборона стеження за працівниками партійних органів, хоча реально мислячим людям було зрозуміло, що вона може бути лише формальною.

На пленумах у різних областях України було наголошено на необхідності рішучого посилення партійного контролю за роботою органів

МВС. У виступах наводилися факти, коли обласні управління МВС призначали працівників, не рахуючись із думкою про них партійних організацій, начальники управлінь забороняли своїм підлеглим інформувати про них партійні органи [101, арк. 151].

На об'єднаному пленумі Рівненського обкому і міськкому партії повідомлялося про те, що начальник обласного управління МВС Сараєв висловився проти виконання комуністами-працівниками МВС партійних доручень і з цього питання звертався до Мешика. Начальник обласного управління міліції цієї області Шкарбан допускав стеження працівників міліції за секретарями міськкому партії [101, арк. 152].

Звинувачення працівників міліції у стеженні за партійними функціонерами по суті викликало стурбованість у всього бюрократичного апарату Радянської держави, оскільки обмежувало свободу дій працівників різних рівнів. Водночас його можна було розглядати й як повну протизагугу свавілля місцевих чиновників та працівників високого рангу, відповідальність за яке могла настати після зміни політичного керівництва у державі. Така перспектива досить чітко виявилася саме після усунення з політичної арени Л. Берія та загострення боротьби між провідними партійними лідерами за владу.

Водночас у радянському суспільстві набули поширення і критичні оцінки дій вищого керівництва державою у справі Л. Берія. Секретар партійного комітету Ізмаїльського обласного управління МВС Посельников на об'єднаному пленумі обкому і міськкому партії заявив: «...деякі співробітники із співчуттям ставилися до дій Берія по витісненню партійних працівників із органів МВС». Більш відверто висловився завідувач кафедри Київського інженерно-будівельного інституту член-кореспондент АН УРСР проф. Соколов, який у середовищі співробітників сказав: «Повідомленням про Берія ЦК дискредитує сам себе, оскільки ніхто не повірить, що Берія, будучи протягом двадцяти років великим партійним працівником, раптом виявився ворогом народу. Для всіх ясно, що зараз у партії відбувається

боротьба за владу». Інженер Харківського політехнічного інституту Щедринська, член КПРС, заявила: «Берія все своє життя присвятив справі партії, і я не вірю, що він ворог народу». Фельдшер Запорізької санітарної станції Лунева говорила: «Я не вірю. Все рівно Берія буде реабілітований і звільнений. З ним буде те ж саме, що і з кремлівськими лікарями». Робітник Станіславського ресторану Нойман з приводу арешту Берії сказав: «Створене положення веде до ускладнень у країні і у самому уряді. Все це може призвести до війни, оскільки цим можуть скористатися іноземні держави». Головний бухгалтер Київського будинку моделей Гершенгорн у бесіді із співробітниками наголосив: «Берія – ніякий не ворог. Це була боротьба за владу» [101, арк. 154]. Завідувач транспортної артілі «Кооптранс» Новак Наум Абрамович сказав: «Вже було так спокійно, хуліганам, антисемітам позатикали роти і раптом нова провокація із Берією. Я не вірю жодному слову. Єдине, що може бути правдою, це те, що він з часом міг відсторонити від керівництва Маленкова і його оточення, і сам керував би партією і урядом» [101, арк. 192].

Житель Львова, колишній греко-католицький священник церкви Годунко у бесіді із знайомими зазначив: «Це дуже добре, хай б'ються правителі. Час працює на нашу користь». У Житомирі адвокат Відерштайн у розмові із своїми співробітниками звернув увагу на таке: «Більша частина населення не вірить у це викриття. Досить сумнівна обстановка, що передувала цьому. Що міг зробити такого ворожого Берія за три місяці роботи на посаді міністра внутрішніх справ, що не рахувалися із його заслугами. Якись інші причини були у його відстороненні. Тепер не знаєш, кому вірити» [101, арк. 154–156].

Це свідчить про розуміння частиною населення факту арешту Л. Берія, як одного з аспектів боротьби за владу у вищому партійному керівництві та усвідомлення певної відірваності дій високопосадовців, стурбованих передусім збереженням і поліпшенням свого місця у владному Олімпі, від потреб і сподівань пересічних громадян.

Варто вказати ще на кілька важливих оцінок політичної обстановки у зв'язку із арештом Л. Берії у широкому спектрі політичних настроїв громадян України. Передусім йшлося про причетність Л. Берії до організації масових репресій та його авантюристичний характер, що спонукав не гребувати будь-якими засобами у боротьбі за владу, а також про дискредитацію Міністерства внутрішніх справ як правоохоронного органу [101, арк. 163–164].

Водночас громадяни замислювалися над стосунками Й. Сталіна і Л. Берія. У повідомленнях радянських спецслужб, які надходили на адресу ЦК КП України вказувалося, що в українському суспільстві набули поширення протилежні оцінки співпраці Й. Сталіна і Л. Берія. Одні особи вважали Л. Берію причетним до смерті Й. Сталіна, оскільки той «стояв за народ» [101, арк. 227], а інші вказували, що ці люди довгий час працювали пліч-о-опліч і тому не могли бути ворогами [101, арк. 191–192, 230, 341]. Бухгалтер облуправління зв'язку О. Шовкопляс наголосила, що «якби жив Сталін, то такого не було б» [101, арк. 230]. А начальник відділу 6-го шкіряного заводу сказав: «Я вірю всім звинуваченням Берія, але не тому, що він був зв'язаний із іноземною державою, адже він старий більшовик, який пройшов усе життя разом із Сталіним. Це лише тільки боротьба за владу. Але як би там не було, хоч би вони нас євреїв залишили у спокої» [101, арк. 191–192]. Серед єврейського населення досить поширеною залишалася думка про активну участь Л. Берії у боротьбі проти антисемітизму [101, арк. 192]. Побоювання єврейських погромів під час зміни влади у СРСР взагалі були характерними для громадян. Згідно з матеріалами колишніх «секретних папок» ЦК КП України фактично всі зміни політичного керівництва державою призводили до обговорення ставлення до представників єврейської національності із порівнянням становища євреїв та росіян [101, арк. 228]. Частина населення відстоювала ідею про те, що Л. Берія всіляко захищав євреїв, натомість ув'язнюючи росіян. Уявлення про такий характер участі

Л. Берії у регулюванні міжетнічної взаємодії свідчив про наявність певного тертя у міжетнічних відносинах у СРСР.

Форма арешту Л. Берії і висунуті проти нього звинувачення примушували людей замислюватися над самою суттю радянської системи. Критичні зауваження лунали на адресу радянських керівників, які нещодавно працювали разом з Л. Берією, а пізніше різко критикували його [101, арк. 230]. Навіть на партійних зборах висловлювалося незадоволення діями Хрущова, Ворошилова, Маленкова, які не змогли раніше викрити Берію [101, арк. 253]. На закритих партійних зборах у частині областей висловлювалася думка про неприпустимість грубощів радянських керівників стосовно їхніх підлеглих. Звинувачення Л. Берії у спробі ліквідувати колективне керівництво на зібраннях партійного активу часто тлумачилася, як дозвіл на критику місцевих працівників, які дозволяли собі цинічне поводження та відверті грубощі стосовно пересічних громадян [101, арк. 322].

На закритих партійних зборах у Запорізькій області по-суті висловлювалося незадоволення радянською системою, яка допустила, щоб Л. Берія зайняв таку високу посаду. Подібні висловлювання були досить поширеними в Україні. На тлі загальної критики дій Л. Берії значна частина працівників прагнула виправдати свої промахи чи негаразди на виробництві його злочинними діями, автоматично знімаючи з себе, на їхню думку, будь-яку відповідальність. Громадяни прагнули також уточнення щодо злочинних дій Л. Берії, намагаючись визначити, у чому конкретно полягала його вина. Висловлювалося незадоволення чутками про можливе проведення грошової реформи, оскільки селяни уникали постачання продуктів на ринки унаслідок перестороги через можливу зміну цінової політики радянського уряду [101, арк. 273–277].

Уявлення про настрої населення УРСР дають повідомлення секретарів обкомів КП України про результати обговорення у суспільстві арешту Л. Берії. У цих повідомленнях обов'язково вказувалося, які запитання ставили присутні на зборах громадяни або які проблеми викликали найбільш

гостре обговорення. За інформацією секретаря Київського обкому КПУ Г. Гришка від 27 липня 1953 року громадян хвилювало, чи буде реабілітовано Мельникова, чи правильно звільнено лікарів, у чому конкретно було втілено дії Л. Берії у справі підризу економічної могутності країни [101, арк. 367]. За інформацією секретаря Сумського обкому Кондратенка громадян хвилювало чи буде процес над Берією закритим, у чому конкретно полягає «перекручення» Берією національної політики партії, в чому виявилася ворожа діяльність Берії у справі колгоспного будівництва, чи правильно було знято з роботи Мельникова, чи не є реабілітація лікарів справою Берії? [101, арк. 390].

За даними секретаря Миколаївського обкому КПУ Меленкіна під час обговорення справи Л. Берії громадяни цікавилися, як могло статися, що за життя Й. Сталіна Л. Берія був у нього правою рукою, а потім виявився ворогом народу, яке відношення до викриття Л. Берії мала історія з лікарями, чи був присутнім на пленумі, де вирішувалося питання про його ворожу діяльність, сам Л. Берія [101, арк. 420–421]. За даними секретаря Ізмаїльського обкому КПУ С. Новікова під час обговорення людей цікавило, як ЦК КПРС реагує на доповідну записку Л. Берії про положення у західних областях України, чи може така доповідна сприяти розпалюванню ворожнечі між західноукраїнським і східноукраїнським населенням [101, арк. 426–427].

Під час обговорень справи Л. Берії висловлювалася критика на адресу роботи МВС, засуджувалося обмеження впливу партійних органів на міліцію, «грубе адміністрування» місцевих чиновників, які іноді ігнорували розпорядження профільних міністерств [114, арк. 25], критикувалися дії щодо реабілітації лікарів (причому мотивом у цьому випадку ставало лише те, що всі вони були єврейської національності), а головне – обговорювалися стосунки у вищих ешелонах влади Радянської держави через визначення відносин високопосадовців і Й. Сталіна.

Масштабне обговорення «справи Берії» показало, що суспільство загалом готове до діалогу, негативно сприймає репресивну діяльність

радянських органів та вимагає реабілітації незаконно засуджених громадян. Водночас поширення тверджень про нездатність Г. Маленкова керувати країною робила його усунення від влади цілком можливим.

Тому вже у вересні 1953 року пленум ЦК КПРС обрав першим секретарем ЦК М. Хрущова, який усунув від основних важелів управління Г. Маленкова. Для подальшого закріплення за собою політичної влади важливим було здійснення кроків, які знайшли б відгук у широких верствах населення. Одним із таких кроків став процес реабілітації. У вересні 1953 року Верховний суд СРСР розпочав перегляд рішень колишніх «колегій», «трійок» та «особливих нарад» органів державної безпеки. Із місць ув'язнення почали повертатися до рідних домівок реабілітовані особи. Однак поруч із колишніми політичними в'язнями свободу отримало багато карних злочинців, значна частина яких стала на шлях повторного скоєння злочинів. Загалом різке зростання злочинності у суспільстві після здійснення амністії викликало багато незадоволення у пересічних громадян [172].

Варто наголосити, що запровадження процесу реабілітації у суспільній свідомості було пов'язане в 1953 році саме з ім'ям Л. Берії. Його арешт викликав жваве обговорення процесу реабілітації, започаткованого за його активної участі, однак одностайності серед мешканців України у визначенні доцільності звільнення значної кількості в'язнів не було. З одного боку, люди раділи поверненню та виправданню рідних чи близьких, а з другого – частина громадян засуджувала звільнення карних злочинців, повернення яких викликало збільшення рівня злочинності. Наприклад, майстер з Броварів П. Калита влітку 1953 року зазначив: «Тепер, напевне, наш уряд перегляне деякі укази Берія. Напевне і указ про амністію викривлений. Берія випустив із таборів бандитів, тому тепер страшно з'являтися на станції. Нехай би звільнили з таборів за незначні злочини, а то звільнили бандитів, які заважають чесним працівникам трудитися на благо Батьківщини» [101, арк. 191].

Певне послаблення тиску держави на суспільство після смерті Й. Сталіна сприяло активізації діяльності релігійних організацій. У доповідних записках голів обласних відділів партії стверджувалося збільшення кількості віруючих у зв'язку із святкуванням Пасхи. Причому за даними уповноваженого Ради у справах релігійних культів при Раді міністрів УРСР П. Вільхового боротьба із незареєстрованими групами віруючих адміністративним шляхом (податки, штрафи із залученням органів міліції), як показав досвід, результатів не давала, а в окремих випадках посилювала релігійний фанатизм і створювала нездорові політичні настрої у деяких віруючих [104, арк. 57]. Але загалом політична «відлига» другої половини 1950-х років і пов'язаний з нею процес десталінізації радянського суспільства майже не торкнулися церковного життя. Боротьба проти церкви зросла до рівня спланованої державної політики. Наприкінці 1950-х – початку 1960-х років догматичне трактування постулатів марксизму-ленінізму, відсутність політичної і внутрішньої культури у деяких вищих посадових осіб СРСР спричинили новий наступ на церкву. Релігія, що не вписувалася в модель «нового комуністичного суспільства», як і раніше, оголошувалася першопричиною всіх негативних суспільних явищ. Проголосивши курс на прискорену побудову комуністичного суспільства, керівництво держави зосередило увагу на тому, щоб знищити всі вірування в суспільстві окрім «віри у світле майбутнє» [289, с. 135–136].

У 1958 році ЦК КПРС надіслав низовим партійними організаціям записку відділу пропаганди і агітації ЦК «Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди». У цьому самому році за його ініціативою були прийняті постанови союзного уряду про монастирі та податок з підприємств релігійних об'єднань. У вересні 1958 року УДБ при Раді Міністрів УРСР винесло на розгляд ЦК Компартії України пропозиції, які передбачали обмеження релігійного впливу на населення і припинення ворожої діяльності релігійних організацій в Україні. В листопаді 1959 року ЦК КПРС ухвалив постанову «Про заходи з припинення паломництва до так званих святих

місць». У січні 1960 року вище політичне керівництво затвердило постанову «Про заходи по ліквідації порушень духовенством радянського законодавства про культу», а 16 березня було схвалено постанову Ради Міністрів СРСР «Про посилення контролю за виконанням законодавств про культу» та Інструкцію до цього законодавства.

Засуджувалося святкування так званих «храмових свят», що, начебто, завдавали великої шкоди економіці колгоспів і здоров'ю трудящих. Наголошувалося на необхідності боротьби за перехід до святкування нових свят, що отримали поширення в роки радянської влади: свято урожаю, дні механізатора, тваринника, кукурудзоведа, комсомольські весілля, зазначення таких подій, як досягнення повноліття, народження дитини, трудові ювілеї тощо [150, с. 91–92; 162, с. 96; 184, с. 73–78; 270, с. 35–42; 281, с. 122–126].

Саме демонстрацією відмови Кремля від відверто репресивних методів «регулювання» національних відносин, свідченням вироблення нової, принаймні зовні ліберальної національної політики, хоч і імперської за своєю суттю, спробою розширення соціальної бази цієї політики, в тому числі шляхом ідеологічної і політичної експлуатації тези про дружбу народів СРСР, стала пропагандистська кампанія з нагоди 300-річчя Переяславської угоди. Ця дата була задекларована як «національне свято» возз'єднання українського і російського народів країни, які прямують під «проводом Комуністичної партії вперед на шляху до комунізму» [253, арк. 134].

Варто вказати, що спочатку ідея про зазначення цього ювілею не знайшла підтримки у вищого радянського керівництва. Ще у жовтні 1952 року було направлено лист на ім'я Й. Сталіна про проведення урочистого святкування 300-річчя возз'єднання українського народу із російським. Копія була направлена Г. Маленкову. У пропозиції про святкування передбачалося створення комітету, будівельного пам'ятника, випуск кінокартин і здійснення інших заходів. Президія розгляд цього

питання відклала. Тому це питання було повторно поставлене перед М. Хрущовим [98, арк. 1].

У доповідній записці секретарю ЦК КПРС М. Хрущову від секретаря ЦК КП України Кириченка від 6 липня 1953 року висловлювалося прохання у зв'язку із святкуванням провести у Києві сесію Верховної Ради УРСР із запрошенням представників від Москви, Ленінграду і союзних республік, а також країн народної демократії; провести у Києві сесію Академії наук за участі представників АН СРСР і Академій наук союзних республік; створити новий кольоровий фільм «Богдан Хмельницький»; у м. Переяслав-Хмельницький створити монумент на честь возз'єднання України з Росією; дозволити УРСР створити у Москві на одній із центральних вулиць арку на честь возз'єднання; започаткувати бронзову медаль на честь возз'єднання; у день святкування почати будівництво 16-поверхового будинку Київського державного університету; побудувати у м.Київ приміщення для панорами, в якій буде відображено визвольну війну українського народу; перейменувати м. Проскурів Кам'янець-Подільської області у м. Хмельницький, а Кам'янець-Подільську область – на Хмельницьку; присвоїти Вінницькому військово-технічному училищу ім'я Богдана Хмельницького; провести у Москві у січні 1954 року гастролі Київського театру опери і балету імені Т. Г. Шевченка з постановкою опери «Богдан Хмельницький», а також Державної капели бандуристів, Українського народного хору і ансамблю танців УРСР [98, арк. 2–3].

Ініціатива українського керівництва не останньою чергою зумовлювалася прагненням до створення єдиної системи цінностей для східноукраїнського і західноукраїнського населення у рамках нав'язування радянського способу життя. Однак урочисті святкування із примусово-добровільним залученням громадян були не найкращим способом формування єдності в українському суспільстві.

Радянське керівництво м. Львова прагнуло продемонструвати готовність до участі у забезпеченні урочистих заходів. У доповідній записці

відповідального секретаря Урядового комітету з підготовки та проведення 300-річчя возз'єднання України з Росією Романова секретарю ЦК КП України О. Кириченку від 30 грудня 1953 року вказувалося, що Львівський обком КПУ просив вирішити питання про спорудження у м. Львові на Замковій горі монументу «Возз'єднання» на знак 300-річчя возз'єднання України з Росією. Але відділ науки і культури ЦК КПУ та Міністерство культури УРСР пропозицію не підтримали [98, арк. 24].

Водночас навіть багато місцевих чиновників не розглядали організацію святкування, як один із пріоритетних напрямів роботи. На бюро Київського обкому КП України 31 березня 1954 року зазначалася незадовільна організація Переяслав-Хмельницьким райкомом партії заходів щодо святкування. Вказувалося, що в районі «не створено напруженої обстановки» щодо підготовки до свята. Керівний склад району мало виступає перед трудящими з лекціями за тезами ЦК КПРС «Про 300-річчя возз'єднання України з Росією». Слабо організовано роботу з популяризації серед трудящих району історичного і політичного значення цієї події. Керівники деяких будівельних трестів, управлінь недооцінили важливого політичного значення заходів, які заплановано провести у Переяславі-Хмельницькому та в районі, безвідповідально ставляться до забезпечення будівель технічною документацією, фінансуванням, матеріалами, устаткуванням і цим зривають графік, затверджений постановою Ради Міністрів УРСР від 20 січня 1954 року про закінчення будівництва, благоустрою та упорядкування вулиць і під'їздів до м. Переяслав-Хмельницький [103, арк. 41].

Відповідності до постанови Президії ЦК КПРС від 21 вересня 1953 року і ЦК КПУ від 6 листопада 1953 року у всіх областях зачитувалася та роз'яснювалася ця постанова [98, арк. 43].

Святкування відбувалося із проведенням багатьох масштабних заходів. Показником участі окремих областей у святкуванні стала кількість проведених мітингів із визначенням числа присутніх на них громадян. За даними колишніх «особливих папок» ЦК КП України у м. Харкові 9 грудня

1953 року було проведено 38 зібрань, присвячених святкуванню «возз'єднання». У м. Харків на зборах і читаннях були присутніми 14506 осіб і виступили 206 осіб. З 9 по 14 грудня 1953 року у Ізмаїльській області було проведено 850 зборів, де були присутніми більше 150000 осіб і виступили 3057 осіб [98, арк. 44].

Широкомасштабні урочистості (впродовж усього першого півріччя 1954 року відбувалися декади, огляди, збори, мітинги, сесії, від сільських рад до Верховної Ради СРСР) покликані були, за кремлівської режисури, показати, по-перше, рівноправність і рівність народів СРСР, їх вільний розвиток та одвічну і непорушну ленінську дружбу. По-друге, експлуатовалося пропагандистське кліше, розраховане на втлумачення на всій одній шостій планеті особливої ролі російського народу, його мови та культури. Якщо вже український народ у російському народіві «знайшов великого союзника, вірного друга і захисника в боротьбі за своє соціальне і національне визволення» [139, с. 18], то що вже говорити про інші, менш численні «народи-брати». І, по-третє, закладався, за оцінкою І. Лисяка-Рудницького «новий» старий курс щодо України. З одного боку, святкування 300-річчя Переяславської угоди мало легітимізувати належність України до імперії та замаскувати факт її поневолення, а, з другого – заспокоїти розтерзане, знекровлене, але не знищене українство, його потяг до свободи. Це засвідчив зроблений у тезах ЦК КПРС «Про 300-річчя возз'єднання України з Росією» (грудень 1953 р) наголос на тому, що «возз'єднання» України з Росією було «могутнім волевиявленням українського народу», що так «український народ врятував себе від іноземного поневолення і забезпечив можливість свого національного розвитку» [139, с. 18], що «український народ першим слідом за російськими братами став на шлях Жовтневої соціалістичної революції» [139, с. 13], виступив одним «з перших ініціаторів створення єдиної союзної держави» [139, с. 23], добився об'єднання своїх споконвічних земель. Але щоб у другого серед «рівних народів» не сталося «запаморочення від

успіхів», документ містив чіткі формули стосовно того, що «вирішальну роль у досягненні соціалізму в СРСР відіграв великий російський народ – провідна нація серед усіх рівноправних націй нашої багатонаціональної радянської держави», що «українські буржуазні націоналісти – ці найлютіші вороги трудящих – хотіли ліквідувати радянську владу, нацькувати українських трудящих на російських робітників і селян» [139, с. 24].

У ході «перейславської» кампанії 1954 року Кримську область зі складу РРФСР було передано до складу УРСР. Ця акція небезпідставно обґрунтовувалася фактором тісних економічних і культурних зв'язків, територіальною близькістю України та Криму. Вона подавалася також «як вияв дружби і безмежного довір'я російського народу до українського народу», якому залишалося тільки радіти і дякувати «своєму великому братові» [139, с. 70–76].

Академік О. Рафальський справедливо вказував, що святкування ювілею, вихід у світ численних пропагандистських і наукових публікацій, проведення різноманітних конференцій, фестивалів, виставок помітно вплинули на суспільну свідомість, розбудили національні почуття українців, представників етнічних груп. Кремлівське керівництво на чолі з М. Хрущовим дедалі ширше стало звертатися до національних відносин, заявляючи про дотримання «ленінських принципів національної політики», зміцнення дружби народів, рівноправність радянських республік. На етнонаціональні відносини в СРСР та УРСР помітний вплив справляла певна тимчасова розрядка міжнародної напруженості, розвиток зовнішньополітичних контактів [257, с. 257].

Передача Кримської області Україні для кремлівських вождів мала ще й пропагандистський, престижно-символічний характер, подібно членству УРСР в ООН, підписанню нею Паризьких мирних договорів, Дунайської конвенції (ще за часів Сталіна) та укладення УРСР договору про співробітництво в сфері культури з Польщею (вже після смерті тирана).

Цим самим Москва, як писав І. Лисяк-Рудницький, мала на меті «заспокоїти, до певної міри, українські патріотичні почування й амбіції» та «перевишколити Україну на молодшого спільника в рамках все імперської організації» [224, с. 301].

Загалом смерть Й. Сталіна виявилася переломним моментом у справі формування настроїв населення України. З одного боку, пересічні громадяни висловлювали побоювання за долю країни і сумніви щодо можливостей нового керівництва керувати нею, а з другого – висловлювали надії щодо реабілітації жертв репресій та покарання їх організаторів.

Боротьба за владу після смерті «вождя народів» показала надзвичайну важливість моніторингу настроїв суспільства із визначенням ставлення громадян до перспективних дій влади. Визначення кого із найвищих керівників воліли би бачити громадяни на чолі держави дозволяло прогнозувати їх реакцію на переділ владних повноважень. Така реакція, особливо у середовищі працівників правоохоронних органів та армійських підрозділів, дозволяла спрогнозувати, кого швидше за все підтримають силові відомства. Поряд із цим ставлення до правоохоронців також впливало на переділ влади у сфері вищого керівництва країною.

Л. Берія, з огляду на його дії, одним із перших використав моніторинг настроїв громадян для формування власної програми модернізації суспільства. Усвідомивши існування великого попиту на реабілітацію жертв репресій та посилення впливу місцевого керівництва, сформованого на базі національних республіканських кадрів, він перший запропонував такі нововведення суспільству. Саме тому Л. Берія для частини громадян до проведення XX з'їзду КПРС асоціювався із діячем, який відстоював реабілітацію жертв сталінських репресій.

Втілення у життя широкого обговорення арешту Л. Берії було для радянської країни безпрецедентним кроком. Але такий крок свідчив не так про демократизацію суспільства, як слугував формуванню та моніторингу настроїв населення. Визначення суспільних запитів і процесів такого

обговорення впливало на політичну поведінку лідерів радянського суспільства.

Можливо, що саме реагування громадян на зв'язок між Л. Берією та Й. Сталіним призвело до пізнішого «викриття культу особи Сталіна». На користь такої думки свідчать факти обговорень взаємин між Л. Берією та Й. Сталіним практично на кожних партійних зборах та зібраннях трудових колективів, на яких обговорювався арешт Л. Берії. Справді, якщо громадяни відразу пов'язали діяльність Л. Берії із Й. Сталіним, то пізніша дискредитація особи «вождя народів» виглядала досить логічно з огляду на практику очорнення колишніх керівників у Радянській країні. Причому така тактика давала певні плоди аж до тих пір, поки не було розвінчано діяльність засновника СРСР – В. Леніна. Аналіз настроїв населення УРСР та практик їх моніторингу дозволяє стверджувати, що після смерті Й. Сталіна узгодження певних дій вищого керівництва СРСР із сподіваннями пересічних громадян міцно увійшло у практику роботи владних органів, а формування вигідних для панівної верхівки переконань стало вагомим засобом боротьби за владу.

3.3 Вплив XX з'їзду КПРС на формування настроїв населення республіки

У лютому 1956 року відбувся XX з'їзд КПРС, який справив величезний вплив на формування настроїв населення СРСР, зокрема й України. На його закритому засіданні перший секретар ЦК КПРС М. Хрущов зачитав доповідь «Про культ особи та його наслідки». Формально XX з'їзд КПРС засудив репресивну практику, охарактеризовану як «культ особи Й. Сталіна», гостро виступивши проти масових репресій 30-х і 40-х років XX ст. У доповіді підтверджувався факт наявності давно опублікованого на Заході заповіту В. Леніна, в якому він виступав проти передачі влади в країні Й. Сталіну, доводилася відповідальність Й. Сталіна за поразки перших років війни з Німеччиною, депортації численних народів.

Існує версія, що ініціатива викриття культу особи на з'їзді і формулювання нових теоретичних положень у стратегії і тактиці комунізму належали лише М. Хрущову, А. Мікояну та М. Сулову [149, с. 20].

Після з'їзду доповідь було опубліковано окремою брошурою, яку обговорювали на закритих партійних зборах по всій території СРСР. Через деякий час за розпорядженням М. Хрущова брошуру було оприлюднено для безпартійних на підприємствах, в установах і вищих навчальних закладах. 4 червня 1956 року текст доповіді М. Хрущова був опублікований державним департаментом США. Але тривалий час радянські високопосадовці відмовлялися підтвердити його автентичність.

У СРСР доповідь М. Хрущова була вперше надрукована тільки у 1989 році. Однак критичні зауваження не повинні були завдати удару по основам радянського ладу. Тому без належних мотивів, безпідставно стверджувалося, що культ особи не змінив «глибоко демократичного, дійсно народного характеру радянського ладу» [227, с. 561].

У своїх дослідженнях радянські науковці ХХ з'їзд КПРС не розглядали як знакову подію радянської історії. Йшлося про нього, як про черговий успіх розвитку «радянської демократії» [194]. В офіційних виданнях вказувалося, що з'їзд «усунув перешкоди, пов'язані із культом особи, та відновив ленінські норми партійного життя» [192, с. 106], відновив дію ленінських принципів колективного керівництва та участь комуністів у обговоренні партійної політики і визначенні заходів щодо її здійснення [249, с. 109]. Одним із досягнень ХХ з'їзду вважалося розширення участі первинних партійних організацій у вирішенні різноманітних питань партійного та державного будівництва [153, с. 104–111; 212, с. 76–82]. Було наведено приклади успішної участі рядових комуністів у здійсненні контролю за діяльністю підприємств народного господарства та місцевих органів влади [206; 219; 247; 248; 265].

Наголошувалося, що культ особи не підірвав єдності ленінської партії та «істинно народного її характеру» [174; 175; 176; 177; 178; 179; 203; 282].

Поряд із цим вказувалося на важливість збереження партійного керівництва радянським суспільством [160, с. 3–14; 161, с. 3–12; 278, с. 40–51].

Але якщо у радянські часи вчені переважно обмежувалися обережною критикою культу особи, не виділяючи з'їзд серед інших «історичних» з'їздів партії, то у сучасний період, XX з'їзд КПРС іноді навіть розглядають як початок занепаду радянської системи [210, с. 363].

Найновіші дослідження переконливо доводять, що XX з'їзд КПРС був важливим кроком на шляху боротьби за владу у вищих ешелонах радянської еліти. Важливо, що М. Хрущов наполіг на скликанні з'їзду на вісім місяців раніше від передбаченого статутом строку. У грудні 1955 року саме М. Хрущов ініціював створення спеціальних робочих комісій для підготовки з'їзду. Серед таких комісій була й комісія «із розслідування діяльності Сталіна». У підготовлений текст доповіді М. Хрущов особисто було вніс деякі доповнення та факти, яким не планували надати розголосу. Хрущов отримав можливість критикувати сталінський режим, що забезпечило йому певні переваги над конкурентами, чого вони зовсім не усвідомлювали [272, с. 95–97]. Власне доповнення, які Хрущов вніс до підготовленого тексту доповіді, й спрямовувалися на підготовку ґрунту для подальшого наступу на політичних конкурентів.

Відомо, що реакція партійної номенклатури на доповідь М. Хрущова на XX з'їзді була, переважно негативною. Розвінчуючи Й. Сталіна, М. Хрущов отримував політичні дивіденди, важливі для його боротьби за верховну владу. Сам він завчасно потурбувався про те, щоб зробити недоступними архівні документи, які засвідчували його чималий особистий внесок у розгортання репресій. Десталінізації протидіяли не лише члени Президії ЦК КПРС, за винятком М. Хрущова та А. Мікояна, які впродовж чотирьох років після смерті вождя залишалися на своїх ключових посадах. Основна частина партійного апарату також не була готова розвінчувати культ особи Й. Сталіна. Тому кадрові перестановки стали для М. Хрущова засобом

забезпечення десталінізації із паралельним укріпленням власного становища керівника держави.

Дослідник С. Кульчицький зазначав, що з перемогою М. Хрущова українська політична еліта отримувала істотну перевагу над управлінською елітою інших регіонів країни. Адже кадри, які новий вождь знав особисто і міг покластися на них, походили здебільшого із України. В Москву злітали на високі посади українські діячі. За законами номенклатури, кожний з них тягнув «своїх» [223, с. 111–112].

Архівні матеріали свідчать, що реакція членів КПРС у процесі обговорення доповіді М. Хрущова демонструвала цілком протилежні оцінки діяльності «вождя народів». Більшість кримчан засуджували злочини, але залишалось немало й таких, хто не вважав Сталіна злочинцем [251, с. 118–122]. Зібрання й активи комуністів Херсонської області схвалили роботу ЦК КПРС у справі відновлення ленінських норм партійного життя, розвитку демократії, впровадженню принципів колективного керівництва [115, арк. 17]. На зборах активу Станіславської обласної партійної організації 12 березня 1956 року зазначалося, що критика культу особи повинна супроводжуватися критикою партійних працівників, які не розібравшись у справах, нав'язували свої часто необґрунтовані установки і вимагали їх беззастережного виконання, користуючись своїм високим службовим становищем [115, арк. 30]. На партзборах вказувалося на численні факти порушення принципів колективного керівництва [124, арк. 272].

В Україні часто висловлювалися думки про необхідність зняття портретів Й. Сталіна та винесення його тіла з Мавзолею [124, арк. 34]. Фіксувалися численні факти псування або знищення портретів Й. Сталіна. До прикладу, у Добрянському районі І. Піун почав троцяти вікна у райкомі партії, викрикувати на адресу партії непристойні слова. У військово-авіаційному училищі після ознайомлення льотчиків із доповіддю М. Хрущова на портреті Сталіна викололи очі. У деяких колгоспах і установах та шкiлах після читання доповіді було знято портрети Й. Сталіна

[115, арк. 112]. 13 квітня 1956 року у клубі колгоспу «Шлях до комунізму» Сивашського району колгоспник А. Барков розірвав портрет Сталіна і спалив його. Напередодні колгоспники розмовляли про суцільне знищення портретів Сталіна, пов'язуючи з його іменем загибель багатьох громадян на війні [121, арк. 34]. Офіцер у відставці із Золотоноші П. Камишан зазначив: «У мене складається враження, що керівником банди Л. Берія був Й. Сталін, а тому його портрет не повинен висіти поруч із портретом Леніна» [124, арк. 42]. У промартілі «Паризька комуна» (м. Чернігів) під час читання доповіді М. Хрущова у червоний куток зайшов робітник М. Дубянський, який прослухавши частину доповіді, схопився і зірвав портрет Й. Сталіна назвавши його бандитом [115, арк. 111]. 30 березня 1956 року о 22.00 у м. Білгород-Дністровський невідомі особи розбили пам'ятник Сталіну [121, арк. 7].

Ставлення населення України до подолання наслідків культу особи можна охарактеризувати шляхом аналізу запитань, що порушували на партійних зборах у різних областях України. Зокрема присутні на зборах партактиву Закарпатської області поставили запитання: «Невже у Сталіна не було заслуг перед народом»? [115, арк. 69] У Добрянському районі після читання доповіді М. Хрущова запитували: Чому при житті Й. Сталіна члени Політбюро, а пізніше Президії ЦК КПРС рішуче не виступали проти культу особи? Чи переважають помилки Й. Сталіна над його заслугами перед народом? Чи буде перебувати тіло Й. Сталіна у мавзолеї? Як потрібно вчинити із закладами, організаціями та установами, яким присвоєно ім'я Й. Сталіна? Чи є Й. Сталін класиком марксизму-ленінізму? Чи буде перевидано твори реабілітованих Косіора, Постишева та інших? Чи не пов'язано лихо народу у 1932–1933 років із культом особи? Що буде далі із портретами та пам'ятниками Сталіну? Чому на XX з'їзді не представили Союз комуністів Югославії? Чому Г. Маленков, знаючи про недоліки, не виявив принциповості? Чим викликано обнародування доповіді Хрущова? [115, арк. 112]

Партійне керівництво, наказуючи організувати зібрання та змушуючи вислуховувати партійні рішення, виявилось не готовим до такого формату спілкування із громадянами, не змогло передбачити їх небувалу активність. Більше того, партійна верхівка, сама того не бажаючи, створила підґрунтя для формування опозиційних настроїв, як серед рядових однопартійців, так і у середовищі тих людей, які свято повірили у серйозність намірів нового керівництва країни [156, с. 115].

У мемуарах М. Хрущова звертається увага на недалекоглядність керівництва країною у справі оприлюднення інформації про масові репресії сталінізму та перекладання вини за масові злочини на Л. Берію. М. Хрущов свого часу критикував М. Шолохова за те, що у романі «Вони билися за Батьківщину» представлено головним винуватцем масових репресій не Й. Сталіна, а Л. Берію. Проте М. Хрущов наголошував, що тривалий час знаходився у полоні позитивних уявлень про Й. Сталіна [147, с. 16]. На наш погляд такий «реверанс» у бік «вождя народів» поряд із наголосом на вині Л. Берія був одним із перших «кроків назад» у справі десталінізації. І зумовлювався він страхом партійної верхівки перед викриттям всіх злочинів сталінізму у зв'язку із неконтрольованим процесом обговорення на закритих партійних зборах доповіді М. Хрущова із засудженням культу особи. Цей процес міг зайти занадто далеко у справі обговорення природи Радянської держави і ролі «культу особи» в її утворенні й існуванні.

Під час ознайомлення комуністів із доповіддю виникали сумніви у необхідності ознайомлення з нею комсомольців і безпартійного активу [124, арк. 33]. Коментуючи заходи з подолання культу особи, викладач Черкаського педінституту кандидат філософських наук А. Барандес висловився, що критика культу особи є помилковою [121, арк. 114]. Деякі комуністи виступали проти оголошення Й. Сталіна ворогом народу, мотивуючи свою позицію тим, що він був «великим теоретиком марксизму-ленінізму» [124, арк. 27]. Водночас висловлювалося й переконання, що заслуги Й. Сталіна поступаються його злочинами. Учасники війни із

обуренням наголошували на нездатності «вождя народів» організувати гідний опір ворогу у перші дні після нападу Німеччини [124, арк. 15]. Найбільш критично до влади відбувалися зібрання партійного активу у західноукраїнських областях.

За інформацією завідувача відділом партійних органів ЦК КПУ І. Вівдиченка обговорення підсумків з'їзду показало, що багато керівних партійних, радянських, профспілкових і господарських працівників «відірвалися від мас», грубо реагуючи на законні вимоги і прохання трудящих [115, арк. 71]. Показово, що обговорення культу особи Й. Сталіна спонукало рядових комуністів звернути увагу на якість виконання своїх службових обов'язків місцевими чиновниками. Дозвіл влади висловлювати свою думку відразу позначився на аналізі роботи місцевого партійного керівництва рядовими комуністами. Негативні відгуки отримували нехтування інтересами і потребами місцевого населення, прагнення за будь-яку ціну виконати вказівки високопосадовців, не враховуючи реальні можливості виробництва. Отже, громадяни не були позбавлені можливості критично мислити, і зауваження на адресу місцевих керівників свідчили про неприйняття частиною суспільства дій вищого керівництва СРСР.

В «Інформації про хід обговорення підсумків XX з'їзду КПРС на зборах трудящих і партійних організаціях УРСР» від 31 березня 1956 року перший секретар ЦК Компартії України О. Кириченко повідомляв ЦК КПРС, що на деяких зборах «мали місце демагогічні виступи, в яких критика культу особи фактично зводилася до заперечень всіляких авторитетів взагалі... Це призводило до поширення різного роду чуток та домислів». Тривогу керівника республіканської партійної організації викликала «безпорадність» працівників ідеологічного фронту – викладачів вузів, науковців у нових умовах. Деякі з них вносили пропозиції тимчасово припинити читання лекцій х окремих предметів суспільних наук [156, с. 116].

Обговорення доповіді М. Хрущова на XX з'їзді КПРС спричинило зростання кількості антирадянських виступів. Поширенішим стало

розповсюдження листівок або написів на будівлях антирадянського змісту. 24 березня 1956 року у Київському університеті в приміщенні головного корпусу було знайдено листівку антирадянського змісту: «Дорогі українці! Оголошені нашим сміливим вождем листи говорять нам про початок боротьби з колонізаторами російськими. Досить нам неволі. Хай живе наша Україна! Знищуйте їх, нас кличе наш вождь» [121, арк. 12]. 15 квітня 1956 року у приміщенні головного корпусу Київського університету було виявлено напис: «Геть окупантів з України. Перетворили її на колонію і доять як хочуть» [121, арк. 32]. На початку 1956 року почастишали випадки, коли у райони Хмельницької області на адреси громадян надходили антирадянські листівки, написані від імені «Народно-трудового союзу» із закликами до повалення радянської влади [121, арк. 43]. Секретар Київського обкому П. Тронько повідомляв про виявлення на території Сквирського і Володарського районів області листівок «Національно-трудового союзу» антирадянського змісту. Такі ж листівки були виявлені у Києві по вул. Комінтерну, у музеї Українського мистецтва [121, арк. 78]. У ніч з 6 на 7 листопада 1956 року на залізничному полотні селища Гніваних також було знайдено антирадянські листівки [121, арк. 131].

5 серпня 1956 року у ряді сіл Володарського, Білоцерківського, Ставищанського і Таращанського районів були скинуті листівки «національно-трудового союзу російських солідаристів» російською мовою. У листівках вказувалося, що М. Хрущов на XX з'їзді сказав не всю правду. Він уникає говорити про свою участь у репресіях. Повстання 1920-х років називалися прикладами криз радянської системи влади, а кризами розвитку економіки було оголошено колективізація та голод. Підкреслювалося, що відмовившись на словах від Й. Сталіна, його послідовники продовжують курс на пріоритетний розвиток важкої промисловості, а, отже, потреби людей відходять на другий план. Вимагалось звільнення всіх політв'язнів, проведення відкритого судового засідання над тими, хто засуджував невинних людей, розслідування «єжовщини», розслідування причетності

кожного із сучасних керівників до репресивної діяльності, перейменування всіх міст і сіл, яким присвоєно імена радянських вождів, дозвіл безперешкодної критики на всіх зібраннях політики КПРС, перегляду Конституції, створення безпартійних радянських, профспілкових та інших організацій, свободи політичних партій і угруповань, переходу на 7 годинний робочий день, підвищення заробітної плати на 30 %, отримання колгоспниками права на вільне пересування всією країною. Наголошувалося, що комунізм перетворився на реакційну силу [121, арк. 72].

За даними секретаря ЦК КПУ С. Червоненка, після XX з'їзду було зафіксовано численні вияви незадоволення радянською дійсністю у середовищі євреїв, значна частина яких висловлювала думку про необхідність еміграції до Ізраїлю [121, арк. 101].

Пересічні громадяни обговорювали й мотивацію самого М. Хрущова до виголошення доповіді «Про культ особи». Вже наприкінці 1956 року лунали висловлювання, де дії М. Хрущова характеризувалися виключно як боротьба за владу. Зокрема викладач черкаської середньої школи № 8 Кириченко заявив, що М. Хрущов сконцентрував повноту влади у своїх руках, принижуючи інших керівників. Викладач Чигиринського бухгалтерського технікуму А. Сугаков зазначив: «Негідники бали влаштовують, бардак розвели, а народ душать. Гірше, аніж за Сталіна розвели аристократів. Я душу вкладав у радянську систему, оскільки вона сама по собі непогана, але цей гніт, знуцання над трудовим народом вивели мене з терпіння» [121, арк. 115]. У Черкаській області в с. Христинівка 17 жовтня 1956 року А. Астахов указав, що існує і культ Хрущова, оскільки він відмовляється спілкуватися із рядовими комуністами [121, арк. 163]. Комсомолец Бойчук, який працював шофером колгоспу 300 річчя возз'єднання Борщівського району Тернопільської області, сказав, що хто б не був у керівництві країною, всі будуть так поступати, як поступав Сталін, і що коли помре Хрущов, його також будуть сварити, як це роблять щодо Сталіна [124, арк. 34].

Реабілітація започатковувалася з нульового варіанту за цілковитої відсутності нормативно-правових документів. За цих обставин центральні партійні органи санкціонували дозвіл державним структурам щодо прийняття нормативно-правових документів, які забезпечували врегулювання питань юридичної реабілітації репресованих, спецпоселенців, громадян, безпідставно виселених в адміністративному порядку, учасників націоналістичного підпілля. Партійно-державна еліта, яка розпочала і очолила реабілітацію, зробила її вибірковою та обмеженою, контролюючи масштаби проведення цього утаємниченого процесу. Відновлення в правах репресованих періоду «хрущовської» відлиги мало закритий характер. Вибірково проходило притягнення до відповідальності окремих працівників НКВС, МДБ, причетних до масових репресій, фальсифікації кримінальних справ, незаконних методів ведення слідства.

Можливо саме тому одним із наслідків проведення XX з'їзду і започаткування процесу реабілітації стали повстання у таборах на всій території СРСР. В'язні вимагали перегляду їхніх справ, звільнення засуджених за антирадянську діяльність. Не обійшли ці події й територію України. Зокрема 24–25 червня 1956 року у табірному відділенні № 80 м. Кривий Ріг відбулося повстання ув'язнених, які вигнали з табору наглядачів та здійснили спробу підпалити табір. Було висунуто вимогу звільнити всіх ув'язнених, які перебували у табірному відділенні і кому комісія Президії ВР СРСР по Дніпропетровській області відмовила у цьому [120, арк. 28]. Повстання у таборах СРСР показали, що масштабне застосування силового тиску на суспільство в умовах поширення критичних настроїв вже не забезпечувало потрібного панівній верхівці результату. Поступово страх перед застосуванням державного примусу поступався критичному переосмисленню радянської дійсності. Варто наголосити, що абсолютна більшість людей не виступали проти радянського ладу, але схилилася до необхідності його модернізації. Причому частина варіантів

вдосконалення наявних у суспільстві відносин владними структурами розглядалася виключно як антирадянська агітація.

Як засвідчують джерела, протягом квітня 1954 – квітня 1959 років кількість політичних в'язнів скоротилася у 40,7 рази, а їхня частка серед всіх ув'язнених зменшилася з 33 до 1,2 відсотка. Згідно з указом Президії Верховної Ради СРСР від 10 березня 1956 року отримали право повертатися на попередні місця проживання так звані українські націоналісти. Із заарештованих у 1944-1953 роках у західних областях України 103828 так званих «бандитів» та 203662 звідти виселених після XX з'їзду КПРС повернулися в Україну понад 100 тис. осіб. У тому числі й значна частина, всупереч волі українських властей, в західні області, що внесло особливий фермент в суспільно-політичне життя всієї України у наступні роки [253, с. 137].

На формування політичних настроїв тих, хто повертався із спецпоселень, суттєвий вплив справило те, що більшості з них не було висунуто жодних звинувачень. Безпідставне, на їхню думку, насильство держави формувало відповідне ставлення до неї. Збереження пріоритету державних цінностей над потребами та інтересами особи у період певної лібералізації суспільно-політичного життя після XX з'їзду КПРС не змінило уявлень громадян про відносини між ними і державою. Радянська ідентичність зберегла однією із своїх ознак уявлення про те, що красти в рамках суспільної моралі можна у держави, але не у громадян. На підтвердження цієї тези наведемо слова одного із робітників, які у спецповідомленнях правоохоронних органів кваліфікувалися як найбільш поширені висловлювання про крадіжки.

29 березня 1956 року у м. Херсон під час лекції «Охорона соціалістичної власності – основа багатства і могутності СРСР» на артілі «Стройтехмонтаж» електрик С. Старюк заявив: «Люди, які беруть щось із виробництва – це не злодії, а це голодні, їм немає чого їсти, і вони вимушені брати на виробництві. Я сам носив з елеватора пшеницю у чоботах, а зараз я

куюю з-під прилавка ковбасу. Так невже це крадіжка? Тридцять вісім років ви обманюєте народ своїми обіцянками, а нічого не даєте. У магазинах нічого немає, народ ходить голодний. Чому ви не говорите, скільки народу розстріляли, а тепер прагнете перекласти відповідальність на когось? Де ви були тоді, що ви робили? [121, арк. 8].

Подібні висловлювання фіксувалися на всій території УРСР. І лекторам ЦК КП України було досить складно відповідати на такі зауваження. Не завжди вдавалося виправдати негаразди радянської дійсності «помилками та прорахунками попереднього керівництва». Громадяни замислювалися, чому із порівняно короткого часу існування СРСР значна частина припала на існування культу особи. Багато пересічних людей почували себе обманутими владою.

Руйнування віри народу в мудрість Й. Сталіна та його відданість ідеям соціалістичного та комуністичного будівництва призвела до поширення критичного переосмислення радянської дійсності. І якщо у середовищі колишніх фронтовиків ще до проведення XX з'їзду КПРС засуджувалися великі втрати на війні, невважене планування та здійснення військових операцій, то після нього критичні зауваження вже лунали на адресу радянського керівництва, яке не змогло забезпечити підвищення рівня життя громадян попри всі обіцянки побудувати комуністичне суспільство. Це було однією із причин розгортання М. Хрущовим житлового будівництва, а також запровадження грошової оплати праці колгоспникам та відміни їх «прикріплення» до колгоспів. XX з'їзд КПРС і критика культу особи створили ситуацію, коли пересічні громадяни отримали можливість критикувати владу. Така можливість, поєднана зі створенням умов для широкого обговорення доповіді М. Хрущова, породила сумніви у тому, що СРСР рухається у правильному напрямку і може мати успіх у протистоянні із США. Крім того, хоча й тимчасове, але створення атмосфери критичного переосмислення дій радянського керівництва сприяло усвідомленню певних

відмінностей у інтересах держави та народу, які переважно полягали у неприйнятті існуючої системи розподілу матеріальних благ

Загальне незадоволення системою розподілу матеріальних благ або ж критичне ставлення до неї призвело до формуванню специфічної кримінальної субкультури, однією із ознак якої була заборона тим, хто підтримував «основні поняття» злочинського «закону» у будь-який спосіб співпрацювати із владою. А той факт, що значна частина радянських громадян або безпосередньо пройшла через табори або у той чи інший спосіб була вимушена спілкуватися із колишніми в'язнями, обумовлював поширення переконання, що держава «завинила» перед народом, а тому таку «несправедливість» можна усунути шляхом розкрадання державного або суспільного майна.

У таких умовах судами республіки тільки за три квартали 1956 року було засуджено за розкрадання державного і громадянського майна 13162 особи проти 12191 особи за цей період у 1955 року. За дрібні розкрадання за грати потрапила у 1956 році 9291 особа проти 10113 у 1955 році. Більшість крадіжок було скоєно у колгоспах [116, арк. 92]. Ставлення до колгоспів може відобразити випадок на Черкащині у м. Лисянка, коли офіцер П. Сич у вечірній школі у присутності учнів, вказуючи на скелет людини, заявив: «Це скелет колгоспника, який розрахувався із державою, з усіма натуральними податками, а у нього залишилися самі ребра» [121, арк. 114]. А комуніст Мартиненко із колгоспу імені Й. Сталіна зазначив у 1956 році: «Добре, що Сталін помер, а то колгоспникам довелося б туго» [124, арк. 41].

У 1956 році за даними МВС, порівняно із попереднім роком, зросла кількість особливо небезпечних злочинів (вбивства, пограбування, зґвалтування) та вияви хуліганства, яке ставало справжнім бичем радянського суспільства. Тільки за 1955–1956 роки кількість злочинів зросла на 62 %. За цей самий час кількість особливо небезпечних злочинів збільшилася на 32,4 %. Причому 74,3 % були притягнуті до відповідальності уперше, що свідчило про досить сумнівний успіх пропаганди соціалістичного

способу життя. Більшість притягнутих до кримінальної відповідальності становили молоді люди віком до 18 років, у тому числі й комсомольці. Протягом 1955–1956 років значно зросла кількість притягнутих до відповідальності осіб, які ніде не працювали. Водночас тільки у притягнутих до відповідальності за розкрадання соціалістичної власності у 1956 році було вилучено цінностей та описано майна на 72000000 крб [119, арк. 235–236]. Не відійшли у минуле й масові бійки [122, арк. 8], напади на відділи міліції з метою визволення ув'язнених [119, арк. 301].

Поширення критичного сприйняття радянської дійсності після ХХ з'їзду КПРС створило для радянського керівництва проблеми, вирішення яких фактично перебувало поза межами панівної системи.

Сучасні вітчизняні вчені висловлюють слушну думку про те, що М. Хрущов не сподівався на досить бурхливу реакцію на свою доповідь. Така реакція стала загрозливою і для самої радянської владної верхівки. Тому М. Хрущов через деякий час надав перевагу обмеженню демократичних перетворень у суспільстві [158, с. 69; 202, с. 49–50]. Партійне керівництво було змушене вдатися до обмеження плюралізму думок та до політичних репресій [156, с. 115–117]. Це свідчило про нестійкість радянської системи до самокритики. Керованість цього процесу виявилася фікцією, а його наслідки вже у роки «відлиги» містили у собі певну загрозу цілісності СРСР.

Критика культу особи, що прозвучала від М. Хрущова, не зняла у народній свідомості звинувачень на адресу найближчих соратників Й. Сталіна. А розрахунок на мовчазне сприйняття людьми будь-яких партійних рішень, в тому числі і кероване засудження культу Й. Сталіна із розрахунку на «виховану» ним же слухняність, був недалекоглядним. Тому критика культу особи, що мала, на думку партійного керівництва забезпечити збереження радянського ладу, зробила можливим його існування ще протягом певного періоду, але водночас стала початком його занепаду [289, с. 128–130].

Вже через кілька місяців після XX з'їзду КПРС було ухвалено рішення, які спрямовували партійні організації, силові структури на протидію опозиційним настроям. Обговорення листа ЦК КПРС від 19 грудня 1956 року «Про посилення політичної роботи партійних організацій на місцях і припинення вилазок антирадянських ворожих елементів» в низових партійних осередках вилилося в гучну ідеологічну кампанію, під час якої було скориговано досягнуті в процесі десталінізації країни здобутки. Проте на XXII з'їзді КПРС, який відбувся у жовтні 1961 року, було сформульовано подальші заходи боротьби із «культутом особи», які передбачали перейменування населених пунктів, названих на честь Сталіна, демонтаж його пам'ятників та винесення тіла «вождя народів» із Мавзолею. Унаслідок цього в Україні було змінено 56 політико-географічних назв, у тому числі область, економічний район та 9 адміністративних районів. Якщо раніше, у 1949 році до 70-річчя Й. Сталіна, М. Хрущов звертався до нього із пропозицією перейменувати Станіслав (тепер Івано-Франківськ) на Сталінокарпатськ, а Херсон – на Сталінодніпровськ [17, арк. 64–66], то на початку 1960-х саме М. Хрущов був ініціатором заборони присвоювати містам, підприємствам та установам імена живих діячів.

Одним із підсумків роботи XXII з'їзду КПРС стало ухвалення «Морального кодексу будівника комунізму». Специфіка його підготовки та ухвалення свідчила про те, що значна частина радянського суспільства зі всією серйозністю ставилася до змісту цього документа. Значна частина комуністів вірила у можливість побудови перспективного комуністичного суспільства. І хоча колективне обговорення Кодексу не проводилося, але його поява свідчила про успіхи впливу комуністичної ідеології.

Таким успіхам сприяли досягнення СРСР у сфері економічної діяльності. Із великим піднесенням радянське суспільство сприймало польоти у космос Ю. Гагаріна та Г. Тітова, які дозволяли стверджувати про успіхи радянської науки та виробництва. Переконаність у перевагах радянського ракетобудування формувала впевненість у тому, що СРСР

здатний перемогти США у гонці озброєнь. Впевненість у могутності країни додавало випробування найпотужнішої у світі термоядерної бомби, вибухова хвиля якої була такою потужною, що зробила повний оберт навколо Землі. Саме на рубежі 1960-х років М. Хрущов зміг зміцнити свою владу, що певний час дозволяло йому експериментувати в економічній, соціальній та політичній сферах.

Водночас на початку 1960-х років, особливо у середовищі партійної номенклатури, все більшого поширення набуло незадоволення правлінням М. Хрущова. Ініційовані М. Хрущовим структурні реформи системи управління, волюнтаризм та зростаючі ознаки формування вже його «культу особи» викликали незадоволення широких верств громадян та апарату управління.

За свідченням колишнього коменданта Кремлівського полку певне занепокоєння у суспільстві виникло у зв'язку із перепохованням Й. Сталіна і винесенням його тіла із Мавзолею 31 жовтня 1961 року Громадянам перешкоджали у доступі до Мавзолею під час перепоховання. Було виділено спеціальних працівників для з'ясування настроїв населення із визначенням можливості безперешкодно перепоховати тіло Й. Сталіна на кладовищі. Загальний настрій громадян, що з часом поширився країною, формулювало запитання: «Чому це питання вирішили, не порадившись з народом?» Тому з метою уникнення заворушень червону площу звільнили від людей, закривши всі входи під приводом проведення репетиції техніки військ Московського гарнізону до параду [145].

Останні роки хрущовської «відлиги» було позначено суперечливими процесами у сфері розвитку економіки. Спостерігалось масштабне зростання капіталовкладень та кредитування, прискореними темпами відбувалося продукування засобів виробництва за зростання масштабів трудової міграції із сільської місцевості у міста. Водночас спостерігалось порушення диспропорцій промислового розвитку та розвитку сільського господарства, зростання дефіциту бюджету та зменшення обсягів виробництва товарів

групи «Б». У таких умовах посиленням незадоволення реформами М. Хрущова ставало власне саме реформування, яке сприймалося як ознака нестабільності, невваженості керівництва та відсутності коректних планів подальшого розвитку.

Характеризуючи таку ситуацію у жовтні 1964 року на зборах партактиву Києва П. Шелест зазначив, що протягом останніх десяти років у сільському господарстві лише півтора року не здійснювалася реорганізація [133, арк. 9]. Незадоволення партійних та радянських працівників стилем та характером реформування призвело до їх відвертого дистанціювання від дій партійного лідера. Місцеві керівники намагалися врятувати свій авторитет у очах громадян саме у такий спосіб, оскільки постійні зміни, ініційовані М. Хрущовим, суспільство стало сприймати як синонім нестабільного розвитку. Виваженість у взаєминах радянського лідера із керівництвом на місцях було порушено, що й спричинило його усунення від влади.

У свідомості громадян утвердилося певне розмежування успіхів Радянської держави та її лідера. Досягнення у сфері економічного будівництва переважно зараховували на користь держави, а прорахунки – у негатив до лідера. Тому попри успіхи М. Хрущова на початку 1960-х років почала формуватися і зміцнюватися опозиція йому в особі багатьох висунутих ним же партапаратників, незадоволених його експериментами господарників, а також тих, хто вважав реформи у сфері десталінізації половинчастими. У результаті найбільш сконсолідованими антихрущовськими силами виявилися ті, хто виступав з позицій «неосталінізму», бойкотуючи реформи періоду «відлиги» [218, с. 9–12].

Відставка М. Хрущова продемонструвала усунення пересічних громадян із політичного життя, виявляючи перевагу партапарату у політичній діяльності. Проте така ситуація цілком задовольняла радянське суспільство. Реакція суспільства на державний переворот у жовтні 1964 року була досить показовою. В УРСР не було зафіксовано жодного протесту після

усунення М. Хрущова від влади. Партактиви та збори трудящих відбувалися у радянських традиціях, коли промовці критикували поваленого лідера, приписуючи саме йому всі негаразди та прорахунки. Аналіз запитань, які ставилися на таких зборах, дозволяв місцевим партійним керівникам доповідати у ЦК КП України, що громадяни схвально зустрічали повідомлення про рішення пленуму, не виявляючи симпатій до М. Хрущова [131, арк. 56–94].

Загалом боротьба проти культу особи Й. Сталіна, яка задумувалася представниками вищої партійної еліти як шлях до власного володарювання, вилилася у досить серйозні зміни політичної свідомості населення країни, яке сприйняло критику Й. Сталіна, як поштовх до перегляду багатьох цінностей радянської системи. Усвідомлення масштабів такої загрози, можливо, було таким серйозним, що змусило М. Хрущова вдатися до перевіреної радянськими керівниками тактики «пошуку зовнішніх ворогів». Така тактика дозволяла на певний час відвертати увагу суспільства від внутрішніх соціально-економічних та суспільно-політичних проблем.

Проте суспільство, якому постійно нав'язували «страх перед війною» як один із варіантів застосування мобілізаційних політичних технологій, не могло з успіхом здійснювати економічні перетворення в умовах прискореного розвитку НТР, що вимагала участі у світовому поділі праці та посилювала вимоги до конкурентоздатності країн на світовому ринку.

Обговорення в українському суспільстві доповіді М. Хрущова на XX з'їзді КПРС засвідчило, що громадяни не забули і не пробачили радянським діячам страхітливого голодомору-геноциду, ініційованого Й. Сталіним. Усна історія нерідко мала більший вплив на громадян, аніж стандартизований її виклад фаховими істориками.

Критичні зауваження на адресу влади з приводу визначення причин значних втрат у Другій світовій війні та невдач і катастроф 1941 року залишалися однією із причин того, що владні структури у роки «відлиги» відмовлялися від широкого святкування «перемоги». Пам'ять про жахи війни

переважала бажання святкувати цю подію. Тим більше, що у своїй доповіді на з'їзді М. Хрущов акцентував на тяжких втратах та їх наслідках.

Вкрай важливим для подальшого розвитку суспільства виявилось сформоване унаслідок обговорення доповіді М. Хрущова переконання, що за певних обставин радянську дійсність можна критикувати. Конструктивність такої критики з погляду радянських чиновників досить важко було контролювати. Її можливість породила громадян, які увійшли в історію під назвою «шестидесятників», а з часом – і дисидентів.

Усвідомлення громадянами можливості і доцільності модернізації радянської системи стало тією силою, яка з середини підточувала її міцність. Невідповідність багатьох обіцянок вищого партійного керівництва тогочасним реаліям примушувала громадян замислюватися над причинами такого становища. І важливо, що вину за негаразди не вдалося повністю «звалити» на радянських лідерів, які були усунуті від влади, оскільки у середовищі пересічних громадян було поширене переконання у тому, що й ті керівники, які перебували при владі, несуть відповідальність за дії попередників. Така відповідальність витікала із переконання у тому, що якщо дії попередників були незаконними, то наступники мали б свого часу виступити проти них. А якщо цього не відбулося, то й відповідальність має бути спільною.

Висновки до розділу 3

Аналіз впливу партійно-державної політики на формування настроїв населення України дає змогу солідаризуватися із позицією тих вітчизняних та зарубіжних дослідників, які стверджують, що доповідь М. Хрущова про культ особи стала важливим чинником, який у подальшому зумовив розпад СРСР.

Значна частина громадян України висловлювала недовіру радянським владним структурам через поширення критики на адресу керівників, які втратили владні повноваження. В українському суспільстві, попри всі зусилля офіційної пропаганди, було поширеним переконання у тому, що

звинувачення високопосадовцями один одного у «відступі від ленінського стилю керівництва» чи у співпраці із зарубіжними розвідками, були одними із засобів боротьби за владу. Прагненням не поступитися владними повноваженнями пояснювали й критику культу особи М. Хрущовим. Вважалося, що М. Хрущов вдався до критики Й. Сталіна та його оточення для того, щоб усунути від влади деяких своїх опонентів. Водночас значна частина громадян із сумом сприйняла повідомлення про смерть Й. Сталіна, висловлюючи сумнів у можливості його наступників успішно керувати державою. Така позиція була більше поширена серед східноукраїнського населення порівняно із західноукраїнським.

Не можна стверджувати, що зі смертю Й. Сталіна українське суспільство однозначно стало сподіватися на послаблення тиску панівної партії. Поштовхом до таких очікувань стала навіть не так ініційована Л. Берією реабілітація жертв сталінських репресій, як виголошення М. Хрущовим доповіді на XX з'їзді КПРС.

Послаблення тиску на суспільство в роки хрущовської «відлиги» було достатньо для формування підґрунтя для критичного сприйняття радянської дійсності. Таке критичне сприйняття відобразилося й на уявленнях громадян України про можливість певних радянських лідерів успішно керувати країною після смерті Й. Сталіна. Частина людей скептично сприймала здатність Г. Маленкова вирішувати складні питання внутрішньої та зовнішньої політики. Певний час із недовірою ставилися й до управлінських здібностей М. Хрущова. З часом волюнтаризм М. Хрущова та його прагнення до формування власного культу особи стали причинами того, що громадяни України, багато вихідців з якої були зобов'язані своїм кар'єрним зростанням саме М. Хрущову, досить спокійно поставилися до усунення його від керівництва державою.

Неоднозначно сприймався в Україні процес реабілітації жертв сталінських репресій. З одного боку, громадяни позитивно сприймали «відновлення справедливості», а з другого – негативно ставилися до

обмеженості реабілітаційних заходів. Водночас частина суспільства, особливо члени КПРС, із недовірою поставилися до необхідності критики культу особи, вбачаючи у цьому загрозу для радянської держави. Подібні твердження набули поширення й у середовищі працівників правоохоронних органів, частина яких була особисто причетна до репресій і не бажала оприлюднення даних про це.

Послаблення в роки «відлиги» контролю правоохоронних органів за діяльністю партійного апарату суттєво посилило його роль і, відповідно позначилося на сприйнятті громадянами місцевих партійних чиновників. Для багатьох пересічних громадян правоохоронні органи поступилися першістю працівникам партапарату в уособленні влади на місцях.

РОЗДІЛ 4

РОЛЬ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН У ФОРМУВАННІ НАСТРОЇВ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

4.1 Розгортання «холодної війни» в останні роки сталінщини як чинник визначення настроїв населення УРСР

Перебування СРСР у таборі переможців після Другої світової війни дозволило Й. Сталіну здійснити ряд спроб, спрямованих на розширення сфери впливу радянської країни у світі. Тривалий час, а можливо й до самої смерті, «вождь народів» був переконаний у перспективності збройного зіткнення із США з метою подальшого переділу світу. Така його позиція й обумовила початок «холодної війни» із країнами Заходу. «Холодна війна» породила небачену до того часу гонку озброєнь, яка вимагала значних капіталовкладень і успіхів на ниві науково-технічної революції.

Однією з умов активної участі у «холодній війні» стало також формування «образу ворога» у громадян із визначенням відповідних пріоритетів у зовнішній політиці держав та поширення переконання у доцільності масштабного виробництва військової техніки та спорядження.

У СРСР ще до Другої світової війни широко експлуатувалася теза про перебування країни «у ворожому оточенні», що повинно було виправдати для населення зростаюче фінансування військово-промислового комплексу. В умовах «холодної війни» процес формування настроїв населення мав слугувати усвідомленню необхідності утримувати значні за чисельністю Збройні Сили та оснащувати їх новітніми зразками озброєння, щоб зберегти паритет у воєнних можливостях насамперед із США.

Сама ідея такого паритету, широко розрекламована радянською пропагандою, виглядала не досить виваженою з огляду на накопичення зброї масового знищення у такій кількості, якої було достатньо для

знищення планети. Подальше розроблення новітніх озброєнь, які дозволили б зробити таке знищення можливим кілька разів, вже виглядала абсурдом. Однак ідея паритету у гонці озброєнь із США дозволяла певний час виправдовувати для пересічних громадян колосальні військові витрати та обмеження зростання рівня життя населення.

Реалізуючи прагнення Сталіна щодо розширення сфер впливу, СРСР спробував кілька разів «перевірити на міцність своїх колишніх союзників».

У травні 1945 року, коли кінець війни фактично вже був визначений, у середовищі членів Політбюро набула популярності ідея приєднання до СРСР частини територій, які на той момент входили до складу Туреччини. Керівництво СРСР планувало встановлення радянської влади у Малій Азії. І вже 7 червня 1945 року нарком іноземних справ В. Молотов висунув послу Туреччини С. Сарперу вимогу щодо включення до складу СРСР провінції Карс та Ардаган, натякаючи на можливість вирішення подібного питання так, як це було зроблено у стосунках із Польщею. Крім того, пропонувалося надати СРСР право на створення військової бази у чорноморських протоках. Туреччина за підтримки своїх західних союзників була готова до силового протистояння, хоча СРСР збільшив чисельність своїх військ вздовж радянсько-турецького кордону до 20 відбірних дивізій. 22 липня 1945 року питання радянсько-турецьких відносин обговорювалося на засіданні керівників союзних держав. Проте не виключено, що суттєвий вплив на рішення Сталіна заморозити питання про територіальні вимоги стосовно Туреччини справило атомне бомбардування США міст Японії. Але лише 30 травня 1953 року Москва офіційно відмовилася від висунення територіальних претензій до Туреччини, а також переглянула свою позицію щодо чорноморських протоків.

Успішне випробування США ядерної зброї у війні проти Японії ставило Радянський Союз у становище того, хто доганяє. Не володіючи технологіями виробництва такої зброї, СРСР вдався до використання

шпигунської мережі, здатної забезпечити викрадення потрібних знань у США. Успіх цієї діяльності дозволив у 1949 році випробувати радянську атомну зброю. Безперечно, що ще до такого випробування Й. Сталін знав про обнадійливі результати щодо її створення у СРСР. Це, можливо, й було однією з причин загострення протистояння під час Берлінської кризи 1948–1949 років.

На крайньому північному сході Радянського Союзу було розгорнуто 14-у загальновійськову армію. Було здійснено спроби проектування десантних підводних човнів, здатних перевозити морську піхоту та бронетехніку. Радянські експедиції «Північний полюс» відпрацьовували можливості створення військових аеродромів на дрейфуючих крижинах. І хоча наступ через Аляску міг би відіграти роль лише відволікаючого маневру, але його загроза, ймовірно, скоригувала б плани американців щодо захисту Європи від радянського вторгнення.

Ще одним важливим чинником, який у подальшому вплинув на характер формування настроїв населення, стала невдача СРСР у реалізації спроби стати ініціатором створення «єврейської країни». Місцем її розташування спочатку планували зробити Крим, «звільнений» шляхом депортації від корінного кримськотатарського народу у 1944 році. Депортація відкривала можливість для переходу до практичної реалізації так званого «єврейського плану», оскільки вважалося, що наявність у Криму чисельного російського населення не може стати цьому на перешкоді. Проте реалізація такого плану могла призвести до непередбачуваних наслідків. А подальша підготовка до проголошення «держави Ізраїль на території Палестини зробили організацію єврейської соціалістичної республіки у Криму нездійсненою» [159, с. 353].

Створення держави Ізраїль під егідою США свідчило про поразку СРСР у зовнішньополітичному протистоянні у цьому питанні. Розірвання дипломатичних стосунків з Ізраїлем стало початком антисемітської кампанії в Радянському Союзі, що обумовило черговий «пошук ворогів». У

цьому випадку до їх переліку було додано так званий «міжнародний сіонізм».

Отже, після завершення Другої світової війни Й. Сталін активно шукав можливості забезпечити якомога більші вигоди від перебування СРСР у таборі переможців. Утримання порівняно великої армії передбачало використання її як тиск задля розширення сфер впливу. Водночас у радянських громадян потрібно було сформуванню переконання у необхідності і обумовленості нового збройного протистояння. Й. Сталіна не зупиняли ні величезні жертви, ні втрати воєнних років. Його спрямованість на силове вирішення зовнішньополітичних питань формувала у суспільстві переконання у невідворотності нового великого збройного протистояння. Тим паче, що тривалий час радянські керівники не відмовлялися від тези про неминучість Третьої світової війни.

Занепокоєння людей можливістю початку нового масштабного збройного протистояння підтверджується матеріалами спецповідомлень про настрої населення, які надсилалися відповідальними працівниками до ЦК КП/б/У. У спецповідомленні про реагування населення м. Львова на події внутрішнього та зовнішнього порядку від 8 лютого 1951 року викладено найхарактерніші висловлювання, зафіксовані довіреними особами органів держбезпеки. Прикладом такого висловлювання наведено слова доцента Львівського політехнічного інституту В. Ракіти, який стверджував про швидкий початок війни з ініціативи Радянського Союзу [49, арк. 11].

На початку 1950-х років упевненість громадян у тому, що СРСР першим розпочне війну в Європі, була фактично всеосяжною. Мотивацією для такої війни, на думку пересічних громадян, виступала потреба Радянського Союзу у контролі над німецькою промисловістю, оскільки своя «не забезпечує зростаючих потреб виробництва техніки». Спрямованість радянського керівництва на захоплення Західної Німеччини оцінювалася ними як вимушена потреба і справедливе рішення, обумовлене програшем німців у Другій світовій війні. Аналіз висловлювань жителів УРСР засвідчив,

їх переконаність у тому, що специфіка розміщення радянських військ у Західній Європі дозволяла розпочати раптовий наступ на захід. А стримуючим фактором просування у західному напрямку розглядалася виключно позиція США [49, арк. 11]. Громадяни були переконані у тому, що ні Франція, ні Англія не зможуть протистояти радянському натиску, що дозволить комуністам «зробити радянську владу» у Європі [49, арк. 12]. Саме «експорт комунізму» шляхом воєнних дій розглядався як вагома причина початку бойових дій. А впевненість у тому, що СРСР може розпочати бойові дії проти країн Західної Європи мотивувалася у свідомості населення України наявністю найбільш потужної сухопутної армії, озброєної новітніми танками та артилерією. Водночас оцінюючи перспективи перебігу майбутньої війни, нерідко висловлювалося переконання у важливості переваги СРСР над США у людських ресурсах. Проте критично оцінювалася можливість протистояти «фінансовій потужності» американців, яка могла б дозволити американській армії залучити до бойових дій численних союзників [49, арк. 11].

Уявлення про способи ведення війни із досить слабким розумінням природи ядерної війни та розвитку стратегічних носіїв ядерної зброї орієнтувало людей на уявлення про майбутню війну як сутичку передусім сухопутних армій. Переконаність у вірогідності початку війни на західних кордонах СРСР актуалізувала питання війни і миру передусім для західноукраїнського населення. Стурбованість загостренням міжнародної обстановки фіксувалася й серед населення східноукраїнських областей. Мешканці промислових районів, розуміючи, що на початку війни ядерний удар стратегічної авіації ворога може бути спрямований проти них, висловлювали занепокоєння загостренням міжнародних відносин. Переконаність у неготовності СРСР до відсічі удару ворожої стратегічної бомбардувальної авіації обумовлювала негативне ставлення до того, що саме Радянський Союз може бути ініціатором нової війни. На численні вияви негативного ставлення населення України до того, щоб ініціатором

війни виступив СРСР, вказували учасники закритих зборів партійної організації МВС УРСР. На цьому зібранні також наголошувалося, що неготовність громадян до початку нових бойових дій обумовлювалася тим, що у пам'яті ще не стерлися жахи минулої війни [32, арк. 42]. Це підтверджувалося й результатами визначення настроїв населення УРСР, яке регулярно здійснювалося для ЦК КП України. Як свідчили спецповідомлення правоохоронних органів, українці негативно ставились до початку нової війни та небажали брати участь у бойових діях [49, арк. 9].

Подібний висновок було зроблено і на основі результатів аналізу листів громадян України, надісланих до редакції газети «Правда» у 1951 році. Негативно сприймаючи можливість початку війни проти західноєвропейських країн, вони стверджували, що ніякі блага, отримані у результаті бойових дій, не зможуть замінити втрати рідних чи близьких людей [91, арк. 5]. Обумовлене тим, що Друга світова війна двічі прокотилася українськими землями, таке переконання свідчило про відсутність підтримки в УРСР ідеї Й. Сталіна про можливість подальшого експорту комунізму військовим шляхом. Громадяни із страхом дивилися у майбутнє, усвідомлюючи, що ініціатива початку бойових дій може походити від керівництва їхньої країни, і вони ніякими способами не зможуть цьому протистояти.

Проте існували й протилежні судження, оскільки частина прихильників ОУН була переконана у можливості відновлення Української державності у випадку військового зіткнення між СРСР та його колишніми західними союзниками. Матеріали спецповідомлень органів держбезпеки свідчили про поширення таких переконань особливо у середовищі молодих людей, які проживали на території західноукраїнських областей. Наприклад, студент 4 курсу політехнічного інституту м. Львова І. Мармуш стверджував, що «у випадку війни добре було б зв'язатися із підпіллям ОУН у Львові або виїхати у свій район і створити організацію ОУН для ведення боротьби проти радянської влади» [49, арк. 13].

Українці, які підтримували боротьбу УПА, мали надію, що початок війни між СРСР та США дозволить відновити Українську державу силою зброї. А українські повстанці можуть стати надійними союзниками західних країн, що будуть зацікавлені у поразці СРСР [78, арк. 1–7].

Для протидії поширенню тверджень про перспективність продовження боротьби воїнами УПА співробітники партійних та радянських органів, а також працівники спецслужб всіляко намагалися сформувати у суспільстві негативне ставлення до українських повстанців. Формування такого ставлення найчастіше відбувалося через звинувачення ОУН у співробітництві із фашистами у роки Другої світової війни. Така тактика була обрана насамперед тому, що загалом в українському суспільстві панувало вкрай негативне ставлення до тих, хто під час війни співпрацював із окупаційною владою, навіть, якщо це співробітництво було вимушеним. У разі виявлення фактів такого співробітництва, навіть якщо після звільнення окупованих територій вимушені колаборанти служили у Червоній Армії, мали поранення і бойові нагороди, військові трибунали переважно обирали для них міру покарання у вигляді 10 років позбавлення волі із конфіскацією майна та поразенням у правах. І така міра покарання у діяльності трибуналів була найменшою, а факти її призначення перевіряли вищі інстанції [90, арк. 88–93].

У контексті цього варто розділяти вплив органів держбезпеки на формування настроїв населення УРСР. В цілому можлива участь СРСР у світовому збройному протистоянні подавалася, як один із важливих засобів «експорту комунізму» або ж, як «відсіч світовому імперіалізму». А переможне завершення такої війни мало б суттєво поширити вплив радянської країни у світі. Водночас надії на поразку СРСР у війні із США, що ширилися у колі прихильників ОУН, однозначно таврувалися як зрада. Тож перспективну війну розглядали, як засіб реалізації цілей і завдань, визначених виключно радянським керівництвом. Вирішенню поставлених ним же завдань мала слугувати й участь радянських військовослужбовців у

так званих конфліктах малої інтенсивності на обмежених (локальних) театрах бойових дій.

Практика розв'язування локальних воєн, які перетворилися на арену протистояння між СРСР та США у роки «холодної війни», чи не найбільше сприяла поширенню переконання у невідворотності нового глобального збройного протистояння. Однією із таких війн стала так звана Кореїська війна 1950–1953 років, у якій радянські та американські солдати воювали по різні боки фронту, а після успішних дій китайської армії проти військ ООН американський генерал Д. Макартур навіть пропонував застосувати проти супротивника ядерну зброю.

Напад Північної Кореї на Південну було сприйнято світовою громадськістю як акт агресії. Більш того, його розцінили як початок комуністичної експансії в Азії, акцію СРСР і Китаю із захоплення континенту [242, с. 14]. Показово, що подібні оцінки цього протистояння ширилися й територією України. Не варто забувати, що одним із результатів кореїської війни стало створення радіостанцій «Свобода» і «Вільна Європа», чие антирадянське спрямування слугувало процесу формування відповідних політичних настроїв. Тим паче, що у середовищі критично мислячих колишніх фронтовиків ніхто не повірив у версію про напад Південної Кореї на Північну.

У «секретних папках» ЦК КПУ наведено кілька оцінок українцями війни у Кореї, характерними для поглядів УРСР. Наприклад, студент 1 курсу Львівського політехнічного інституту Н. Хабер заявив, що він не задоволений тим, що китайські добровольці надають допомогу Кореїській народно-демократичній армії, а американці ведуть себе пасивно. На його думку, якщо так піде і далі, то комуністи завоюють увесь світ» [49, арк. 13].

Водночас у радянському суспільстві, в тому числі й в Україні, події Кореїської війни 1950-1953 років сприймалися переважно у відповідності до настанов радянської пропаганди. Солдати-українці, як і інші бійці, які воювали у Кореї, вважали, що виконують інтернаціональний обов'язок,

захищаючи братський корейський народ. Дотримуючися присяги, вони виконували відповідні накази [242, с. 15].

Стурбованість українських громадян викликали повідомлення у радянській пресі про те, що начебто американська авіація скидає над КНДР та Північним Китаєм спеціальні контейнери з інфікованими гризунами та комахами. Метою таких дій мала стати епідемія чуми, енцефаліту, сибірки. У березні 1952 року китайці заявили про понад 800 нальотів американської авіації, яка начебто використовувала бактеріологічну зброю. А радянська делегація в ООН висунула вимогу засудити США за використання такої зброї. У відповідь на це американська сторона запропонувала провести незалежне розслідування із залученням міжнародних експертів, але Китай та КНДР відмовилися пропустити їх на свою територію. У радянській пресі міжнародні експерти таврувалися, як наймити Америки, а також були розміщені «зізнання» полонених американських льотчиків, які підтверджували факти атак із використанням бактеріологічної зброї. Й. Сталін свідомо провокував США, прагнучи втягнути «країни імперіалізму» у новий конфлікт, який міг би перерости у Третю світову війну. Провокуючи збройне протистояння США та Китаю, він у телеграмі до Мао Цзедуна від 5 жовтня 1950 року наголошував, що якщо «війна неминуча, то хай вона буде тепер», стверджуючи, що СРСР і Китай сильніші у військовому відношенні, ніж США та Англія. У такий спосіб він висловлював готовність вступити у війну на основі положень радянсько-китайської угоди від 14 лютого 1950 року, у випадку якщо США оголосять Китаю війну [209, с. 242].

У листі до радянського посла у Чехословаччині М. Силіна він зазначав, що після відмови СРСР голосувати у Раді Безпеки ООН Америка втягнута у «військову інтервенцію в Кореї і тим самим втрачає свій воєнний престиж і свій моральний авторитет» і додавав, що «навіть чи хтось із чесних людей може мати сумнів у тому, що у воєнному відношенні вона не така сильна, як рекламує себе». Крім того, Й. Сталін стверджував, що Радянський Союз

може виграти у випадку, якщо американський уряд буде і надалі в'язнути на Далекому Сході і втягне Китай у боротьбу за свободу Кореї. Свою думку він мотивував неможливістю виграти війну проти Китаю за умови чисельної переваги армії цієї країни над армією будь-якої іншої країни. А протистояння із Китаєм неминуче мало б підірвати сили США, що дозволило б СРСР зміцнити свої позиції у Західній Європі [209, с. 241]. Таке «зміцнення» передбачало «належне розгортання» армій соціалістичних країн до 1953 року, ініційоване 8 січня 1951 року на нараді генеральних секретарів компартій і військового керівництва начальником радянського генерального штабу С. Штеменко.

Як видно зі слів «вождя народів», одним із завдань розв'язування війни у Кореї він вважав формування у суспільній свідомості переконання, що військова могутність США не є нездоланною. Прагнучи посіяти сумніви у могутності збройних сил США, він у такий спосіб, намагався переконати й власний народ у тому, що протистояння з Америкою зовсім не безнадійна справа. Проте повністю знищити сумніви громадян у військовій перевазі США над СРСР йому не вдалося. Так само, як і не вдалося виграти боротьбу за світову громадську думку щодо оцінок Корейської війни.

Події в Кореї не були у центрі обговорення населенням України політичних подій. Війна відбувалася далеко від кордонів республіки, і зацікавлення переважно викликав сам факт протистояння СРСР і США та прогнозування його наслідків. Таке прогнозування найчастіше супроводжувалося суперечками навколо можливостей радянського керівництва протистояти американським збройним силам, а також стосовно визначення часу, коли СРСР варто було починати глобальне збройне протистояння. Сумніви у доцільності війни проти США висловлювалися й у зв'язку з успішним випробування американцями у листопаді 1952 року термоядерного пристрою [102, арк. 6] потужністю 10,5 мегатон. Тим паче, що за роки Корейської війни США, різко збільшивши військові витрати, підготували стратегічну бомбардувальну авіацію до нищівного удару по

СРСР, на який радянській країні відповісти було нічим. У Японії, Південній Кореї та на Тайвані були побудовані американські військові бази, які давали можливість США знищити Радянський Союз раптовим ядерним ударом за допомогою авіації.

У суспільстві поширювалися побоювання конфлікту із США. Вважалося що американці мають більше можливостей для завдання ядерного удару по СРСР. Війна із ними переважно вважалася самогубством. Проте і капітулювати перед американцями не хотілося. Частина громадян начебто дистанціювалася у питаннях зовнішньополітичних відносин від радянського керівництва, наголошуючи, що протистояння між СРСР та США – справа виключно вищого керівництва обох держав, до якої пересічні жителі не мають відношення. Певною специфікою відрізнялися оцінки Корейської війни у середовищі в'язнів ГУЛАГу. Значна частина політичних в'язнів із ентузіазмом зустріла новину про участь військ ООН у війні в Кореї, маючи надію, що ця організація справедливо оцінить справжні наміри Й. Сталіна.

Водночас в українському суспільстві на початку 1950-х років висловлювалася думка про те, що найближчим часом війни не буде. До такого твердження громадян підштовхувало порівняння військових ресурсів провідних країн світу. Зокрема, викладач Львівського сільськогосподарського інституту М. Листавничий стверджував про неможливість війни за відсутності у США потужної сухопутної армії. На його думку, Англія та Франція не будуть підтримувати США у протистоянні із СРСР в силу бажання позбавитися від американського впливу. І навіть Японія не захоче активно допомагати Америці, оскільки «вона ще пам'ятає жахи атомної бомби, скинутої Америкою у минулій війні» [49, арк. 9–10].

Оцінки воєнних та економічних ресурсів в українському соціумі мали й дещо інше забарвлення. Справа у тому, що радянська модель економіки від самого свого початку була воєнізованою. Значні людські, матеріально-фінансові та науково-технічні ресурси було сконцентровано спочатку на створенні ядерної і термоядерної зброї, а пізніше – на засобах її доставки. На

це держава виділяла величезні кошти. В усіх оборонних галузях прискореними темпами збільшувалася чисельність робітників і службовців, зростали виробничі потужності. У величезній кількості створювалися спеціалізовані науково-дослідні інститути, лабораторії, конструкторські бюро. Військова галузь розбудовувалася за рахунок скорочення споживання населенням. Відповідно у суспільстві поглиблювалися сумніви в ефективності системи, доцільності таких жертв у мирний час, у молоді формувалося критичне мислення щодо політичної лінії керівництва держави [204, с. 408].

До прикладу, студент Львівського університету Лупак зазначив, що «обстановка напружена, війна може початися і перекинутися на Захід, а доля місцевих людей у зв'язку з цим дуже сумна, вони не впевнені у завтрашньому дні» [49, арк. 14].

Архівні документи дають змогу стверджувати, що гонка озброєнь, участь у якій СРСР подавалася виключно як засіб протистояти агресивним діям західних країн, не завжди із розумінням сприймалася населенням України. Наприклад, працівник облторгу м. Львова Щербаков вказував у 1951 році: «Нам швидше війну забезпечать, аніж переоцінку і зниження цін. Наш уряд зараз збирає буквально всі копійки на озброєння країни, навіть на військових накладено податок». Продавець магазину із Львова Райбах, оцінюючи постанову Ради Міністрів про прибутковий податок, як ознаку близької війни, заявив: «Напевне у кишені радянського уряду не густо, якщо добралися вже до своєї єдиної опори – армії» [49, арк. 12]. Отже, зростання витрат на потреби військово-промислового комплексу неоднозначно сприймалося в українському суспільстві. Це було додатковим свідченням того, що Й. Сталіну не вдавалося переконати широкі верстви населення у доцільності нового збройного протистояння. Прагнення до зростання рівня життя переважало у середовищі пересічних громадян над міфічними вигодами від «панування комунізму в усьому світі».

Новим поштовхом до обговорення проблем міжнародної політики у контексті можливості початку Третьої світової війни стала «справа лікарів». В обстановці «холодної війни», євреї для Й. Сталіна перетворилися на підозрілу діаспору, якою могли скористатися США. Тому, коли 9 лютого 1953 року невідомі зірвали бомбу на території радянської місії у Тель-Авіві, не дивлячись на вибачення уряду Ізраїлю, СРСР розірвав стосунки з цією країною.

Багато фактів вказували на те, що «справа лікарів» була підготовкою до кривавої чистки всього апарату управління, включаючи держбезпеку та найближче коло соратників Й. Сталіна [180, с. 116–118]. Ініційована Й. Сталіним антисемітська кампанія породжувала впевненість у можливості масштабної депортації єврейського населення. Однак такі дії, на переконання багатьох пересічних громадян, не сприймалися б із розумінням у США, де існувала досить потужна єврейська діаспора.

Частина населення України «справу лікарів» розглядала саме у контексті протистояння з американцями. Вважалося, що посилення антисемітської кампанії мало на меті «показати Америці, що вона веде себе некоректно по відношенню до СРСР». Такої тактики начебто притримувався Г. Маленков та його однодумці [100, арк. 33]. Поряд із цим були думки, що «справа лікарів» – це засіб врегулювати конфлікт із США, натиснувши у такий спосіб на американців [100, арк. 50]. Проте вже після реабілітації лікарів серед українських громадян поширювалося переконання, що реабілітація стала можливою виключно унаслідок тиску очільників США на радянське керівництво [100, арк. 88].

Отже, аналіз генеральних топиків, які характеризували висловлювання українських громадян про «справу лікарів», можна стверджувати, що більшість громадян цілком допускала можливість і успіх тиску американців на керівництво СРСР. Тим самим пересічні громадяни, фактично, висловлювали своє ставлення до вибору сильнішого гравця на світовій арені між СРСР та США. Той факт, що протягом 1950–1953 років більшість

вагомих подій на світовій арені сприймалися українськими громадянами у контексті радянсько-американських відносин свідчив і про сприйняття власної країни передусім як «наддержави», що має суттєвий (а іноді й визначальний) вплив на розвиток подій у світі.

Загалом посилення гонки озброєнь із перспективою нової світової війни не викликало захоплення у абсолютної більшості населення України. Причому, як видно із архівних матеріалів, в основному негативне сприйняття продовження бойових дій у будь-якій формі із використанням будь-яких гасел (як-то боротьба за панування комунізму в усьому світі або відновлення Української державності) було характерним для мешканців всіх регіонів республіки та представників основних соціальних груп, чиї висловлювання було представлено на сторінках довідок «про політичні реагування» населення. Прагнення до збереження мирного життя домінувало серед політичних настроїв населення України. Це свідчило про суттєві труднощі для Й. Сталіна переконати радянських громадян у доцільності початку нових масштабних бойових дій. Запланована ним Третя світова війна, як засіб поширення впливу СРСР у світі, не сприймалася громадянами, як черговий «крок» до «світлого майбутнього», оскільки у народній пам'яті ще досить свіжими залишалися спогади про втрати та жахи Другої світової війни.

Обговорення перспектив початку нової світової війни та можливих варіантів її перебігу поряд із страхом за життя рідних і близьких людей домінувало у середовищі пересічних громадян України. Абсолютна більшість з них негативно ставилися до можливого відновлення бойових дій у світовому масштабі. Втягування СРСР у гонку озброєнь, що призводило до уповільнення темпів випуску товарів широкого вжитку та зростання кількості дефіцитних товарів, не завжди знаходило розуміння в українських громадян. Пишаючись могутністю країни та її впливом на світовій арені, вони прагнули до поліпшення матеріального добробуту, надаючи перевагу збільшенню рівня життя, а не війні задля перемоги комунізму в усьому світі.

4.2 Загострення міжнародної обстановки в роки хрущовської «відлиги» та її вплив на формування настроїв населення України

Смерть Й. Сталіна поклала край підготовці СРСР до Третьої світової війни. Об'єктивними причинами цього були неготовність країни до перехоплення американської бомбардувальної авіації далекої дії, озброєної ядерними бомбами, а також порівняна слабкість радянського військово-промислового комплексу, який не міг на той час створити новітні зразки озброєння, здатні вразити територію США.

Корейська війна засвідчила важливість якісного оновлення армії і його перевагу над кількістю Збройних Сил. Величезні людські втрати Китаю доводили, що наявність значних людських ресурсів ще не означає перемоги у війні. Усвідомлення цього факту у середовищі радянського військового командування спричинило певний перегляд перспектив можливої участі радянської армії у війні на європейському театрі бойових дій. Готовність США захищати Західну Європу від радянського вторгнення та створення блоку НАТО фактично перекреслювали надії на можливість «переможного походу» СРСР до Атлантичного океану. Той факт, що США не застосували ядерну зброю проти Китаю під час Корейської війни не означав, що такою самою буде їх реакція і на війну в Європі. Тим паче, що у середовищі американського генералітету набула певного поширення ідея використати стратегічну бомбардувальну авіацію проти Китаю.

Й. Сталіну також не вдалося переконати і власний народ у перспективності нової війни. Страх радянських громадян перед можливим початком бойових дій та незадоволення зростанням воєнних витрат також були вагомими чинниками того, що після смерті Й. Сталіна радянське керівництво зробило спробу поліпшити стосунки із Заходом.

Водночас пересічні громадяни неоднозначно оцінювали смерть «вождя народів» у контексті впливу цієї події на здатність країни адекватно реагувати на виклики міжнародної політики. Сумніви у можливості нового

керівництва «стримувати агресію США» свідчили, як про сліпу віру в можливість Й. Сталіна вирішувати складі зовнішньополітичні проблеми, так і про недовіру до нових керівників.

Як свідчать архівні матеріали колишніх «секретних папок» ЦК КП України, особливе занепокоєння громадян викликав страх перед можливим початком війни після смерті Й. Сталіна. Вважалося, що це може спровокувати США на війну проти СРСР, який втратив «керманіча». Заступник начальника матеріальної служби управління південно-західної залізниці Ємельянов під впливом повідомлень про перебіг Корейської війни стверджував, що оскільки у США прийшов до влади «фашистський уряд», то можливе розв'язування глобальної війни американцями на Сході, а тому «у цей період потрібен був товариш Й. Сталін, який зміг би ухвалити вірне рішення. Але раз так вийшло, треба не піддаватися на різного роду провокації» [99, арк. 5].

Подібні перестороги у зв'язку із зневірою у можливості вищого партійного керівництва після смерті Й. Сталіна відвернути початок бойових дій, залишалися надзвичайно поширеними у зв'язку із обговоренням можливих наслідків смерті «вождя народів». До прикладу, дружина столяра мостозагону № 2 Т. Ригалова заявила: «Тепер напевне буде війна, нехай краще віддадуть країну, аніж доведеться пережити війну», а робітники станції Пінізовичі стверджували, що після смерті Й. Сталіна країні буде важко, оскільки «війна буде скоро, кожен день ешелони з танками йдуть на Захід, і схоже, що готується те, що було у 1941 році» [99, арк. 7].

Смерть Й. Сталіна викликала й панічні настрої серед єврейського населення, значна частина якого була переконана у можливості погромів або депортації. Певні надії на уникнення цього пов'язувалися із позицією США. Частина громадян вважала, що саме для захисту єврейського населення СРСР американці почнуть нову війну. Набуло поширення твердження, що «потрібна війна, яка врятує євреїв, ця війна буде весною 1953 року і почне її Америка» [99, арк. 10–11]. Г. Маленкова звинувачували у

непоступливості і готовності до відкритого збройного протистояння із США. Проте існували й твердження про наявність у вищих ешелонах влади СРСР «проамериканської групи», яка «намагається врегулювати конфлікт із США» [100, арк. 50].

«Американські мотиви» були присутні й у оцінках арешту Л. Берії. Цей факт спровокував чергове поширення чуток про можливу війну із американцями. Боротьба за владу у вищих ешелонах СРСР сприймалися, як шанс для ворогів розпочати війну проти Радянського Союзу [101, арк. 155]. При цьому дехто вважав, що війна може розпочатися й у випадку, якщо у звільненні Л. Берії буде відмовлено [101, арк. 163]. Мотивацією для подібних висловлювань було переконання, що Л. Берія був «доброю людиною», прихильником реформ і хотів зробити Росію «під американський лад» [101, арк. 229]. Багато подібних висловлювань було зафіксовано у Чернівцях, де часто Л. Берію уявляли особою, яка дбала насамперед про пересічних людей [101, арк. 341]. Такі висловлювання свідчили про переконаність у лідерстві США у вирішенні складних питань міжнародної політики. А отримати подібний вплив СРСР міг лише у випадку успішного збройного протистояння.

Усунення від влади Л. Берії за ініціативою М. Хрущова було перемогою над «гідрою держбезпеки» [209, с. 295]. Проте це скомпрометувало багато починань Берії на весні 1953 року, у тому числі й курс на «мирну ініціативу» у стосунках із Заходом. Не вдалося Радянському Союзу уникнути й заворушень у Східній Європі. У червні 1953 року відбулося антикомуністичне повстання у Східній Німеччині, чому сприяв відкритий кордон із Заходом і господарська криза, що була викликана сталінською політикою підготовки до війни. Повстання було придушене силою зброї і оголошене «фашистською провокацією», але частина радянських військовослужбовців відмовилася стріляти по мирних демонстрантах. Все це показало, крихкість тогочасної соціальної основи у країнах народної демократії. Проте у липні 1953 року на пленумі ЦК КПРС

М. Хрущов звинуватив Л. Берію у намірі віддати німців під владу США. Водночас радянське керівництво продовжило курс на розрядку напруженості із Заходом, оскільки не мало економічних можливостей утримувати армію у 5,4 млн осіб (таку саму за чисельністю армію мав СРСР на початку німецько-радянської війни) та створювати за зразком США численні військові бази. Отже, радянські «мирні ініціативи» були результатом неможливості реалізувати більш жорсткий сценарій у стосунках із Заходом.

У 1953 році було вибудовану нову стратегію Кремля, яка передбачала зміцнення єдності між СРСР та країнами Східної і Центральної Європи, створення нейтральних «прокладок» між військово-політичними блоками, а також поступове розширення форм мирного співробітництва з країнами НАТО. У контексті цього радянське керівництво стало виступати із пропозиціями роззброєння і скорочення озброєнь у Європі.

Про обумовленість радянських мирних ініціатив та поступок у зовнішньополітичних питаннях відсутністю надійних засобів доставки ядерної зброї свідчило обговорення у радянському суспільстві результатів випробування радянської водневої бомби 12 серпня 1953 року

Повідомлення про успішне випробування водневої бомби оприлюднив Г. Маленков, а тому реакція громадян на цю подію у документах подавалася як «реагування населення на промову Г. Маленкова». У містах і районах республіки для забезпечення потрібного панівній верхівці реагування було здійснено масштабну підготовчу роботу з проведення зібрань трудящих, присвячених обговоренню рішень п'ятої сесії Верховної Ради СРСР і промови Г. Маленкова. Для надання допомоги партійним організаціям у розгортанні роз'яснювальної роботи, підготовці і проведенні зборів трудящих обкоми партії виділяли групи керівних працівників, яких скеровували до відповідних районів республіки. А вже райкоми партії розподіляли актив по селах у кількості по 50-60 осіб [102, арк. 6].

Така організація справи, безперечно, сприяла формуванню громадської думки. У колишніх секретних документах ЦК КП України наголошувалося, що повідомлення Г. Маленкова про усунення монополії США на виробництво водневої бомби було із особливою радістю сприйнято в УРСР. Схвалення викликало й виділення мільярду карбованців на відновлення господарства Кореї. А висловлювання з питань міжнародної політики характеризувалися спокійною впевненістю у ефективності дій уряду [102, арк. 7].

Сталевар Київського заводу «Більшовик» Щука зазначив, що «товариш Маленков повністю викрив політику «холодної війни» американських імперіалістів. І якщо американська «кума» почне танцювати не з тієї ноги, ми зможемо її приборкати». У бесіді, яку проводив парторг шахти «Рудуч» тресту Горлівськвугілля, вибійник Пахомов заявив: «Хай не думають американці, що вони залякають весь радянський народ. Весь наш народ із радістю слухав заяву голови Уряду, що така «втіха», як воднева бомба, також вибита з їхніх рук». Майстер Ужгородського деревообробного комбінату Коньч висловився так: «Мені дуже сподобалося, що американці не є монополістами на водневу бомбу. З виступу Георгія Максимільяновича видно, що ми сильні і у народному господарстві, і у обороні країни» [102, арк. 1–2]. Старший доменної печі № 5 заводу «Запорізьсталь» Семибаламут наголосив, що «тепер – кінець роздутій американській монополії на водневу бомбу. Ця заява товариша Маленкова напевне занепокоїла американських імперіалістів сильніше, аніж якби вона впала на Вашингтон. Не вдасться їм залякати наш народ, який вільно будує своє життя і сміливо дивиться у майбутнє» [102, арк. 6]. А голова колгоспу імені Маленкова Головнянського району Семенюк зазначив, що «товариш Маленков розбив мрії США про те, що вони є монополістами у виробництві водневої бомби. Тепер американські сенатори вже не будуть загрозувати нам бомбою. Ця заява примусить їх подумати про те, з ким вони мають справу» [102, арк. 26].

Успіхи СРСР у гонці озброєнь використовувалися панівною верхівкою для формування вигідних для себе політичних настроїв громадян. Успішне випробовування водневої бомби подавалося як вагомий чинник «стримання західних агресорів». Позитивне сприйняття збільшення витрат на потреби військово-промислового комплексу залишалося важливим елементом формування радянської ідентичності. Варто наголосити на поступовому зростанні підтримки широкими верствами українського населення створення нової зброї у СРСР. Причиною такого ставлення до успіхів у розбудові військово-промислового комплексу ставали не лише успіхи радянської пропаганди, а й віддалення у часі жахів Другої світової війни. З часом молоде покоління, виховане під впливом пропаганди мілітаризму, все менш критично сприймало не лише зростання воєнних витрат, а й залежність людських втрат на війні від зростання потужності озброєння. Гонка озброєнь поставала передусім, як технічне протистояння без акцентування на можливих катастрофічних наслідках застосування зброї масового знищення. Повідомлення у пресі про накопичення зброї, яка може кілька разів знищити планету, подавалися як результат науково-технічного прогресу з уникненням акцентування на моральній відповідальності ядерних держав за долю планети.

Тому не моральні чинники, а насамперед, економічні штовхали керівництво СРСР до скорочення армії у 1955 році. Водночас у травні цього року було створено Організацію Варшавської угоди, яка була потрібна для «узаконення» присутності радянських військ у Центральній та Східній Європі. Порід з цим СРСР вдався до виведення військ з Австрії та повернення Фінляндії півострова Поркала-Удд, де з 1945 року було розміщено потужно радянську військово-морську базу. А у липні 1955 року відбулася перша, після 1945 року, зустріч вищого керівництва держав-переможниць у Другій світовій війні, яка сприяла поліпшенню стосунків із Францією та Великобританією та подальшому встановленню дипломатичних стосунків із Західною Німеччиною. Однак кардинального

поліпшення стосунків із Заходом не відбулося. У відповідь на радянську пропаганду роззброєння, США запропонували дозволити безперешкодні польоти розвідувальної авіації над СРСР та США задля демонстрації взаємної довіри. Перекоаний, що такі польоти можуть виявити слабкі місця військово-промислового комплексу, М. Хрущов категорично відкинув таку пропозицію, охарактеризувавши її як вияв «шпигунства».

Напруження у радянсько-американських відносинах дещо пом'якшилося після того, як у лютому 1956 року на XX з'їзді КПРС було зазначено, що Третя світова війна не є неминучою. Однак критика культу особи Й. Сталіна завдала потужного удару по світовому комунізму. Наслідками виявилися повстання робітників у Польщі у червні 1956 року та народна революція в Угорщині, яка відбулася восени того самого року. Збройне придушення повстання поляків у Познані та масштабні бойові дії проти угорців викликали значний резонанс у СРСР.

Особливо критично проти дій радянського керівництва висловлювалися студенти. Поширення вільних від цензури газет самвидаву, широке обговорення прав та свобод людини і громадянина та питань породження «культу особи» у СРСР ставало причиною переслідувань та арештів студентської молоді. Масштаби такого явища були такими значними, що 19 грудня 1956 року ЦК був змушений розіслати всім партійним та комсомольським організаціям секретну директиву «про зрив махінацій антирадянських ворожих елементів», яка стала основою для придушення студентського руху [209, с. 327].

За матеріалами колишніх «секретних папок» ЦК КП України в УРСР у зв'язку із подіями в Угорщині відомо, що найтипівішими були вислови такого змісту: «В Угорщині розпочалася війна, скоро повстання почнеться і у нас» [117, арк. 129]. Особливого поширення подібні висловлювання набули на території західноукраїнських земель. Греко-католицький єпископ Лятишевський зазначив, що в Угорщині почалася революція, як це і передбачав пророк Михайло, а далі вже має бути революція світового

масштабу [117, арк. 129]. Аналізуючи події у Польщі та Угорщині, робітники наголошували, що «радянську владу усі ненавидять» [117, арк. 129].

На території Західної України ширилося переконання, що боротьба УПА із «совітами» не була марною, оскільки події у Польщі та Угорщині довели, що радянський режим є злочинним за своєю природою, і трудящі країн Східної Європи також стали на шлях боротьби із Москвою.

Стурбованість подіями в Угорщині посилювалася у зв'язку із тим, що українці брали активну участь у боях на території цієї країни у складі радянських військових частин. Зазначалося, що, не зважаючи на відсутність розкладу армії, частина військовослужбовців не бачила сенсу у масштабному застосуванні зброї. Твердження працівників КП України про недалекоглядність угорських комуністів, які притупили класову пильність, пройшли слабку школу революційної боротьби [121, арк. 165], нерідко викликали жваві дискусії. На партійних зборах, у зв'язку з обговоренням культу особи Й. Сталіна і подіями в Угорщині, часто ставили запитання, у чому полягали суперечності Й. Сталіна і Й.Тіто та що призвело до розриву дипломатичних відносин з Угорщиною? [124, арк. 175] Водночас промовці на зборах засуджували «американське втручання» у події в Угорщині. Тиск США на країни соціалістичного табору не викликав ні в кого сумнівів. Проте їх викликала спроможність Радянського Союзу перемогти у гонці озброєнь.

Події 1956 року у Польщі та Угорщині показали, що критика культу особи та окремих недоліків у організації радянського соціуму не заважатиме радянським керівникам найвищого рівня втілювати у життя силові акції з утримання у сфері впливу СРСР всіх країн, які вдалося втягнути в орбіту Радянського Союзу, в тому числі й за активної участі Й. Сталіна. Проте СРСР не міг на той час похвалитися досягненнями, які засвідчили б першість радянської країни у протистоянні із США. Тривалий час у свідомості громадян успіхи у гонці озброєнь все ж виглядали Й. як успіхи того, хто доганяє. Тому радянським лідерам потрібна була яскрава демонстрація можливостей радянського військово-промислового комплексу, яка могла б

стати основою успішного формування громадської думки про успіхи соціалістичного будівництва.

Тому важливою обставиною для формування «романтичного оптимізму» тих років стали успіхи Радянської країни у сфері ракетобудування. Це певний час дозволяло СРСР утримувати першість у освоєнні космосу і засвідчило про наявність високого потенціалу радянської науки і виробництва. Створення балістичних ракет передусім було обумовлене бажанням створити носії ядерної зброї далекої дії. Використанню важких ракет для освоєння космосу певний час у США не надавали важливого значення. Ситуація змінилася 4 жовтня 1957 року, коли радянська ракета Р-7 вивела на геоцентричну орбіту перший штучний супутник Землі.

Появу такої техніки зумовлювало обранням вищим радянським керівництвом відповідного стратегічного курсу розвитку військової техніки. Економічна політика Кремля визначалася уявними і реальними воєнними загрозами і викликами повоєнного часу. Після смерті Сталіна своєрідною «нав'язливою ідеєю» радянського керівництва стало за будь-яку ціну досягти воєнно-стратегічного паритету із Заходом. В умовах відсутності виробничих потужностей та науково-технічного потенціалу для будівництва надводного флоту для створення авіаносних ударних груп (за прикладом США) було обрано курс на розвиток ракетно-ядерних сил із розміщенням ракет далекого радіусу дії у стаціонарних пускових установках та на атомних підводних човнах.

Тому, різко скоротивши чисельність збройних сил, зменшивши у державному бюджеті питому вагу витрат Міністерства оборони (з 1953 по 1960 роки вона скоротилася з 31,2 до 11 % [204, с. 408]), керівництво взяло курс на якісне зростання військового потенціалу країни. У 1959 році було створено Ракетні війська стратегічного призначення, розгорнуто масштабну програму розвитку військового суднобудування, зокрема будівництво атомного підводного флоту. Під тиском вимог НТР та на хвилі успіху в

освоєнні космосу у січні 1959 року М. Хрущов на позачерговому XXI з'їзді КПРС виступив із програмою прискореного соціально-економічного розвитку країни. З'їзд проголосив курс на розгорнуте будівництво комунізму. Потрібно було довести, що спосіб виробництва, який існував у СРСР, конкурентоспроможний порівняно із провідними країнами Заходу.

Після вагомої пропагандистської перемоги у «холодній війні» унаслідок запуску першого у світі штучного супутника Землі потрібно було демонструвати не менш вагомні успіхи. Тим більше, що американцям до 1960 року вдавалося робити регулярні розвідувальні польоти над радянською територією і для протидії цьому не існувало технічних можливостей, попри прискорене розроблення зенітних ракет великої дальності.

Сплеск антиамериканських настроїв у радянському суспільстві був викликаний знищенням 1 травня 1960 року літака «Локхід У-2» із захопленням його пілота Ф. Пауерса, який зізнався у виконанні розвідувального завдання. Політ Пауерса викликав велике роздратування М. Хрущова, який у першу хвилину після отримання інформації про цей факт висловився за те, щоб повісити пілота. Але пізніше було організовано показовий суд з метою формування антиамериканських настроїв у суспільстві для обґрунтування зростання воєнних витрат у СРСР. Антиамериканські настрої у суспільстві посилювалися у зв'язку із заявами Держдепартаменту США 7 травня 1960 року, а потім Держсекретаря 9 травня, в яких від імені американського уряду наголошувалося, що американська авіація постійно здійснює польоти із шпигунськими цілями відповідно до програми, схваленої урядом США. Двома днями пізніше президент Д. Ейзенхауер підтвердив, що здійснення польотів американських літаків над територією СРСР є розрахованою політикою США. Те саме було заявлено Радянському уряду американською стороною у ноті від 12 травня 1960 року [183, с. 4].

З одного боку, успішний пуск зенітної ракети, яка знищила У-2 Ф. Пауерса, свідчив про успіхи радянського ракетобудування, але з іншого, політ американського розвідника демонстрував, що США серйозно ставляться до продовження гонки озброєнь і прагнуть за всяку ціну підірвати престиж Радянського Союзу. Це підтверджувало те, що розвідувальний політ здійснили саме 1 травня, коли у СРСР відбувалися масштабні заходи на честь святкування Дня трудящих. Тому радянському керівництву терміново потрібна була відповідь, яка б свідчила про технічну перевагу над американцями.

Такою відповіддю став перший успішний політ людини у космос 12 квітня 1961 року. Успіх Ю. Гагаріна спонукав до масових, справді народних демонстрацій у багатьох населених пунктах України. Без будь-яких санкцій влади громадяни бурхливо висловлювали гордість за країну, в якій вони проживали. Видатні успіхи в освоєнні космосу сприяли піднесенню авторитету СРСР у світі. Керівники частини країн Азії та Африки побачили у радянській моделі соціалізму перспективи порівняно швидкого подолання відсталості [209, с. 346].

На тлі успіхів у ракетобудуванні та освоєнні космосу у СРСР продовжувалася пропаганда курсу на розгорнуте будівництво комунізму, виховання громадян у дусі комуністичного ставлення до праці. Такий курс був закріплений у новій програмі партії, яку ухвалив XXII з'їзд КПРС у 1961 році. Найважливішою складовою розгорнутого будівництва комунізму було проголошено створення відповідної матеріально-технічної бази. Самовіддана праця на користь держави розглядалася особливістю комуністичного ставлення до праці [199, с. 28–33; 233, с. 79–83; 250, с. 67–72]. В авангарді будівників комунізму обов'язково мали виступати робітники, праця яких стала б запорукою підвищення рівня життя громадян [193, с. 114–120; 200, с. 120–125; 207, с. 108–113; 235, с. 54–60; 266, с. 47–54; 279, с. 41–47]. Наголошувалося, що заходи з виховання громадян комуністичного майбутнього необхідно проводити за активної участі

партійного апарату. А партійним органам треба обов'язково реагувати на найважливіші події внутрішньої та зовнішньої політики. При тому важливим напрямом формування комуністичного ставлення до праці стало уявлення про інтернаціональне співробітництво.

Проте реалізація такого співробітництва у рамках країн соціалістичного табору була суттєво ускладнена. Страх перед можливим падінням рівня життя населення соціалістичних країн Східної Європи, що могло призвести до нових народних заворушень, змушував радянське керівництво надавати країнам «народної демократії» дешеву сировину та паливо, постачати у кредит продовольство та купляти східноєвропейські товари. На політику Кремля суттєвий вплив справляла й західноєвропейська інтеграція, яка прискорилося у 1957 році після створення Європейського економічного співтовариства. Але головною проблемою радянської зовнішньої політики залишалися стосунки із США та «холодна війна» із країнами Заходу, яка вимагала все більшого зростання ресурсів. І найгіршим у той час було переконання М. Хрущова у тому, що лише сильно налякавши «імперіалістів» можна примусити їх до «розрядки міжнародної напруженості» на умовах СРСР. М. Хрущов розраховував на психологічний ефект ядерних погроз. Цим було зумовлене таємне розміщення у Калінінградській області радянських ракет середньої дальності на початку 1959 року. На одному із засідань ООН М. Хрущов навіть зняв з ноги черевик і спробував стукати ним по столу під час виступу прем'єр-міністра Великобританії. Це стало світовою сенсацією, але у радянській пресі про цей епізод не згадували. М. Хрущов увійшов в історію дипломатії, як глава великої держави, якого оштрафували на Генеральній сесії ООН 1960 року за хуліганську поведінку [151, с. 496].

Наприкінці 1950-х – на початку 1960-х років погіршилися стосунки СРСР із Румунією. Румунське комуністичне керівництво заявило, що Молдавія та Північна Буковина повинні повернутися до складу Румунії. А такі вимоги були неприйнятними для радянського керівництва.

На тлі критики «культу особи» (а такі дії Мао Цзе Дун вважав «зрадою») та відмови СРСР стати на бік Китаю у конфлікті з Індією, направити китайцям зразки атомної зброї та врегулювати територіальні претензії Китаю до СРСР погіршилися радянсько-китайські стосунки, що у кінцевому рахунку призвело до розпаду «єдиного соціалістичного табору».

У 1961–1962 роках дії М. Хрущова призвели до найглибшої кризи «холодної війни», яка загрожувала прямим збройним конфліктом між СРСР та США. Закриття у серпні 1961 року кордону між східним та західним Берліном та протокольний конфлікт між американським військовим і прикордонниками НДР у жовтні 1961 року призвели до ескалації напруженості і виведення радянських та американських танків у Берліні на бойові позиції. А 18 травня 1962 року М. Хрущов запропонував відправити на Кубу радянські ракети з ядерними боєголовками.

Криза стала наслідком цілого ланцюга подій, що відбулися задовго до жовтня 1962 року. У 1957 році американці розмістили на території Греції й Туреччини ракети середньої дальності типу «Юпітер». Це створювало для СРСР нове «вікно уразливості» завдяки малому, порівняно з міжконтинентальними ракетами, часу підльоту «Юпітерів» до промислових центрів півдня європейської частини країни.

Уживаючи у відповідь дії, радянське керівництво скористалося ситуацією, що склалася після перемоги на Кубі в 1959 році революційних сил на чолі з Ф. Кастро. Новий кубинський уряд націоналізував власність американських компаній, що боляче вдарило по інтересам США. Адміністрація Дж. Кеннеді здійснила потужний тиск на Кубу, апофеозом якого стала підготовка висадки на «острів Свободи» десанту супротивників Кастро (яка закінчилася невдачею). Кубинський керівник звернувся по допомогу до СРСР.

На Кубі таємно було розміщено кілька стартових позицій радянських ракет середньої дальності з ядерними боєголовками. Територія Америки виявилася уразливою для удару: короткий час підльоту радянських ракет не

давав можливість здійснити запуск ракет-перехоплювачів. У жовтні 1962 року президент США оголосив про установа морської блокади Куби: усі судна, що прямують до острова, мали оглядати американські військові. Крім того, Кеннеді зажадав у найкоротший термін демонтувати й вивести радянські ракети. Радянські судна, що прямували до Куби, супроводжувалися силами ВМФ, у тому числі й підводними човнами, оснащеними ядерною зброєю. Зіткнення двох флотів, здавалося, було неминучим, що призвело б до великомасштабної війни між СРСР і США. Збройні сили обох держав перебували у стані повної бойової готовності.

Американські експерти й політики вказували на те, що застосування Радянським Союзом своєї ядерної зброї буде катастрофічним для США навіть у випадку попереджувального удару американців. Розсудливість узяла гору. 28 жовтня 1962 року кремлівське керівництво переслало по радіо американцям своє рішення про демонтаж наступальної зброї із вивезенням її на суднах назад до Радянського Союзу» [293].

М. Хрущов і Дж. Кеннеді зуміли укласти угоду. В обмін на зобов'язання Сполучених Штатів не нападати на Кубу Радянський Союз забрав з острова свої ракети. Американці, своєю чергою, демонтували «Юпітери», що розташовувалися поблизу кордонів СРСР. Події навколо Куби змусили держави, що володіли ядерною зброєю, перейти до обмеження гонки ракетно-ядерних озброєнь.

Радянське суспільство мало досить нечітке уявлення про те, що світ стояв на порозі Третьої світової війни. Лише посвячені у деталі вищі керівники відправляли свої сім'ї подалі від великих міст [209, с. 375]. Однак загальний страх перед можливим застосуванням ядерної зброї все ж таки залишався досить поширеним серед громадян. Річ у тім, що рівень знань про руйнівні наслідки ядерного удару суттєво зріс порівняно із 1950-и роками. Громадяни усвідомлювали, що якщо радянські ракети можуть повністю зруйнувати американські міста, то й удар у відповідь виявиться так само руйнівним. Тим паче, що про бомбардування американцями Хіросіми і

Нагасакі у роки Другої світової війни широко повідомлялося у радянських засобах масової інформації із акцентом на критиці США за перше застосування ядерної зброї. І ті самі ЗМІ повідомляли, якою мірою сучасні радянські ракети більш потужні, аніж бомби, що було застосовано проти японських міст.

Уроки Карибської кризи було враховано обома сторонами. М. Хрущов та Дж. Кеннеді усвідомили небезпеку політики балансування на межі війни і необхідність компромісів. У всякому разі, СРСР погрози застосування ядерної зброї у локальних конфліктах більше не висловлював. Ставало зрозумілим, що можливість взаємного знищення у разі ядерного протистояння – це шлях до знищення всього людства. Спроби створення протиракет як у СРСР, так і у США для перехоплення балістичних ракет далекого радіусу дії фактично вивилися безкінечною гонкою озброєнь. Така гонка озброєнь ставала не вигідною насамперед Радянському Союзу, оскільки його економічні потужності суттєво поступалися американським.

Саме тому, виступаючи на сесії Верховної Ради СРСР 12 грудня 1962 року, М. Хрущов визначив політику мирного співіснування, як вирішення спірних питань між державами без війни, мирним шляхом. Він зазначив, що досвід карибського конфлікту «змусить багатьох людей змінити свої погляди на розвиток міжнародного становища і свою оцінку співвідношення сил на міжнародній арені. Тепер, вони більш реально будуть уявляти небезпеку ядерної катастрофи».

Не відмовляючись від підтримки революційних сил і рухів «третього світу», КПРС стала виявляти обережність у зовнішній політиці. У ході такої бурхливої полеміки в комуністичному русі з питання про методи протидії агресивним акціям імперіалізму ЦК КПРС, явно враховуючи уроки міжнародних криз, висловився проти методу «боротьби вістрям проти вістря». Прихильники подібних дій, зазначав ЦК КПРС у 1963 році, очевидно, вважають, що Радянський Союз повинен відповідати провокаціями на провокації, прийняти виклик імперіалізму на змагання в авантюризмі і

агресивності, тобто у змаганні не за забезпечення миру, а в розв'язуванні війни. У 1963 році було підписано договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, космічному просторі й під водою.

Протистояння між СРСР та США перенеслося у сферу локальних воєн по всьому світу, але загрозу взаємного зіткнення було певною мірою усунуто. Результатом цього конфлікту стала різка зміна політичних настроїв населення передусім в СРСР (в тому числі й в Україні) та США. Більшість людей, усвідомивши важливість збереження миру в умовах існування зброї масового знищення, здатної знищити Землю, стали активно брати участь у русі за мир. Кубинська ракетна криза відкрила очі М. Хрущову на небезпеку неконтрольованої гонки озброєнь [268, с. 519–520].

Набув досить значного поширення Пагвоський рух за мир, в якому брали участь передусім відомі вчені, що застерігали проти ядерної війни. Поширення руху за мир відбувалося в умовах, коли технічні засоби зв'язку між СРСР та США не дозволяли здійснювати прямий зв'язок між найвищими керівниками обох країн. А тому частина повідомлень передавалася по радіо. Це зробило протистояння відкритим для обговорення громадськістю [300]. У своїх спогадах учасники протистояння – вихідці з України – вказували на величезну занепокоєність можливістю початку бойових дій. Однак вони наголошували, що виконали б відповідний наказ, оскільки вірили у комуністичні ідеали та залишалися вірними присязі [301].

Водночас частина військових вважала, що М. Хрущов зазнав поразки у протистоянні із США і засуджувала його. За деякими даними це навіть стало однією з причин усунення М. Хрущова з посади у 1964 році. Але подібні висловлювання про поразку Дж. Кеннеді існували й у середовищі Збройних сил США. Для військових відмова від застосування зброї у випадку гострого протистояння означала перекреслення всього того, до чого вони власне готувалися.

Отже, оцінка перспектив участі радянської країни у Третій світовій війні було досить поширеним серед спектру проблем, що найбільше

хвилювали громадян УРСР. Втягнення Радянської країни у війну хвилювало усі верстви населення. Причому перспектива поразки у війні розвинених країн Заходу викликала безліч критичних зауважень на адресу тих, кого вважали «паліями війни». І якщо в офіційних документах йшлося насамперед про західних політиків, то у повідомленнях радянських спецслужб було наголошено, що громадяни часто критикували радянських керівників саме за недалекоглядну політику, яка могла б призвести до початку бойових дій. При тому критики на адресу М. Хрущова було порівняно більше, аніж на адресу Й. Сталіна. Якщо Й. Сталіна переважно вважали людиною, здатною розплутувати складні клубки міжнародних відносин і діяти на користь СРСР, то щодо можливостей М. Хрущова розібратися у хитросплетіннях міжнародної політики існували сумніви фактично весь період «відлиги».

Висновки до розділу 4

Ставлення населення України до реалізації зовнішньополітичних цілей і завдань упродовж досліджуваного періоду визначалося уявленнями про характер і можливість початку нової світової війни. Зазначимо, що теза про можливість досягти за допомогою сили зброї «панування комунізму у всьому світі» не набула позитивного сприйняття. У пам'яті народу ще не стерлися жахи Другої світової війни. Тому риторика про невідворотність збройного протистояння із Заходом, що поширилися останніми роками сталінщини, досить критично сприймалася громадянами. Водночас уявлення про перебування СРСР та країн соціалістичного табору в «оточенні ворогів» загалом було характерним для більшості українських громадян.

На формування ставлення населення України до зовнішньої політики суттєво впливала й обмеженість інформації про дії СРСР. Це було особливо характерним для формування ставлення до Кореїської війни та Карибської кризи. З одного боку, значна частина радянських громадян під час Карибської кризи усвідомлювала, що світ стоїть на межі нового глобального збройного протистояння, але з другого, пересічні люди не уявляли, як можна вплинути на владу з метою уникнути такого протистояння. Очікування

рішень владних структур та їх виправдання загалом були досить поширеними. Виключенням стали оцінки збройного протистояння в Угорщині у 1956 році після ухвалення вищим керівництвом СРСР рішення про збройне придушення виступів у цій країні. Негативне сприйняття позиції радянського керівництва стосовно подій в Угорщині поширилося й на армію, коли мали місце випадки відмов виконувати накази командування і стріляти у беззбройних угорських протестувальників.

Попри успіхи СРСР у ракетобудуванні і поширенні упевненості у військовій могутності країни в часи правління М. Хрущова цього лідера вважали досить імпульсивним, схильним до непередбачуваних рішень. Цьому сприяли його «хитання» стосовно вибору курсу у стосунках із Заходом і, насамперед, із США. Якщо Корейська війна у часи Й. Сталіна відбувалася порівняно далеко від кордонів УРСР і громадяни її розглядали переважно як проблему східних країн, то Берлінська криза, повстання у Польщі та війна в Угорщині перебували у центрі уваги громадськості. Війна в Угорщині надзвичайно збурила суспільство, завдавши потужного удару по комуністичній ідеології. Ставало зрозуміло, що втримати східноєвропейські країни під впливом СРСР без військової сили практично неможливо. І попри те, що створення Варшавського договору подавалося офіційною пропагандою як відповідь на агресивні кроки блоку НАТО, формування нового союзу соціалістичних країн переважно сприймалося як засіб легалізації перебування на їх територіях радянських військ.

Перевіреними засобами підтасовки фактів, подання бажаного за дійсне поряд із вигідним для влади поданням вчинків політичних опонентів радянські пропагандисти прагнули створити у суспільстві атмосферу напруженості. На жаль, у часи М. Хрущова, попри гучні заяви про боротьбу СРСР за мир і критику невідворотності Третьої світової війни, саме «військова тема» ставала одним із засобів формування політичних настроїв населення. Її обговорення мало відвернути увагу пересічних громадян від проблем внутрішньої політики та сприяти формуванню радянської

ідентичності. Носії такої ідентичності мали бути готовими до беззастережного захисту своєї Батьківщини, сприймаючи більшість західних країн як потенційних агресорів. І справді більшість громадян УРСР були готові захищати рідну землю зі зброєю в руках у разі ворожої агресії. Але кроки радянського керівництва, які могли б спровокувати війну із Заходом переважно критично були сприйняті в Україні. Особливо це виявилось у роки так званої Карибської кризи, коли авантюрні дії М. Хрущова поставили світ на край глобального збройного протистояння. Попри те, що інформація про ці події не висвітлювалася детально радянськими засобами масової інформації, у суспільстві завдяки західним радіостанціям, передачі інформації від одного громадянина до іншого ширилися неофіційні версії визначення причин та наслідків розміщення радянських ракет на Кубі. Пересічні громадяни переважно негативно сприймали дії, спроможні спровокувати Третю світову війну. Водночас у середовищі військовослужбовців набуло поширення й критичне ставлення до М. Хрущова за те, що він не зважився «дотиснути» США під час протистояння.

Критика як серед пересічних громадян, так і у середовищі партапарату, адресувалася М. Хрущову й у зв'язку із погіршенням стосунків із Китаєм. Причини, які призвели до розколу єдності соціалістичного табору, було важко пояснювати навіть професійним пропагандистам.

Усвідомлення важливості помилок і прорахунків М. Хрущова у зовнішній політиці та їх можливих наслідків для долі держави виступило вагомим чинником підтримки широкими верствами громадян рішення про усунення його від влади.

ВИСНОВКИ

Аналіз політичних настроїв населення України впродовж 1950-х – на початку 1960-х років із визначенням характеру впливу на їх формування найвагоміших у цьому плані історичних подій дають змогу ширше розуміти механізми впливу на свідомість громадян партійним керівництвом держави.

1. Аналіз історіографії з дослідження й розкриття політичних настроїв населення УРСР впродовж 50-х – на початку 60-х років ХХ ст. та впливу на них різних чинників засвідчив відсутність окремого комплексного висвітлення у науковій літературі. У більшості наукових праць сюжети, пов'язані із виявами настроїв населення, подані у контексті висвітлення інших проблем і слугують підтвердженням певних висновків дослідників. Відсутність комплексних досліджень з цієї проблеми пояснюється специфікою формування тематики наукових пошуків, обумовленою порівняно невеликим поширенням застосування міждисциплінарного підходу при визначенні інструментарію наукового пізнання. Комплексний аналіз настроїв населення минулих років можливий лише за умови використання міждисциплінарного підходу та можливостей синергетики для аналізу інформації. Перспективність такого підходу до вибору методів дослідження визначається й можливістю його застосування для подальшого аналізу процесу формування історичної пам'яті.

2. У дисертації на основі аналізу широкого кола джерел із урахуванням наявних теоретичних наукових розробок проаналізовано фактори, які вплинули на формування настроїв населення України у 1950-х – першій половині 1960-х років. Такі фактори поділені на три умовні групи: соціально-економічні, суспільно-політичні та пов'язані із впливом міжнародних відносин.

Встановлено, що найбільшого поширення антирадянські настрої досягали у зв'язку із прорахунками у здійсненні економічної політики. Негативно сприймалося збільшення податків і платежів на користь держави. Із

великими пересторогами громадяни ставилися до підписок на державні позики, які зазвичай здійснювалися примусово. Антирадянські настрої виражалися найчастіше у поширенні листівок чи звернень відповідного змісту, сутичок та суперечок із органами влади. Водночас позитивно сприймалося розширення асортименту товарів широкого вжитку та першої необхідності, якими першочергово забезпечувалося населення міст.

Охарактеризовано один із основних показників ставлення громадян України до економічної політики, яким стало поширення розкрадання суспільної власності. Якщо крадіжки у громадян сприймалися вкрай негативно, то розкрадання державного майна розглядалося, одним із засобів підвищення власного матеріального добробуту. Фактично пріоритет загальнодержавних цінностей, що нав'язувався владними органами, суперечив системі цінностей, що була сформована у процесі побутового спілкування. Водночас не варто вважати, що поширення критичних настроїв серед пересічних громадян перетворило більшість з них на противників панівного режиму. Попри незадоволення певними діями влади, більшість критично мислячих людей розмірковували лише про модернізацію системи, а не про її демонтаж. Критика на вищому рівні дій окремих партійних діячів сприймалася як дозвіл критикувати керівництво на місцях. Сплеск критичних зауважень на адресу місцевого партійного і радянського керівництва був зафіксований у зв'язку з арештом Л. Берії та критикою культу особи.

3. Обґрунтовано тезу про сприйняття партійно-державної політики в Україні переважно крізь призму діяльності окремих радянських лідерів і сформованих ними патрон-клієнтських відносин. Досягнення чи негаразди реалізації політичних рішень автоматично пов'язувалися з лідером держави. Саме він у очах пересічних громадян був відповідальним за все, що відбувалося у країні. Поряд з цим у роки хрущовської «відлиги» відбулося й певне розмежування у сприйнятті вищого керівництва та місцевих очільників. Цьому сприяла атмосфера, що була сформована під

час обговорення доповіді М. Хрущова про культ особи і стала характерною здебільшого для сільських жителів. Критичні зауваження стосувалися конкретних виявів у роботі місцевих посадовців, зокрема йдеться про грубе адміністрування, побиття підлеглих та пияцтво. У випадках, коли такі дії місцевих керівників ставали регулярними чи супроводжувалися жорстокістю стосовно підлеглих, громадяни зверталися до вищих інстанцій з проханням покарати винуватців. У найбільш резонансних випадках, переважно в містах, подібні звернення призводили до того, що посадовців переводили на інше місце роботи.

Висвітлено ознаки значного впливу на формування настроїв населення України, який справило викриття культу особи на XX з'їзді КПРС. Здійснене у рамках боротьби за владу у вищому партійному керівництві і покликане зміцнити позиції М. Хрущова, воно сколихнуло радянське суспільство. Значна кількість проблемних питань, порушених у виступі М. Хрущова, змусила замислитися над причинами поширення репресій, поразок першого періоду німецько-радянської війни, особливо представників інтелігенції, науково-освітнього середовища та ін. За цими подіями стояли понівечені життя сотень тисяч радянських громадян, що спричинило поширення сумнівів у виваженості радянської системи влади. Здатна породжувати масові репресії та культ особи, вона стала значно менш привабливою для багатьох пересічних громадян.

4. Розкрито особливості використання різноманітних пропагандистських засобів та методів державного примусу з метою формування вигідних для панівної верхівки політичних настроїв населення УРСР. Значний вплив на формування радянської ідентичності справило переможне завершення Другої світової війни.

Загальноприйняті цінності радянського суспільства, серед яких можна виділити роботу на державних підприємствах, пріоритет суспільної праці над цінностями сім'ї, краще сприймалися на території східноукраїнських областей, а у межах західноукраїнських регіонів продовжувала панувати

приватновласницька ідеологія та пріоритет приватної ініціативи у здійсненні економічної діяльності. Цим можна частково пояснити масштабність сезонної та маятникової міграції у середовищі західноукраїнського населення. Уявлення про статус господаря та прагнення поліпшити власний матеріальний стан часто слугували підставою виїзду молоді із Західної України у пошуках роботи. При тому частина заробітчан виїжджала з цією метою до Сибіру.

Пріоритет колективу над індивідуальністю певною мірою забезпечив переродження особистості. Політичні репресії, арешти, чистки призвели до знецінення людського життя, частковим наслідком чого стало емоційне відчуження. Нищення національних традицій, звичаїв та цінностей викликали цинізм та зростання рівня злочинності у містах.

У середовищі української політичної еліти після XX з'їзду КПРС певний час побутувала думка про те, що безпартійним та комсомольському активу не потрібно знати основних положень доповіді М. Хрущова про «культ особи». Вважалося, що такий підхід дозволить зберегти довіру до партії та вищого радянського керівництва. Перестороги щодо можливості зростання інакодумства у радянському суспільстві стали причиною негативного ставлення вищого партійного керівництва до М. Хрущова. Стиль політичного керівництва М. Хрущова у зовнішньополітичних відносинах, і особливо перебіг Карибської кризи, обумовили відсутність спротиву усуненню його від влади.

Оцінюючи застосування в Угорщині зброї радянськими військами проти повсталих, керівники різного рівня, засуджуючи такий крок М. Хрущова, висловлювали й думку про неможливість здійснення владних повноважень без підтримки народу. Водночас переважна більшість партійних функціонерів звикли виконувати будь-які вказівки вищого партійного керівництва, а критичні зауваження адресувати переважно лише колишнім керівникам. Пристосуванство у середовищі управлінців поступово перетворилося на вагомий засіб просування кар'єрними сходами.

5. У дослідженні виявлено, що визначальними факторами міжнародних відносин, які вплинули на формування настроїв населення України, була підготовка Й. Сталіна до розв'язування Третьої світової війни, а також численні загострення стосунків СРСР із країнами Заходу в роки хрущовської «відлиги».

Розгортання «холодної війни» сприймалося громадянами неоднозначно. З одного боку, під впливом радянської пропаганди вони не бажали обмеження впливу Радянського Союзу на події і явища світового характеру. Статус наддержави формував почуття гордості за власну країну. З другого боку, часто із нерозумінням сприймалося зростання витрат на розбудову військово-промислового комплексу в умовах, коли не відбувалося бажаного зростання рівня життя.

Уявлення про способи ведення бойових дій поступово трансформувалися. Якщо на початку 1950-х років було поширеним переконання у можливості уникнути руйнівного впливу війни шляхом зміни місця проживання, то в роки правління М. Хрущова поширилося усвідомлення невідворотності загибелі людства у випадку початку термоядерної війни. Тому відвертий страх перед можливим початком бойових дій примушував громадян оцінювати дії політичних лідерів Радянської країни у цьому контексті переважно з погляду їх спроможності відвернути Третю світову війну. Водночас на початку 1950-х років, переважно серед західноукраїнського населення, висловлювалася й думка про бажаність глобального протистояння СРСР та США. Така думка мотивувалася надією, що збройний конфлікт між цими країнами забезпечить сприятливі умови для відновлення Української державності.

Оцінки населенням України локальних збройних конфліктів переважно виходили з їх віддаленості від території республіки. Набагато більш масштабні людські втрати у Корейській війні не справили такого враження на громадян, як придушення радянськими військами народних повстань у Польщі та Угорщині. Тут також варто враховувати ступінь

поінформованості жителів України про відповідні події та розуміння ними загальної ситуації, що склалася на Далекому Сході та у Східній Європі. Корейська війна переважно сприймалася, як чергове протистояння з імперіалістичним світом, у якому офіційно війська СРСР не брали участь (протилежний факт був визнаний Радянським Союзом лише у 1970-х роках). Суперечки переважно точилися навколо того, хто переможе у війні, чи потрібно загострювати стосунки із США та які шанси у Радянського Союзу вистояти у ядерній війні з американцями.

Участь радянських Збройних сил у придушенні повстань у Польщі та Угорщині негативно була сприйнята в Україні. Твердження радянських пропагандистів про «провокації імперіалістів» вже не знаходили відповідного розуміння, оскільки боротьба точилася всередині соціалістичного табору, який перед тим подавався як монолітне утворення, недоступне для зовнішнього руйнівного впливу. Крім того, війна в Угорщині негативно позначилася й на оцінках перспектив побудови комуністичного суспільства. Це було обумовлене поширенням переконання у необхідності модернізації суспільно-політичних та соціально-економічних відносин для того, щоб не доводилося утримувати країни східної демократії у соціалістичному таборі силовими методами. Такі твердження підтримувалися серед молодих людей, переважно студентів.

Із нерозумінням сприймалося в Україні і погіршення зовнішньополітичних відносин між СРСР та Китаєм, яке призвело до розколу соціалістичного табору. Попри спроби радянської пропаганди зробити винуватцем китайську сторону, громадяни переважно звинувачували у цьому особисто М. Хрущова. Найбільш негативно було оцінене загострення стосунків між СРСР та США у період Карибської кризи, оскільки таке загострення поставило світ перед початком Третьої світової війни. І хоча радянський лідер діяв відповідно до власних уявлень про адекватну відповідь на розміщення американських ракет у Туреччині, однак він не оцінив рішучості керівництва США відстоювати власні інтереси у стосунках із

СРСР силою зброї. Це змусило М. Хрущова поступитися і повернути до СРСР розміщені на Кубі ракети, що набуло негативного сприйняття у середовищі радянських військових.

У цілому, перетворення СРСР на супердержаву у повоєнні роки сприяло посиленню агресивності у відстоюванні зовнішньополітичних інтересів вищим керівництвом СРСР. Водночас активна пропаганда зі створення образу агресивного капіталістичного оточення та виправдання будь-яких кроків радянської зовнішньої політики супроводжувалася формуванням у свідомості народу образу СРСР як країни, що бореться за мир. Така пропаганда вирішувала й важливі завдання внутрішньополітичного характеру. По-перше, дуже часто провали та прорахунки економічної політики подавали у контексті обґрунтування зростання витрат на потреби військово-промислового комплексу. По-друге, фобія зовнішніх ворогів допомагала створювати у суспільстві образи, придатні для реалізації на практиці різних мобілізаційних технологій консолідації населення.

6. У середовищі західноукраїнського населення на початку 1950-х років панувала думка про «окупацію» цих територій «совітами». На відміну від західноукраїнського населення тут також висловлювалося й переконання у можливості відновлення Української державності у разі війни СРСР проти провідних країн Заходу. З часом в умовах прискорення економічного розвитку краю гострота подібних висловлювань була дещо зменшена, але повністю «радянізувати» західноукраїнські землі керівництву СРСР не вдалося.

Певний час східноукраїнське населення із пересторогою ставилося до вихідців із Західної України. Це було обумовлене жертвами серед вихідців із східноукраїнських областей, які загинули у протистоянні із повстанцями. Проте дослідження не виявило кардинальних розбіжностей світогляду східно- і західноукраїнського населення. Існування певних відмінностей було обумовлене насамперед факторами зовнішньополітичного впливу унаслідок перебування цих територій у складі інших держав. Тому

твердження про «розкол України по Дніпру», які ще у 2004 році перетворилися на політтехнологічну схему мобілізації електорату, у сучасних умовах виглядають одним із засобів ведення інформаційної війни проти України.

Успішний процес соціалізації багатьох переселенців із західної України на Донбасі, а також вихідців із східних областей України на території Галичини чи Волині є вагомим підтвердженням такої думки. Порівняно високий рівень толерантності українського населення та відсутність кардинальних відмінностей світогляду були причиною успішної трудової міграції. Крім того, загальний успіх пропаганди українських націоналістів серед східноукраїнських робітників, які були скеровані на роботу до західних регіонів, свідчив не лише про високий потенціал Галичини та Волині у сфері українізації, а й про відсутність принципових перепон, які могли б перешкодити більшості вихідців зі сходу позитивно сприймати таку пропаганду. Як не дивно, але цьому сприяло й спрямування радянських пропагандистських акцій періоду хрущовської «відлиги». З метою стабілізації ситуації на західноукраїнських землях радянські урядовці намагалися поширити переконання у єдності східно- та західноукраїнського населення, протиставляючи їх не одні іншим, а лише українським повстанцям.

7. У майбутніх дослідженнях доцільно звернути увагу на комплексний аналіз ставлення громадян України до руху шестидесятників, до посилення темпів урбанізації і зростання масштабів трудової міграції. Подальшого дослідження потребує порівняння настроїв різних категорій населення Криму, а також визначення ставлення громадян, яких переселили до Криму після Другої світової війни, до депортації кримськотатарського народу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

ДЖЕРЕЛА:

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

Ф. 2 – Рада Міністрів УРСР

Оп. 8.

1. Спр. 10940. Матеріали про переселення і господарське облаштування переселенців Черкаської, Закарпатської, Ворошиловградської, Одеської, Сталинської областей УРСР (17.12.1953 – 22.12.1954). 201 арк.

2. Спр. 10942. Матеріали про переселення і господарське облаштування переселенців із західних областей УРСР в колгоспи і совхозы південних областей УРСР і в райони цілинних і перелогових земель Казахської ССР (3.01.1954 – 29.11.1954). 200 арк.

3. Спр. 10943. Матеріали про переселення і господарське облаштування переселенців з західних областей УРСР в колгоспи і совхозы південних областей УРСР (15.02.1954 – 25.11.1954). 148 арк.

4. Спр. 10962. Матеріали про сселення хуторських господарств в колгоспні села по областях УРСР (16.02.1954 – 28.12.1954). 221 арк.

5. Спр. 11254. Переписка по заявленнях і жалобах громадян на недовідповідні поставки хліба населенню сільських районів Української ССР, неправомірне звільнення з роботи, надання житлової площі (5.06.1954 – 6.12.1954). 248 арк.

6. Спр. 11479. Листування з міністерством державного контролю УРСР про недоліки, виявлені в роботі міністерств охорони здоров'я і соціального забезпечення Української РСР, 25 листопада 1953 р. – 7 жовтня 1954 р., 109 арк.

Оп. 9.

7. Спр. 885. Документи про сселення в колгоспні села хуторських господарств України (11.12.1954 – 22.12.1955). 116 арк.

8. Спр. 4306. Стенограммы заседаний Совета Министров и совещаний у Председателя Совета Министров УССР и его заместителей про снижение себестоимости квадратного метра жилой площади, заготовление овощей, децентрализацию местной промышленности, усовершенствование и дальнейшее развитие системы народного просвещения (1.08.1958 – 29.12.1958). 288 арк.

9. Спр. 5315. Постановления Совета Министров УССР. Оригиналы № 1-70 (2.01.1959 – 19.01.1959). 253 арк.

10. Спр. 5332. Постановления Совета Министров УССР. Оригиналы № 273-312 (7.03.1959). 244 арк.

Оп. 10.

11. Спр. 3487. Переписка с союзными, республиканскими и областными организациями про подготовку и использование кадров, определение зарплаты и по другим вопросам улучшения быта учителей (10.01.1964 – 9.11.1964). 50 арк.

Ф. 342 – Міністерство охорони здоров'я УРСР

Оп. 15

12. Спр. 9192. Справки, информации облздравотделов про исполнение приказа Министерства охраны здоровья УССР № 122 от 9 марта 1963 г. «Про качество медицинского обслуживания сельского населения» за 1963 г. (1.01.1963 – 1.12.1963). 117 арк.

Ф. 582 Центральне статистичне управління

Оп. 24

13. Спр. 438. Академические записки ЦСУ УССР про итоги обследования бюджетов рабочих, служащих и колхозников по Украинской ССР за 1955 г. и I полугодие 1956 г. (8.03.1956 – 15.12.1956). 208 арк.

14. Спр. 710. Докладные аналитические ЦСУ УССР про результаты обследования бюджетов рабочих, служащих и колхозников по областям Украинской ССР за 1958 г. (9.02.1959 – 12.08.1959). 191 арк.

15. Спр. 806. Исследование бюджетов колхозников по УССР за месяцами (14.04.1960 – 17.10.1960). 231 арк.

16. Спр. 972. Докладные аналитические записки ЦСУ УССР про итоги обследования бюджетов рабочих, служащих и колхозников по Украинской ССР за 1962 г. (13.03.1962 – 21.12.1962). 88 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань

Ф. 1 – ЦК Комуністичної партії України

Оп. 23.

17. Спр. 6258. Копии исходящих писем на имя тов. Сталина И.В. за подписью тов. Хрущева Н.С. , 3 мая – 27 июля 1949 г., 400 арк.

Оп. 24.

18. Спр. 15. Информация о политических настроениях отдельных групп населения (27.04.1950 – 15.11.1950). 18 арк.

19. Спр. 42. Об антисоветских виявлениях и террористических актах (15.05.1950 – 27.11.1950). 43 арк.

20. Спр. 94. Вопросы переселения из области в область из УССР в восточные области Союза и обратно (3.01.1950 – 27.06.1950). 315 арк.

21. Спр. 95. Вопросы переселения из области в область, из УССР в восточные области Союза и обратно (3.07.1950 – 23.12.1950). 275 арк.

22. Спр. 105. Сообщения о происшествиях и уголовных виявлениях (7.01.1950 – 30.05.1950). 203 арк.

23. Спр. 106. Сообщения о происшествиях и уголовных виявлениях (18.06.1950 – 30.12.1950). 214 арк.

24. Спр. 125. Работа предприятий угольной промышленности (2.01.1950 – 25.12.1950). 362 арк.

25. Спр. 238. Материалы совещания шахтостроителей в Сталино и Ворошиловграде (октябрь 1950). 119 арк.

26. Спр. 377. Вопросы законности (18.01.1950 – 31.07.1950). – 212 арк.

27. Спр. 378. Вопросы законности (9.08.1950 – 22.12.1950). 279 арк.
28. Спр. 382. Доклад прокурора УССР т.Руденко «О задачах органов Прокуратуры по дальнейшему укреплению социалистической законности и советского правопорядка в Украинской ССР» (15.05.1950). 64 арк.
29. Спр. 384. Вопросы МВД и МГБ (3.01.1950–19.12.1950). 106 арк.
30. Спр. 385. Протоколы, информации и другие документы парторганизаций МВД и МГБ (7.01.1950 – 7.07.1950). 573 арк.
31. Спр. 386. Протоколы, информации и другие документы парторганизаций МВД и МГБ (22.07.1950 –25.07.1950). 525 арк.
32. Спр. 388. Протокол отчетно-выборного собрания парторганизации управления МГБ по Сталинской области (7.01.1950). 53 л.
33. Спр. 393. Протокол собрания партийного актива МВД УССР (27.03.1950). 66 арк.
34. Спр. 394. Протокол № 2 закрытого партийного собрания партийной организации МВД УССР (29.04.1950). 58 арк.
35. Спр. 395. Протокол № 3 закрытого партийного собрания парторганизации МВД УССР (15.08.1950). 98 арк.
36. Спр. 396. Приложение к протоколу 4-ой окружной партийной конференции Внутренних войск МГБ СССР Украинского округа (17.08.1950). 115 арк.
37. Спр. 397. Протокол собрания партактива МВД УССР от 21.09.50 (19.10.1950). 95 арк.
38. Спр. 400. Материалы 1-й партконференции УМГБ Ворошиловградской области (23.12.1950). 73 арк.
39. Спр. 401. Материалы отчетно-выборного партсобрания УМВД Ворошиловградской области (23.12.1950). 77 арк.
40. Спр. 402. Сообщения о происшествиях и уголовных виявлениях (24.01.1950 – 11.12.1950). 82 арк.
41. Спр. 403. Подготовка к проведению и проведение призывов в Красную Армию (27.02.1950 – 1.12.1950). 116 арк.

42. Спр. 406. Трудоустройство инвалидов Отечественной войны и демобилизованных из армии (8.02.1950 – 31.10.1950). 36 арк.
43. Спр. 407. Обеспечение семей военнослужащих (3.07.1950 – 27.11.1950). 71 арк.
44. Спр. 408. Размещение воинских частей (5.04.1950 – 11.07. 1950). 8 арк.
45. Спр. 419. Вопросы ФЗО, РУ и ФЗУ (7.01.1950 – 18.12.1950). 89 арк.
46. Спр. 462. Материалы компрометирующего характера на руководителей обкомов, горкомов и райкомов и др. руководящих работников (14.04 – 20.08. 1951). 462 арк.
47. Спр. 560. Протокол VII–й заводской партийной конференции парторганизации завода им.Сталина гор. Сталино (18.07.1950). 98 арк.
48. Спр. 561. Протокол отчетно-выборного партийного собрания первичной партийной организации шахты № 1 «Центральна» Красноармейского района Сталинской области за 1950 год (20.07.1950). 53 арк.
49. Спр. 786. Информация о политическом настроении отдельных групп населения (9.01.1951 – 18.04.1951). 14 арк.
50. Спр. 817. Материалы компрометирующего порядка на руководителей обкомов, горкомов и райкомов и др. руководящих работников» (3.09.1951 – 28.11.1951). 354 арк.
51. Спр. 818. Материалы компрометирующего порядка на руководителей обкомов, горкомов и райкомов и других руководящих работников (3.12.1951 – 27.12.1951). 321 арк.
52. Спр. 819. Об антисоветских виявлениях и террористических актах (18.07.1951 – 20.19.1951). 42 арк.
53. Спр. 853. Переписка о нарушении Устава сельскохозяйственной артели (2.01.1951 – 27.12.1951). 276 арк.

54. Спр. 854. О выселении лиц, злостно уклоняющихся от работы в сельском хозяйстве и ведущих антиобщественный, паразитический образ жизни (17.03.1951 – 28.08.1951). 28 арк.

55. Спр. 859. Проведение выборов в Верховный Совет СССР, Верховный Совет УССР, в областные, городские и районные Советы депутатов трудящихся (9.01.1951 – 26.12.1951). 392 арк.

56. Спр. 870. Вопросы законности (прокуратура, юстиция; 13.01.1951 – 18.08.1951). 388 арк.

57. Спр. 871. Вопросы законности (прокуратура, юстиция) (14.11.1951 – 31.12.1951). 311 арк.

58. Спр. 872. Информации обкомов о ходе выполнения постановления ЦК КП/б/У от 29.11. 1950 г. «О практике предъявления и рассмотрения исков к колхозам» (23.01.1951–16.07.1951). 126 арк.

59. Спр. 874. О работе военных трибуналов (26.01.1951 – 26.11.1951). 416 арк.

60. Спр. 875. Вопросы о хищениях и растратах социалистической собственности (о взяточничестве, спекуляции и борьба с ними) (3.01.1951 – 31.12.1951). 275 арк.

61. Спр. 878. Сообщение о происшествиях и уголовных виявлениях, борьба с ними (2.01.1951 – 31.08.1951). 183 арк.

62. Спр. 879. Сообщения о происшествиях и уголовных виявлениях и борьба с ними (19.09.1951 – 31.12.1951). 191 арк.

63. Спр. 882. Размещение воинских частей (9.07.1951 – 10.12.1951). 23 арк.

64. Спр. 889. Вопросы госторговли, колхозной торговли и потребкооперации. Вопросы рабочего снабжения и подсобных хозяйств (6.01.1951 – 22.12.1951). 308 арк.

65. Спр. 890. Вопросы финансовой работы, подписка на займ (9.01.1951 – 29.12.1951). 239 арк.

66. Спр. 893. Вопросы оргнабора рабочей силы (8.02.1951 – 9.11.1951). 31 арк.
67. Спр. 1173. Вопросы переселения из области в область, из УССР в восточные области Союза и обратно (31.01.1951 – 30.06.1951). 241 арк.
68. Спр. 1174. Вопросы переселения из области в область, из УССР в восточные области Союза и обратно (3.08.1951 – 3.12.1951). 292 арк.
69. Спр. 1190. Сообщения о происшествиях и уголовных виявлениях (3.01.1951 – 28.12.1951). 453 арк.
70. Спр. 1262. Работа предприятий угольной промышленности (4.01.1951 – 23.10.1951). 313 арк.
71. Спр. 1575. Информация о политическом настроении отдельных групп населения (16.04.1952 – 24.12.1952). 16 арк.
72. Спр. 1637. Материалы компрометирующего порядка на руководящих работников (2.01.1952 – 29.03.1952). 274 арк.
73. Спр. 1638. Материалы компрометирующего порядка на руководящих работников (4.03.1952 – 22.08.1952). 240 арк.
74. Спр. 1639. Материалы компрометирующего порядка на руководящих работников (5.09.1952 – 27.12.1952). 316 арк.
75. Спр. 1711. Вопросы переселения из области в область, из УССР в восточные области Союза и обратно. О нарушении соцзаконности при переселении (24.03.1952 – 11.11.1952). 63 арк.
76. Спр. 1716. Информации обкомов КП/б/У о выполнении постановления Совета Министров УССР и ЦК Украины от 9 июня 1952 года по вопросу выполнения плана переселения и хозяйственного устройства переселенцев (2.01.1952 – 10.11.1952). 82 арк.
77. Спр. 1717. Информации обкомов КП/б/Украины о выполнении постановления Совета Министров УССР и УК КП/б/Украины от 15 ноября 1952 года «О хозяйственном устройстве переселенцев» (16.12.1951 – 29.12.1951). 12 арк.

78. Спр. 1718. Борьба с оуновским подпольем, ликвидация банд (30.01.1952 – 27.10.1952). 124 арк.
79. Спр. 1719. Вопросы законности (прокуратура, юстиция и милиция) (16.01.1952 – 17.04.1952). 236 арк.
80. Спр. 1722. Вопросы законности (прокуратура, юстиция и милиция) (23.07.1952 – 31.12.1952). 156 арк.
81. Спр. 1723. Вопросы законности (прокуратура, юстиция и милиция) (3.10.1952 – 27.12.1952). 86 арк.
82. Спр. 1726. Материалы по изучению дел о растратах и хищениях социалистической собственности, взяточничестве и покровителях этих преступлений, прекращенных в судах, органах прокуратуры и милиции в 1951-1952 гг. (7.05.1952 – 2.09.1952). 193 арк.
83. Спр. 1727. Вопросы о хищениях и растратах социалистической собственности и борьба с ними (5.01.1952 – 26.07.1952). 298 арк.
84. Спр. 1729. Вопросы о хищениях и растратах социалистической собственности (о взяточничестве и спекуляции) и борьба с ними (26.07.1952 – 22.12.1952). 247 арк.
85. Спр. 1731. Сообщения о происшествиях, уголовных виявлениях и борьба с уголовными преступлениями (5.01.1952 – 30.04.1952). 254 арк.
86. Спр. 1733. Сообщения о происшествиях, уголовных виявлениях и борьба с уголовными преступлениями (2.07.1952 – 27.08.1952). 297 арк.
87. Спр. 1734. Сообщения о происшествиях, уголовных виявлениях и борьба с уголовными преступлениями (11.09.1952 – 30.12.1952). 366 арк.
88. Спр. 1760. Вопросы оргнабора рабочей силы (9.05.1952 – 30.10.1952). 8 арк.
89. Спр. 2077. Вопросы переселения из области в область, из УССР в восточные области Союза и обратно. О нарушении соцзаконности при переселении (7.02.1952 – 18.12.1952). 62 арк.
90. Спр. 2078. Вопросы законности (прокуратура, юстиция и милиция) (10.01.1952 – 23.02.1952). 249 арк.

91. Спр. 2079. Вопросы законности (прокуратура, юстиция и милиция) (25.02.1952 – 24.06.1952). 200 арк.

92. Спр. 2080. Вопросы законности (прокуратура, юстиция и милиция) (28.06.1952 – 31.07.1952). 203 арк.

93. Спр. 2081. Вопросы законности (прокуратура, юстиция и милиция) (6.08.1952 – 30.12.1952). 251 арк.

94. Спр. 2083. Вопросы о хищениях и растратах социалистической собственности (о взяточничестве и спекуляции и борьба с ними) (13.02.1952 – 14.07.1952). 246 арк.

95. Спр. 2084. Вопросы о хищениях и растратах социалистической собственности (о взяточничестве и спекуляции и борьба с ними) (19.12.1952 – 20.12.1952). 170 арк.

96. Спр. 2087. Вопросы о хищениях и растратах социалистической собственности (о взяточничестве и спекуляции и борьба с ними) (14.07.1952 – 18.07.1952). 154 арк.

97. Спр. 2089. Сообщения о происшествиях, уголовных виявлениях и борьба с уголовными преступлениями (9.01.1952 – 29.12.1952). 256 арк.

98. Спр. 2709. Материалы о проведении 300-летия воссоединения Украинского народа с русским народом (17.06.1953 – 21.12.1953). 47 арк.

99. Спр. 2743. Информации о реагировании населения на правительственное сообщение о смерти И.В.Сталина (6.03.1953 – 24.04.1953). 24 арк.

100. Спр. 2773. Информация о реагировании населения по поводу сообщения ТАСС от 13.01.1953 г. «Арест группы врачей-вредителей» и информации о реагировании населения по поводу сообщения МВД СССР от 4.04.1953 г. «О реабилитации группы врачей, ранее арестованных в Москве» (13.01.1953 – 20.04.1953). 105 арк.

101. Спр. 2775. Информации ЦК КП Украины В ЦК КПСС, информации Отдела партийных органов ЦК КП Украины, обкомов КП Украины, Стенограмма объединенного пленума Киевского обкома и горкома

КП Украины от 9 июля 1953 г. о проведенной работе по обсуждению постановления пленума ЦК КПСС от 7.07.1953 года «О преступных антипартийных и антигосударственных действиях Берия» (9.07.1953 – 29.12.1953). 500 арк.

102. Спр. 2776. Информации Отдела партийных органов ЦК КП Украины, обкомов КП Украины о реагировании населения на речь т.Маленкова на V сессии Верховного Совета СССР (13.08.1953 – 3.09.1953). 50 арк.

103. Спр. 3504. Копии исходящих писем ЦК КПСС и СМ СССР, Министерства обороны СССР, справки отделов ЦК КП Украины, постановления бюро обкомов КП Украины и мероприятия по подготовке к проведению 300-летия воссоединения Украины с Россией (9.02.1954 – 14.12.1954). 204 арк.

104. Спр. 3531. Справки отела пропаганды и агитации ЦК КП Украины, отчеты, докладные записки и информации уполномоченного совета по религиозным культам при СМ СССР по Украинской ССР о сектантских религиозных обществах, о религиозных праздниках, о реагировании духовенства на мероприятия правительства и о соблюдении законодательства в отношении религиозных культов (2.01.1954 – 16.12.1954). 213 арк.

105. Спр. 3562. Копии входящих писем ЦК КПСС, справки членов Президиума ЦК КП Украины, докладные записки обкомов, облисполкомов про организационно-хозяйственное укрепление колхозов и совхозов (12.06.1954 – 31.12.1954). 435 арк.

106. Спр. 3597. Справки отделов ЦК КП Украины, Прокуратуры УССР, Управления ГВФ и других организаций о хищениях и растратах социалистической собственности и борьбе со спекуляцией (12.05.1954 – 13.12.1954). 97 арк.

107. Спр. 3797. Справки комиссий, бригад, уполномоченных, проводивших проверку по Указанию ЦК КП Украины, и другие материалы о состоянии работы по борьбе с детской беспризорностью, безнадзорностью и

уголовной преступностью среди молодежи в Сталинской области (10.01.1954 – 2.08.1954). 201 арк.

108. Спр. 3881. Информация Львовского обкома КП Украины, треста «Донбассетстрой» о неудовлетворительном выполнении плана по организованному набору рабочих в промышленность (3.01.1954 – 27.08.1954). 5 арк.

109. Спр. 4045. Докладные записки, информации, справки отделов ЦК КП Украины, обкомов партии, министерств о реализации предложений и критических замечаний, высказанных коммунистами на городских и районных партсобраниях в адреса союзных и республиканских организаций и о работе первичных парторганизаций (4.02.1955 – 17.10.1955). 280 арк.

110. Спр. 4080. Справки отделов ЦК КП Украины, информации обкомов КП Украины, Прокуратуры УССР, Верховного суда УССР и других организаций о хищениях и растратах социалистической собственности и борьба с ними (6.01.1955 – 26.12.1955). 558 арк.

111. Спр. 4088. Справки административного отдела ЦК КП Украины, письма обкомов партии, прокуратуры, Верховного суда, военных округов и других организаций про нарушение общественного порядка и совершение преступлений военнослужащими на территории УССР, про состояние борьбы с преступностью среди несовершеннолетних и отдельные мероприятия по дальнейшему улучшению воспитательной работы среди молодежи. Про досрочное освобождение из мест лишения свободы инвалидов, престарелых, беременных женщин (7.01.1955 – 17.01.1956). 182 арк.

112. Спр. 4093. Справки административного отдела ЦК КП Украины, информации Министерства охраны здоровья СССР и УССР, Статуправления и других организаций про инфекционные заболевания (1.02.1954 – 19.12.1954). 309 арк.

113. Спр. 4094. Письма ЦК КПСС, копии исходящих писем исходящих писем Совета Министров СССР, справки отделов ЦК КП

Украины, информации обкомов КП Украины, Министерства торговли УССР, Киевского горкома КП Украины и других организаций про состояние торговли продовольственными и промышленными товарами, обеспечение населения хлебом (3.01.1954 – 30.12.1954). 246 арк.

114. Спр. 4276. Письма ЦК КПСС, Верховного Совета СССР, копия исходящего письма ЦК КПСС, справки отделов ЦК КП Украины, письма обкомов КП Украины и других организаций по заявлениям и документам компрометирующего характера на руководящих работников (2.06.1956 – 21.02.1957). 128 арк.

115. Спр. 4277. Справки отделов ЦК КП Украины, информации обкомов КП Украины об обсуждении итогов XX съезда КПСС, XIX съезда КП Украины в первичных парторганизациях УССР (16.02.1956 – 21.05.1956). 160 арк.

116. Спр. 4296. Справки отделов ЦК КП Украины, письма обкомов КП Украины, Прокуратуры УССР, Министерств УССР и других организаций о хищениях и растратах социалистической собственности (о взяточничестве, спекуляции) и борьба с ними (9.02.1956 – 15.04.1957). 163 арк.

117. Спр. 4297. Копи исходящих писем ЦК КПСС, справки отделов ЦК КП Украины, письма обкомов КП Украины, Прокуратуры УССР и других организаций о трудоустройстве и поведении возвратившихся из мест заключения и спецпоселений бывших участников банд подполья ОУН (2.04.1956 – 24.12.1956). 201 арк.

118. Спр. 4298. Справки административного отдела ЦК КП Украины, письма, информации обкомов, горкомов КП Украины, Верховного Суда УССР, Прокуратуры УССР и других организаций о нарушении социалистической законности, о проведении судебных процессов народными судами, о работе прокуратуры (3.02.1956 – 27.12.1956). 293 арк.

119. Спр. 4299. Копии исходящих писем ЦК КПСС, справки отделов ЦК КП Украины, информации, письма, постановления обкомов КП Украины, СМ УССР, Прокуратуры УССР, Министерств УССР и других организаций о

нарушении общественного порядка и совершении преступлений военнослужащими на территории УССР, о состоянии борьбы с преступностью среди несовершеннолетних и о некоторых мерах по дальнейшему улучшению воспитательной работы среди молодежи (3.01.1956 – 26.02.1957). 400 арк.

120. Спр. 4300. Копия исходящего письма ЦК КПСС, справки административного отдела ЦК КП Украины, постановления, письма обкомов КП Украины, СМ УССР, МВД УССР, КГБ при СМ СССР и других организаций о работе исправительно-трудовых лагерей и колоний МВД; информации обкомов КП Украины о работе органов милиции, советских организаций по укреплению паспортного режима и другим вопросам (18.01.1956 – 9.03.1957). 355 арк.

121. Спр. 4302. Копии исходящих писем ЦК КПСС, справки отделов ЦК КПСС, письма, информации обкомов КП Украины, Министерств УССР и других организаций об антисоветских виявлениях и борьба с ними (20.01.1956 – 28.12.1956). 182 арк.

122. Спр. 4303. Справки отделов ЦК КП Украины, письма обкомов КП Украины, Министерств УССР, Киевского военного округа и других организаций о работе военных организаций (мобилизация в армию и демобилизация), военных трибуналов (9.01.1956 – 20.05.1956). 212 арк.

123. Спр. 4307. Справки отделов ЦК КП Украины, письма, информации обкомов КП Украины, Прокуратуры УССР и других организаций о трудоустройстве лиц, возвратившихся в Украинскую ССР из мест заключения и спецпоселения (2.02.1956 – 15.11.1956). 226 арк.

124. Спр. 4373. Информации обкомов КП Украины о ходе обсуждения итогов XX съезда и доклада т.Хрущева Н.С. «О культе личности и его последствиях» на собраниях трудящихся и в партийных организациях Украинской ССР» (3.02.1956 – 5.10.1956). 387 арк.

125. Спр. 4541. Копии исходящих листов в ЦК КПСС, Министерство охраны здоровья СРСР, справки административного отдела ЦК КП Украины,

сообщения, постановления обкомов КП Украины, министерств и других организаций по вопросам охраны здоровья (про пищевые отравления, инфекционные заболевания, благоустройство курортов) (7 января – 30 сентября 1957 г.). 184 арк.

126. Спр. 4720. Копии писем в ЦК КПСС, информации Совета Министров УССР, обкомов КП Украины и других организаций про дальнейшее развитие колхозного строя и реорганизацию МТС, улучшение нормирования и оплаты труда в колхозах, размеры отчислений и использование неделимых фондов и другие вопросы (13.01.1957 – 10.12.1957). 229 арк.

127. Спр. 5045. Справка административного отдела ЦК КП Украины, письма, информации обкомов, горкомов КП Украины, Прокуратуры УССР, министерств и других организаций по криминальные выявления и состояния борьбы с преступностью (8.01.1959 – 20.01.1960). 117 арк.

128. Спр. 5047. Справка административного отдела ЦК КП Украины, справки обкомов КП Украины и других организаций про возрастание роли общественности в борьбе с преступностью и нарушениями общественного порядка в Днепропетровской, Житомирской, Кировоградской, Луганской, Львовской, Николаевской, Полтавской, Сталинской, Черновицкой и Черкасской областях (21.04.1959 – 8.06.1959). 380 арк.

129. Спр. 5222. Справка отдела административных органов ЦК КП Украины, справки Днепропетровского совета депутатов трудящихся и других организаций про повышение роли общественности в борьбе с преступностью и нарушениями общественного порядка в Днепропетровской области (2–4.07.1961). 285 арк.

130. Спр. 5136. Копии исходящих писем по адресу ЦК КПСС, справки отделов ЦК КП Украины, письма, информации обкомов КП Украины и других организаций про хулиганство, криминальных выявлений, борьбы с ними, трудовые колонии (29.02 – 31.12.1961). 227 арк.

131. Спр. 5895. Копии исходящих писем в ЦК КПСС, информации, постановления обкомов партии – о ходе ознакомления коммунистов УССР с материалами июньского и декабрьского (1963 г.) Пленумов ЦК КПСС; о февральском Пленуме ЦК КПСС; о IV сессии Верховного Совета СССР, об октябрьском (1964 г.) Пленуме ЦК КПСС и др. вопросам, 20.02. – 30.10.1964 г., 94 арк.

132. Спр. 5917. Копии исходящих писем в ЦК КПСС, Совет Министров СССР, справки отделов ЦК КП Украины, письма обкомов партии про выделение капитальных вложений на строительство жилых поселений, мероприятия по подъему экономики отсталых колхозов, нужды и нерешенные вопросы материально-технического обеспечения колхозов и совхозов, предложения по усовершенствованию организации и оплаты труда в колхозах (12.03.1964 – 22.12.1964). 69 арк.

133. Спр. 5949. Стенограмма выступления т. Шелеста П.Е. на собрании партийного актива г. Киева и Киевской области 19 октября 1964 года, 20.10.1964 г., 30 арк.

Оп. 31.

134. . 2764. Письма и справки отделов ЦК, обкомов КП Украины о мерах по обеспечению застройки г. Киева жилыми домами повышенной этажности, о размещении шахты метростроя № 14-бис в Киеве, об открытии моста метро и Дарницкого радиуса метрополитена, о строительстве больницы для обслуживания ученых, о повышении качества проектных решений жилого дома и квартиры (18.01.1965 – 9.11.1965). 58 арк.

135. Спр. 2765. Информации обкомов КП Украины о выполнении постановления ЦК КП Украины и СМ УССР «Об улучшении распределения жилищной площади и планирования капиталовложений на жилищное, коммунальное и социально-культурное строительство» (15.04.1965 – 28.05.1965). 52 арк.

Ф. Р.–3375 Вінницьке обласне управління сільського господарства

Оп. 4 Спр. 3594. Матеріали переїзду спеціалістів сільського господарства на освоєння цілинних земель в Актюбінську та Північноказахстанську область (вказівки, довідки, платіжні відомості, переписки тощо), 19 січня – 12 травня 1955 р., 166 арк.

ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА:

ЗБІРНИКИ ДОКУМЕНТІВ

136. КПРС в резолюція та рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898–1971. [Інститут історії партії при ЦК КПУ – філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС; вид. 8-е доповн. і виправл.]. Т. 6 (1941–1954). Київ: Політвидав України, 1980. 523 с.

137. Національні відносини в Україні у ХХ ст. Зб. док. і матер. Київ, 1994. 800 с.

138. 300 років возз'єднання України з Росією. Документи і матеріали про святкування 300-річчя возз'єднання України з Росією. У 3 т. Київ, 1954.

139. Постанова Ради Міністрів Української РСР про розширення використання зрідженого газу для побутових потреб населення в 1962–1965 рр. 9 травня 1962 р. *Збірник постанов і розпоряджень Уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки*. № 5. Київ: Держполітвидав УРСР, 1962. С. 24–29.

МЕМУАРИ ТА СПОГАДИ:

140. Алилуева С. Двадцать писем к другу. *Аргументы и факты*. 1989. 23–29 сент.

141. Алилуева С. Двадцать писем к другу. *Аргументы и факты*. 1989. 30 сент.–6 окт.

142. Афанасьев М. Н. Клиентелизм и российская государственность: Исследование клиентарных отношений, их роли в эволюции и упадке прошлых

форм российской государственности, их влияния на политические институты и деятельность властвующих групп в современной России. 2-е изд., доп.. Москва: Московский общественный научный фонд, 2000. 318 с.

143. Бурлацкий Ф. М. Вожди и советники. О Хрущеве, Андропове и не только о них... – Москва: Издательство политической литературы, 1990. 384 с.

144. Коньєв Ф. Перепоховання Сталіна. *Сільські новини*. 1990. 8 вер.

145. Хрущов М. С. Воспоминания. *Огонек*. 1990. № 6. С. 28–31.

146. Хрущов М. С. Воспоминания. *Огонек*. 1990. № 9. С. 13–16.

СТАТИСТИЧНІ МАТЕРІАЛИ

147. Народне господарство Української РСР в 1963 році. Статистичний щорічник. КИЇВ: Статистика, 1964. 654 с.

ЛІТЕРАТУРА:

148. Авторханов А. Брежнев: опыт политической характеристики. *Огонек*. 1990. № 27. С. 18–21.

149. Адамська Л. Д. Про атеїстичну пропаганду на промислових підприємствах Дніпропетровщини. *Український історичний журнал*. 1971. № 2. С. 91–92.

150. Анисимов Е. История России от Рюрика до Путина. Люди, события, даты. СПб: Питер, 2010. 592 с.

151. Андрієнко Л. В. Генеральний напрям (Шляхи інтенсифікації сільського господарства). Київ: Політвидав України, 1964. 108 с.

152. Антонюк А. Е., Карабанов М. М. Деятельность Компартии Украины по регулированию роста и улучшению качественного состава своих рядов (1952–1975 гг.). *Научные труды по истории КПСС*. Вып. 92. Київ, 1978. С. 104–111.

153. Арутюнян Ю. В. Социальная структура сельского населения СССР. Москва: Мысль, 1971. 374 с.

154. Ашин Г. К. Курс истории элитологии. Москва: МГИМО, 2003. 302 с.
155. Бажан О. Г. XX з'їзд КПРС: сприйняття та реакція населення України. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст.* Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки. Київ, 2006. С. 112–117.
156. Баран В. К. Україна 1950-х – 1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. Львів: НАН України, Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича, 1996. 447 с.
157. Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946 – 1980-і рр.). *Україна кризь віки.* Т. 13. Київ: Альтернативи, 1999. 304 с.
158. Барсенков А. С. , Вдовин А. И. История России. 1917–2004. Москва: Аспект Пресс, 2006. 816 с.
159. Беренштейн Л. Ю. Керівництво Комуністичної партії – вирішальна умова успішного розвитку соціалістичного сільського господарства. *Наукові праці з історії КПРС.* Вип. 81. Київ, 1976. С. 3–14.
160. Беренштейн Л. Ю., Юрчук В. І. Керівництво Комуністичної партії – вирішальна умова успішного розвитку колгоспно-радгоспного виробництва. *Наукові праці з історії КПРС.* Вип. 50. Київ, 1972. С. 3–12.
161. Безпалко Є. Я. Робота партійних організацій України по подоланню пережитків капіталізму в свідомості колгоспників. *Наукові праці з історії КПРС.* Вип. 26. Київ, 1968. С. 90–104.
162. Беспалов Ю., Коновалов В. Новочеркасск, 1962. *Комсомольская правда.* 1989. 2 июня.
163. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. Кн.1. Київ: Либідь – Військо України, 1994. 432 с. ; Кн.. 2. 686 с.
164. Бобровський А. С. Купівельна спроможність населення Донбасу в другій половині 1940-х – середині 1960-х років. *Збірник тез III міжрегіональної студентської наукової конференції «Українська державність: історія і сучасність» 24 листопада 2006 р.* Маріуполь: МДГУ, 2006. С. 17–18.

165. Бобровський А. С. Політика радянської держави у сфері житлового будівництва в період другої половини 1940-х – середини 1960-х рр. та її реалізація на Донеччині. *Історичні і політологічні дослідження*. 2006. № 1/2 (27/28). С. 143–153.

166. Бобровський А. С. Радянська політика у соціально-побутовій сфері та її реалізація в Донбасі в другій половині 1940-х – середині 1960-х років. *Шевченківська весна: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених, присвяченої 15-й річниці незалежності України*. Вип. IV: у 3-х ч. Ч. 3. Історія. Київ: Логос, 2006. С. 435–436.

167. Бобровський А. С. Соціальна політика радянської держави у 1943 – середині 1960-х рр. та її реалізація в Донбасі: загальні результати дослідження. *Історичні і політологічні дослідження*. 2007. № 1/2 (31/32). С. 58–63.

168. Бобровський А. С. Соціальна політика радянської держави відносно партійної номенклатури Донецької області в другій половині 1940-х – середині 1960-х років. *Історичні і політологічні дослідження*. 2005. № 2 (24). С. 65–74.

169. Бобровський А. С. Соціальне забезпечення населення Донеччини в другій половині 1940-х – середині 1960-х років. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2005. № 4. С. 95–103.

170. Бобровський А. С. Соціальні наслідки прискороного промислового розвитку Донбасу в другій половині 1940-х – середині 1960-х років. *Внесок Донбасу в розвиток вітчизняного промислового потенціалу. Матеріали Міжнародної наукової конференції, 29–30 листопада 2005 р.* Луганськ: Вид-во СНУ ім. В.Даля, 2005. С. 17–19.

171. Борисов Ю. С. Человек и символ. *Комсомольская правда*. 1988. 2 апр.

172. Боффа Д. История Советского Союза: В 2-х томах. Т. 2. От отечественной войны до положения второй мировой державы. Сталин и Хрущев. 1941 – 1964. Москва: Планета, 1990. 632 с.

173. Бугаев Е. И. КПСС – организатор коммунистического строительства в СССР. Москва: Знание, 1967. 47 с.
174. Бугаев Е. И. Молодежи о партии. Москва: Молодая гвардия, 1974. 366 с.
175. Бугаев Е. И. Наша ленинская партия. Москва: Политиздат, 1963. 144 с.
176. Бугаев Е. И. О некоторых закономерностях развития КПСС. Москва: Знание, 1969. 46 с.
177. Бугаев Е. И. Роль Коммунистической партии в жизни советского общества. Москва: Знание, 1967. 48 с.
178. Бугаев Е. И. Что надо знать о развитии общества. Москва: Политиздат, 1965. 63 с.
179. Бугай Н. Ф. Народы Украины в «Особой папке» Сталина. Москва: Наука. 2006. 267 с.
180. Верт Н. История советского государства. 1900 – 1991: Пер. с фр. – 2-е изд. Москва: Прогресс-Академия, Весь Мир, 1995. 544 с.
181. Венжер В. Г. Колхозный строй на современном этапе. Москва: Экономика, 1966. 303 с.
182. Войтенко В. Операция «Перелет». *Аргументы и факты*. 1989. № 17. С. 4.
183. Воронкін О. Ф., Литвиненко В. Ф. Про діяльність парторганізацій України в справі атеїстичного виховання молоді (1959–1970 рр.). *Наукові праці з історії КПРС*. Вип. 71. Київ, 1975. С. 73–78.
184. Геллер М. Я., Некрич А. М. Утопия у власти. Москва: МИК, 2000. 856 с.
185. Герасимова М. С. Девіантні форми поведінки у буденному житті населення Сталінської області в перші післявоєнні роки (1945 – 1953 рр.). *Історичні і політологічні дослідження*. Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2002. № 3/4 (11/12). С. 141–150.

186. Герасимова М. С. До питання про наявність опозиційних настроїв у радянському суспільстві в перші післявоєнні роки (на матеріалах Сталінської області). *Історичні і політологічні дослідження*. Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2002. № 1(9). С. 144–153.

187. Герасимова М. С. Житлова проблема в повсякденному житті населення Донбасу в 1945 – 1953 рр. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. статей*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. Вип. 11. С. 299–317.

188. Герасимова М. С. Історичні умови формування та правила організації повсякденного життя в Донбасі в 1945–1953 рр. *Нові сторінки історії Донбасу: Зб. ст.* Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2006. С. 116–128.

189. Герасимова М. С. Повсякденне життя репатрійованих радянських громадян у Сталінській області в перші повоєнні роки (1945–1953). *Історичні і політологічні дослідження*. Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2005. № 1 (23). С. 234–243.

190. Герасимова М. С. Отношение к советской избирательной системе населения Донбасса в первые послевоенные годы (1945–1953 гг.). *Збірник тез III міжрегіональної студентської наукової конференції «Українська державність: історія і сучасність» 24 листопада 2006 р.* Маріуполь: МДГУ, 2006. С. 16–17.

191. Горак В. В. До історіографії організаторської роботи партії в галузі пропаганди і впровадження передового досвіду в сільськогосподарському виробництві України. *Наукові праці з історії КПРС*. Вип. 26. Київ, 1968. С. 105–113.

192. Гордиенко Л. И., Шибко В. Я. Гуманистическая направленность политики КПСС в условиях научно-технической революции как отражение социалистического образа жизни: (На материалах Украинской ССР). *Научные труды по истории КПСС*. Вып. 103. Киев, 1979. С. 114–120.

193. Горкин А. Ф. XX съезд КПСС о дальнейшем развитии советской демократии: Стенограмма лекции. Москва: Знание, 1956. 32 с.

194. Гриневич В. А. Військове будівництво в Україні в 1938–1991 рр. *Історія українського війська*. Львів: Світ, 1996. С. 332–467.
195. Гриневич В. А. Національні проблеми в Червоній Армії в період визволення України від німецько-фашистських загарбників (грудень 1942 – жовтень 1944 рр. Київ, 1994. 240 с.
196. Гриневич В. А. Україна на початковому етапі Другої світової війни; Німецько-радянська війна 1941–1945 рр. *Політична історія України. XX ст.* У 6 т. Київ: Генеза, 2002–2003. Т. 4: Україна у Другій світовій війні (1939–1945). Київ: Генеза, 2003. С. 63–304.
197. Гриневич В. А., Даниленко В. М., Кульчицький С. В., Лисенко О. Є. Радянський проект для України. *Україна і Росія в історичній ретроспективі*. В 3 т. Т. 2: Радянський проект для України. Київ, 2004. 560 с.
198. Гусак А. А., Репрынцев Ф. С. Деятельность КПСС по укреплению социально-политических основ советского образа жизни. *Научные труды по истории КПСС*. Вып. 103. Киев, 1979. С. 28–33.
199. Демьянов Г. С. Интернационализация духовной жизни – важная черта социалистического образа жизни. *Научные труды по истории КПСС*. Вып. 103. Киев, 1979. С. 120–125.
200. Дука А. В. Трансформация местных элит (институционализация общественных движений: от протеста к участию). *Мир России = Universe of Russia*. Москва, 1995. Т. 4. № 2. С. 106–117.
201. Емельянов Ю. Миф XX съезда. *Слово*. 2000. № 3. С. 49–50.
202. Ермолаев А. И. КПСС в период развернутого строительства коммунизма. Москва: Мысль, 1965. 80 с.
203. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження. В 2 т. Т. 2. Київ: Ніка-центр, 2011. 608 с.
204. За дальший розвиток соціалістичного сільського господарства. *Колгоспник України*. 1954. № 1. С. 2.
205. За ленинський стиль в роботі. Київ: Госполитиздат УРСР, 1960. 190 с.

206. Затулко В. К. Деятельность КПСС по повышению благосостояния трудящихся – важное условие совершенствования социалистического образа жизни. *Научные труды по истории КПСС*. Вып. 103. Киев, 1979. С. 108–113.
207. Зубкова Е. Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945–1953. Москва: РОССПЭН, 1999. 229 с.
208. История России. XX век. 1939-2007. Москва: Астрель: АСТ, 2009. 829 с.
209. Історія України: Нове бачення. У 2 т. Т. 2 / Під ред. В. А.Смолія. К.: Україна, 1995. 492 с.
210. Історія українського селянства: в 2-х т. / [відп. ред. Смолій В. А.] – Т.2 / [Андрощук В. О., Баран В.К., Веселова О. М. та ін.]. Київ: Інститут історії НАН України, 2006. 652 с.
211. Карабанов М. М. Деятельность Компартии Украины по совершенствованию структуры первичных партийных организаций (1959–1965 гг.). *Научные труды по истории КПСС*. Вып. 97. Київ, 1978. С. 76–82.
212. Каратуев А. Г. Советская бюрократия: Система политико-экономического господства. Белгород: «Ве-земица», 1993. 371 с.
213. Когут П. В. Борьба ОУН та УПА проти колективізації в західних областях України. *Матеріали наукової конференції Всеукраїнського Братства вояків УПА (Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія. Історія, уроки, сучасність)*. Стрий: ТОВ «УВІС», 1993. С. 108–109.
214. Когут П. В. Колективізація в західноукраїнському селі. Львів: ЛФ УАДУ-Логос, 2000. 80 с.
215. Когут П. В. Політика визиску селянства західних областей України у перші післявоєнні роки. *Українські варіанти*. 1998. № 3–4. С. 101–107.
216. Когут П. В. Становлення радянського тоталітаризму в західних областях України у післявоєнний період. *Звітна науково-технічна*

конференція професорсько-викладацького складу, наукових працівників і аспірантів (2–5 лютого 1993 р.): Тези доповідей. Львів: Український поліграфічний інститут ім. Ів. Федорова, 1993. Вип. 1. С. 135.

217. Козлов В. А. Массовые беспорядки в СССР при Хрущеве и Брежневe (1953 – начало 1980-х гг.). Новосибирск: Сибирский хронограф, 1999. 416 с.

218. Коммунисты на решающих участках семилетки / под ред. И. Недайводова. Луганск: Обл. изд-во, 1960. 95 с.

219. Король В. Останні дні Сталіна. *Ваше здоров'я*. 1995. № 23. С. 12.

220. Костырченко Г. В. Тайная политика Сталина. Власть и антисемитизм. Москва: Международные отношения, 2001.

221. Крыштановская О. В. Анатомия российской элиты. Москва: Захаров, 2005. 384 с.

222. Кульчицкий С. В. Спроби реформ (1956–1964). Український історичний журнал. 1998. № 2. С. 102–114.

223. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Т. 2. Київ: Основи, 1994. 573 с.

224. Литвак О. М. Державний вплив на злочинність: кримінологічно-правове дослідження. Київ: Юринком-Інтер, 2000. 307 с.

225. Литвин В. Україна у другому повоєнному десятилітті (1956–1965). Київ: Видавничий дім «Лі-Терра», 2004. 272 с.

226. Литвин В. М., Мордвінцев В. М., Слюсаренко А. Г. Історія України. Київ: Знання-Прес, 2002. 669 с.

227. Малярчук О. М. Колективізація сільського господарства західноукраїнського регіону (1944–1964 рр.) в історіографії. *Вісник Прикарпатського університету*. Історія. Вип. VI. Івано-Франківськ: Плай, 2002. С. 123–134.

228. Малярчук О. М. Особливості та наслідки колективізації західноукраїнського регіону. *Наукові дослідження в контексті історичних*

проблем. Т. 1. Історія та українознавство. Миколаїв – Одеса: ТОВ ВіД, 2003. С. 140–148.

229. Малярчук О. М. Підготовка та розстановка кадрів у сільському господарстві західноукраїнського регіону у другій половині 40-х – першій половині 50-х років ХХ ст. *Проблеми інтеграції науково-освітнього потенціалу в державотворчому процесі: Збірник наукових праць.* Вип. 3. Тернопіль: ТДТУ, 2003. С. 226–231.

230. Малярчук О. М. Форми ідеологічного поневолення західноукраїнського села (50-ті – перша пол. 60-х років ХХ ст.). *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія: Історія.* Вип. 1. Тернопіль: ТДПУ, 2004. С. 140–146.

231. Малярчук О. М. Тоталітаризм проти західноукраїнського села. Івано-Франківськ : МістоНВ, 2008. 228 с.

232. Маковская А. М. Воспитание коммунистического отношения к труду – важное выявление советского образа жизни (Из опыта деятельности партийных организаций Донбасса в 1958-1959 гг.). *Научные труды по истории КПСС.* Вип. 103. Киев, 1979. С. 79–83.

233. Матеріали «круглого столу» 23 лютого 2006 року. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб ст.* Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки. Київ, 2006. 356 с.

234. Миколенко Н. Н., Ткаченко И. Г. Укрепление дружбы народов – одно из важнейших направлений деятельности КПСС по формированию социалистического образа жизни. *Научные труды по истории КПСС.* Вип. 103. Киев, 1979. С. 54–60.

235. Михайленко П. П., Гельфанд П. А. Предупреждение преступлений – основа борьбы за искоренение преступности. Москва: Юридическая литература, 1964. 203 с.

236. Мищак І. Інкорпорація та радянізація західноукраїнських земель (1939–початок 1950-х): історіографія. Київ: Інститут законодавства Верховної Ради України. 509 с.

237. Місінкевич Л. Л. Партійно-державна політика щодо реабілітації репресованих в Західній Україні в 50–60 рр. ХХ ст. *Історія України: маловідомі імена, події, факти*. Київ, 2005. Вип. 29. Ч. 2. С. 318–338.
238. Місінкевич Л. Л. Реабілітація жертв політичних репресій у першій половині 50-х рр. ХХ століття. *Історія України: маловідомі імена, події, факти*. Київ, 2003. Вип. 22–23. С. 374–389.
239. Місінкевич Л. Л. Реабілітація наукової та творчої інтелігенції в другій половині 50-60 років ХХ століття. *Історія України: маловідомі імена, події, факти*. Київ, 2005. Вип. 32. С. 431–351.
240. Місінкевич Л.Л. Соціальна адаптація жертв політичних репресій в 50-60-ті рр. ХХ століття. *Бористен*. 2007. № 7. С. 26–28.
241. Млечин Л. Корея: тайная война. *Совершенно секретно*. 1990. № 10. С. 12–15.
242. Мясников О. Г. Смена правящих элит: «консолидация» или «вечная схватка»? *Полис*. 1993. № 1. С. 52–60.
243. Ніколаєць Ю. О. Моральний стан Червоної Армії в Україні в перший період війни проти німецько-фашистських загарбників. Дезертирство та боротьба з ним. Київ: Міжнародна фінансова агенція, 1998. 61 с.
244. Ніколаєць Ю. О. Становище та настрої населення України на початку німецько-фашистської окупації (червень 1941-липень 1942 рр.). Вінниця: Тезис, 1999. 62 с.
245. Ніколаєць Ю. О. Цивільне населення України на початку війни з німецько-фашистськими загарбниками. Київ: Міжнародна фінансова агенція, 1998. 36 с.
246. Недайводов І. С. Основа нашої партії: Про первинні партійні організації. Київ: Політвидав України, 1970. 75 с.
247. Недайводов І. С. Партійний контроль діяльності адміністрації. Київ: Політвидав, 1962. 70 с.
248. Неделін О. І. Здійснення ленінського принципу колективного керівництва місцевими партійними органами: (З досвіду роботи партійних

органів Донбасу в 1956-1961 рр.). *Наукові праці з історії КППС*. Вип. 61. Київ, 1973. С. 104–111.

249. Оглоткова К. Н. Совершенствование общественных отношений – условие утверждения и развития советского образа жизни в деревне. *Научные труды по истории КПСС*. Вып. 103. Киев, 1979. С. 67–72.

250. Омельчук Д. В. Реакція населення Криму на доповідь М. Хрущова на XX з'їзді партії та постанову ЦК КППС «Про подолання культу особи та його наслідків». *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст.* Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки. Київ, 2006. С. 118–122.

251. Панченко П. П. Дискримінаційна політика тоталітарної держави стосовно малих сільських поселень в Україні (60–80 рр. XX ст.). *Матеріали всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії*. У 2 ч. Ч. 2. Київ, 1996. С. 115.

252. Панчук М. І. Політологічні розвідки. Київ: Парламентське вид-во, 2012. 424 с.

253. Петренко В. С. Село на шляху піднесення: Зміни в складі, умовах праці і життя колгоспного селянства Української РСР (1951–1969 рр.). Київ: Наукова думка, 1970. 348 с.

254. Прохоренко О. А. Науково-педагогічна інтелігенція України 1945-1955 рр.: політико-адміністративний тиск та морально-психологічний стан. *Пам'ять століть. Історичний науковий та літературний журнал*. Вип. 6. Київ: Генеральна дирекція з обслуговування іноземних представництв, 2006. С. 46–59.

255. Разуваєва Н. М. Суперечності і труднощі соціально-економічного розвитку СРСР у 1961-1985 рр. *Сторінки історії радянського суспільства: факти, проблеми, люди*. Київ: Рад. шк., 1990. С. 379–401.

256. Рафальський О. Національні меншини України у XX столітті: Історіографічний нарис. Київ: Полюс, 2000. 447 с.

257. Романюк І. М. Дискримінаційна політика держави стосовно малих сільських поселень в Україні в 50-ті – на початку 60-х рр. ХХ ст. *Український селянин*. Вип. 6. Черкаси, 2002. С. 132–134.

258. Романюк І. М. М. С. Хрущов і система планування сільського господарства України на початку 1950-х років. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського*. Вип. II. Серія: Історія. Вінниця, 2000. С. 182–186.

259. Романюк І. М. Політика ліквідації неперспективних сіл в Україні (середини 50-х – початок 60-х рр. ХХ ст.). *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки*. Вип. 9. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2003. С. 320–331.

260. Романюк І. М. Проблеми реалізації аграрної політики радянської держави в 1950-ті – першій половині 1960-х років. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Зб. наук. праць*. Вип. 3. Вінниця, 2005. С. 32–34.

261. Романюк І. М. Спроби реформування сільського господарства у 1950-х – на початку 1960-х рр. *Український селянин*. Вип. 3. Черкаси, 2001. С. 319–322.

262. Романюк І. М. Українське село у 50-ті – першій половині 60-х років ХХ ст. Вінниця: Книга-Вега, 2005. 256 с.

263. Рубльов О. С. , Черченко Ю. А. Сталінщина і доля західноукраїнської інтелігенції (20-ті – 40-ві роки ХХ ст.). *Український історичний журнал*. 1991. № 7. С. 3–15.

264. Сокурєнко Г. Партійний комітет і керівництво промисловістю. Дніпропетровськ, 1963. 76 с.

265. Степаненко В. Н., Холод Б. И. Деятельность партийных организаций Украины по повышению роли рабочего класса в формировании духовно-нравственных устоев советского образа жизни. *Научные труды по истории КПСС*. Вып. 103. Киев, 1979. С. 47–54.

266. Титенко М. П., Титенко М. А. О работе с партийными кадрами и партийным активом на этапе построения развитого социализма (1956–1961 гг.). *Научные труды по истории КПСС*. Вып. 111. Київ, 1981. С. 78–84.
267. Фурсенко А., Нафтали Т. Адская игра. Секретная история Карибского кризиса 1958-1964. Москва: Гея итэрум, 1999. 556 с.
268. Хоскинг Дж. История Советского Союза. 1917 – 1991. Смоленск: Русич, 2000. 496 с.
269. Чернов А. О. Атеистическое воспитание трудящихся. *Коммунист Украины*. 1973. № 3. С. 35–42.
270. Чешков М. А. «Вечно живая» номенклатура? *Международная экономика и международные отношения*. 1995. № 6. С. 32–34.
271. Шаповал Ю. І. Емблематична доповідь Микити Хрущова. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки*. Київ: Ніка-Центр, 2006. С. 96–99.
272. Шаповал Ю. І. Контраргумент – правда. Київ: Вища школа, 1989. 115 с.
273. Шаповал Ю. Людина і система (Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні). Київ: НАН. Інститут національних відносин і політології, 1994. 270 с.
274. Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. Київ: Генеза, 2001. 560 с.
275. Шаповал Ю. У ті трагічні роки. Сталінізм на Україні. Київ: Політвидав України, 1990. 141 с.
276. Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. Київ: Наук. думка, 1993. 351 с.
277. Шевченко В. Ф. Місцеві партійні комітети – органи політичного та організаційного керівництва. *Наукові праці з історії КПРС*. Вип. 49. Київ, 1971. С. 40–51.
278. Шелест Д. С., Прокопенко Л. Л. Деятельность партийных организаций Украины по повышению ведущей роли рабочего класса в

развитии социалистического образа жизни. *Научные труды по истории КПСС*. Вып. 103. Киев, 1979. С. 41–47.

279. Широкоград А. Россия и Украина. Когда заговорят пушки... Москва: АСТ: АСТ МОСКВА, 2008. 429 с.

280. Шуман О. М. З досвіду діяльності партійних організацій України в справі атеїстичного виховання трудівників села (1961–1965 рр.). *Наукові праці з історії КПРС*. Вип. 38. Київ, 1970. С. 122–126.

281. Юдин И. Н. Рост рядов партии и ее качественный состав. Москва: Знание, 1974. 64 с.

282. Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30-50-ті роки ХХ століття: Історико-політичний аспект. Луцьк: Надстир'я, 1995. 171 с.

ДИСЕРТАЦІЇ ТА АВТОРЕФЕРАТИ ДИСЕРТАЦІЙ:

283. Гирич Я. М. Урбанізаційні процеси в Українській РСР (1945–1970 роки). Дис... канд. іст. наук. Київ, 2010. 233 с.

284. Когут П. В. Запровадження колгоспної системи в західних областях України (1944–1953рр.). Автореф дис.... канд. іст. наук. Львів, 2000. 19 с.

285. Кононенко В. В. Суспільно-політичні настрої та моральний стан населення України в повоєнний період (1945–1953 рр.). Автореф. дис... канд. іст. наук. Київ, 2004. 20 с.

286. Малярчук О. М. Аграрна політика партійно-радянської влади (1944-1964; західні землі України). Автореф. дис... канд. іст. наук. Львів, 2005. 20 с.

287. Місінкевич Л. Л. Процеси реабілітації в Україні жертв політичних репресій радянської доби у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття: історико-соціальний аспект. Дис... докт. іст. наук. Чернівці, 2009. 507 с.

288. Ніколаєць Ю. О. Суспільно-політичні процеси в УРСР другої половини 1940-х – першої половини 196-х років: українська історіографія. Дис... докт. іст. наук. Київ, 2008. 481 с.

289. Прохоренко О. А. Повсякденне життя науково-педагогічної інтелігенції України в другій половині 40-х – першій половині 50-х рр. ХХ ст. Дис... канд. іст. наук. Київ, 2008. 265 с.

290. Халецька Л. М. Сільське населення України в роки хрущовської «відлиги»: рівень та якість життя. Дис... канд. іст. наук. Київ, 2011. 282 с.

291. Хоменко Н. М. Повсякденне життя студентської молоді України (1950 – 1960-ті рр.). Дис. .. канд. наук. Київ, 2008. 236 с.

ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ:

292. Известия. 1962. 30 октябрю.

293. Правда. 1945. 24 июля.

294. Правда. 1945. 7 сентября.

295. Правда. 1945. 26 сентября.

296. Правда. 1946. 16 марта.

297. Правда. 1952. 13 октября.

298. Правда. 1953. 13 января.

ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ:

299. Кубинська авантюра у жовтні 1962 року. URL: http://dt.ua/SOCIETY/kubinska_avanturya_u_zhovtni_1962_roku_svit_perebuvav_usogo_za_krok_vid_yadernoyi_viyini-48073.html (Last accessed: 11.05.2020).

300. До 50 річниці Карибської кризи. URL: http://bgadmin.at.ua/news/do_50_richchja_karibskoj_krizi/2012-05-24-688 (Last accessed: 11.05.2020).

ДОДАТОК А

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ
ДИСЕРТАЦІЙНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Статті у наукових фахових виданнях України

1. Хуторянський М.В. Процес формування політичних настроїв населення України на початку 50 р.р. ХХ ст. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2012. № 4. (52). С. 69–74.
2. Хуторянський М.В. Політичні настрої населення західної та східної України на початку 50-х років ХХ століття: компаративний аналіз. *Наукові записки з української історії : зб. наук. пр. Переяслав-Хмельниць. держ. пед. ун-ту ім. Г. Сковороди*. 2012. Вип. 28. С. 156–159.
3. Хуторянський М.В. Ставлення населення України до перспективи початку світової війни у 50-х роках ХХ ст. *Гілея : зб. наук. пр.* 2012. Вип. 63. (№8). С. 97–102.
4. Хуторянський М.В. Стан законності в УРСР на початку 50-х років ХХ ст. *Гілея : зб. наук. пр.* 2012. Вип. 64 (№9). С. 88–93
5. Хуторянський М.В. Формування політичних настроїв населення України на початку 50-х років ХХ століття. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія : Вінниця*, 2013. Вип. 21. С. 161–165
6. Хуторянський М.В. Політичні уявлення населення українських земель про міжнародні відносини (1950–1960). *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти / М-во освіти і науки України, М-во культури України, Київ. нац. ун-т культури і мистецтв. Київ : Вид. центр КНУКіМ*, 2020. Вип. 5. С. 205–216.

Стаття у науковому виданні, що реферується у міжнародних наукометричних базах

7. Khutoryansky Mykhailo. Political mood of the Ukrainian population in the cold war development conditions. *Scripta Historica. Akademia Pomorska w Slupsku*. № 27. 2021. s. 103–116.

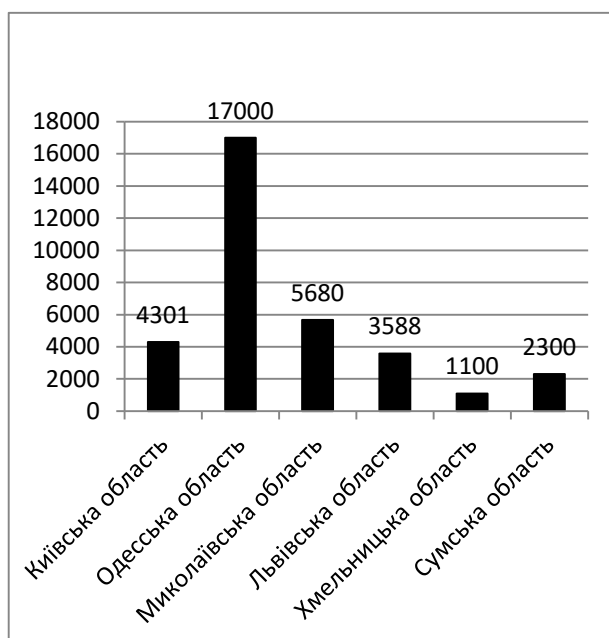
Опубліковані праці апробаційного характеру

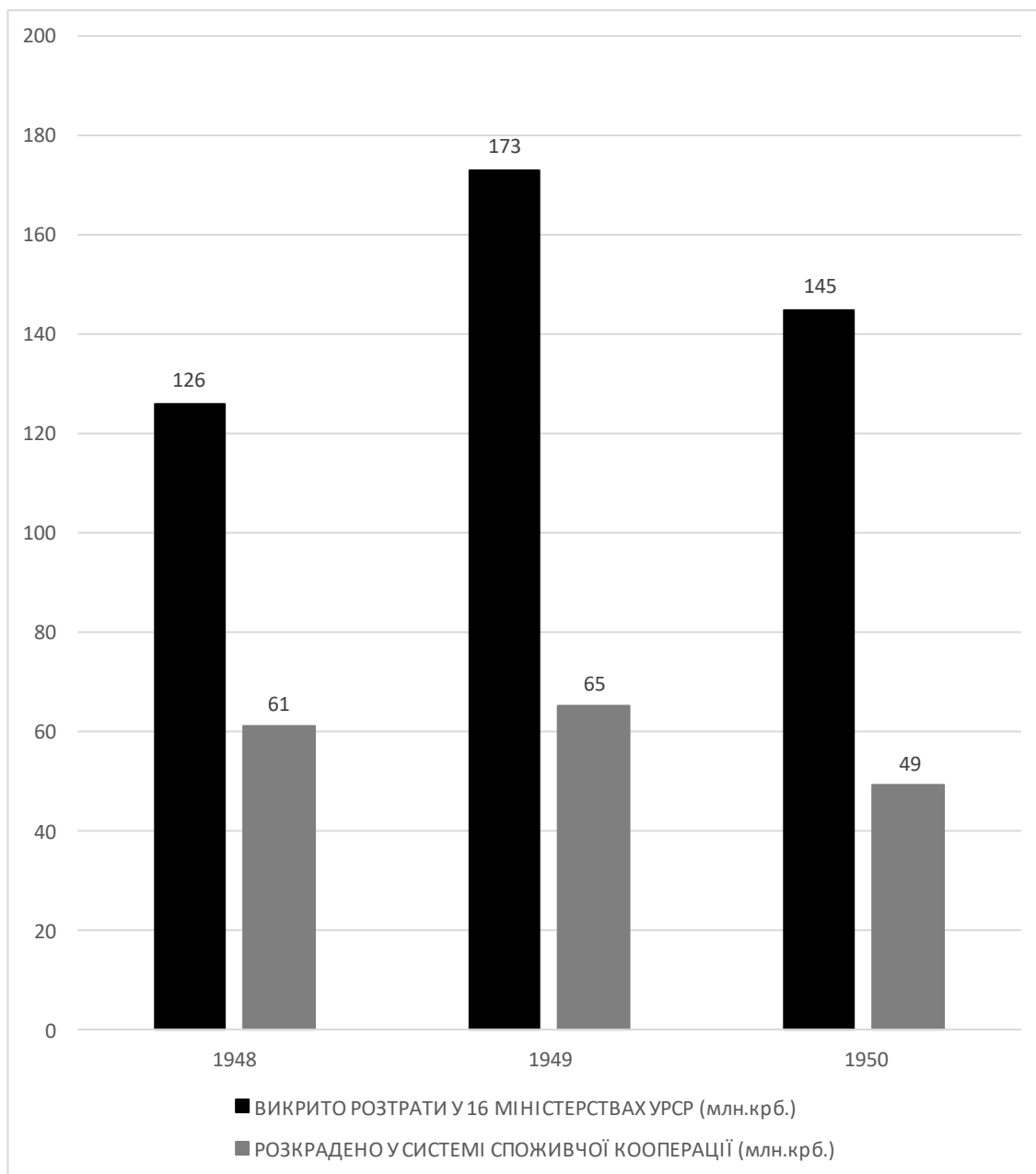
8. Хуторянський М.В. Вплив XX з'їзду КПРС на визначення тенденцій формування політичних настроїв населення УРСР у другій половині 1950-х років. *Круглий стіл з проблем історії України* : мат., 13–14 жовт. 2011 р., м. Переяслав-Хмельницький / ДВНЗ «Переяслав-Хмельниць. держ. пед. ун-т імені Григорія Сковороди». Переяслав-Хмельницький, 2011. С. 135–142.

9. Хуторянський М. Карибська криза 1962 року та політичні настрої населення УРСР. *Україна і світ: теоретичні та практичні аспекти діяльності у сфері міжнародних відносин* : мат. Міжнар. наук.-практ. конф. 8–9 верес. 2020 р., м. Київ / Київ. нац. ун-т культури і мистецтв. Київ, 2020. С. 275–279.

10. Хуторянський М.В. Динаміка політичних настроїв населення у 1950-1952 рр. *Революційні потрясіння початку XX ст. в Європі: геополітичний, соціокультурний і антропологічний виміри* : мат. IV Міжнар. наук.-практ. конф. 14–15 трав. 2020 р., м. Черкаси / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, каф. новіт. історії України. Черкаси, 2020. С. 118–126.

ДОДАТОК Б

КІЛЬКІСТЬ ОСІБ, ЯКІ ПРОЖИВАЛИ У НЕ ПРИДАТНИХ
УМОВАХ СТАНОМ НА 1963 РІК

ДОДАТОК В**СПЕКУЛЯЦІЯ
ПРОМИСЛОВИМИ ТА ПРОДОВОЛЬЧИМИ ТОВАРАМИ**

ДОДАТОК Г

ГРОШОВА ЧАСТКА ДОХОДІВ У КОЛГОСПАХ НА ТРУДОДНІ (%)

